

मराठीचे गोमटे...!

मराठी भाषा - नीलप्रत
माझा मऱ्हाटाचि बोलु कौतुकें । परि अमृतातेंही पैजांसि जिंके ।
ऐसी अक्षरे रसिके । मेळवीन ॥१॥

- संत ज्ञानेश्वर

विनय मावळणकर – महाराष्ट्र सामाजिक नवनिर्माण अकादमी

मार्च २०१३ । पहिला मसूदा (मान्यतेसाठी)

© महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना

महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना

मराठीचे गोमटे...!

मराठी भाषा : नीलप्रत

हा नीलप्रतीचा लिखित आराखडा

संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनातील १०६ हुतात्मे,

त्या आंदोलनातील शूर लढवय्ये व विचारवंत

आणि ज्यांनी महाराष्ट्र घडविला व राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सुप्रसिद्ध केला

अशा युगप्रवर्तक व्यक्तिमत्त्वांना;

तसेच संपूर्ण महाराष्ट्रीय जनतेला

अर्पण करित आहोत.

मन्हाटी भाषासुंदरी

जैसी दीपांमाझि दिवटी। कां तिथींमाझि पूर्णिमा गोमटी।

तैसी भाषांमध्ये मन्हाटी। सर्वोत्तम॥१॥

जैसी सरितांमध्ये गोदावरी। कां पर्वतांमध्ये रत्नगिरी।

तैसी भाषांमध्ये साजरी। मन्हाटी पै॥२॥

हरळांमध्ये रत्नकिळा। कां पुष्पांमध्ये कमळ।

तैसी भाषांमध्ये सोज्वळ। शोभिवंत दिसे॥३॥

दुर्गावरि शोभे चरी। कां मुक्ताफळे शोभती हारी।

तैसी शोभे भाषांमाझारी मन्हाटी पै॥४॥

तीर्थांमध्ये काशी। व्रतांमध्ये एकादशी।

भाषांमध्ये तैशी। मन्हाटी शोभिवंत॥५॥

परिमळांमध्ये कस्तुरी। कां अंबरामध्ये शंबरारी।

तैसी मन्हाटी सुंदरी। भाषांमध्ये॥६॥

- संत ज्ञानेश्वर

महाराष्ट्र राज्य, महाराष्ट्र प्रदेश आणि मराठी भाषा यांना
भौतिक व सांस्कृतिक वैभव प्राप्त करून देणे हे
महाराष्ट्र नवनिर्माण सेनेचे ध्येय आहे.

मराठीचे गोमटे...!

मराठी भाषा : नीलप्रत

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना	०१
१. भाषेचे स्वरूप व महत्त्व आणि मराठीचा इतिहास	०४
■ भाषाविषयक मूलभूत व सूत्रबद्ध वैज्ञानिक विचार.	
■ मातृभाषेचे महत्त्व स्पष्ट करणारे विचार.	
■ मराठी भाषेचा संक्षिप्त इतिहास.	
(पुढील प्रकरण २ ते ५ मध्ये प्रस्तावना, सद्यःस्थिती, समस्या व उपाय या मथळ्यांच्या अंतर्गत विषयाचे व मुद्दे - उपमुद्द्यांचे सविस्तर विवेचन करण्यात आले आहे.)	
२. मराठी भाषे 'तून' शिक्षण व मराठी भाषे 'चे' शिक्षण	२३
■ निराशाजनक सद्यःस्थिती.	
■ मराठीचा तिरस्कार व इंग्रजीचा पुरस्कार.	
■ मराठी शाळा व इंग्रजी शाळा.	
■ मराठी 'चे' व मराठी 'तून' आणि इंग्रजी 'चे' व इंग्रजी 'तून' शिक्षण.	
■ मराठी भाषा विद्यापीठ.	
■ ज्ञानभाषेकडे वाटचाल.	
३. महाराष्ट्रातील सार्वजनिक जीवनात मराठीचा वापर	४७
■ शासकीय कार्यालयांतील वापर व ई-गव्हर्नन्स.	
■ न्याय प्रक्रियेतील वापर.	
■ सेवा, उद्योग क्षेत्र व प्रसारमाध्यमांतील वापर.	
■ भाषा वापर व रोजगार	

४. मराठी भाषा आणि संगणक व माहिती तंत्रज्ञान ६५

- भाषेचे संगणकीकरण व प्रमाणीकरण.
- युनिकोड प्रणाली - संशोधन, प्रशिक्षण व प्रसार.
- महाजालावर मराठी भाषा व मराठी संकेतस्थळे.
- संपूर्ण मराठी संगणक.

५. भाषासमृद्धी व भाषाविकास ७५

- मराठी भाषा विभाग आणि संबंधित शासकीय व अशासकीय संस्था.
- अभिजात भाषेचा दर्जा
- मराठी भाषेतील कोश निर्मिती
- मराठी भाषा भवन
- भाषाविकासाचे अनुकरणीय प्रयत्न

६. समारोप ९८

- परिशिष्टे - २(अ) ते २(औ)
- ३(अ) ते ३(छ)
- ४(अ) ते ४(ए)
- ५(अ) ते ५(उ)
- ६ (अ).

संदर्भ सूची

प्रस्तावना

महाराष्ट्राची अस्मिता म्हणजे मराठी भाषा!

मराठी माणसाच्या अस्तित्वाची ओळख म्हणजे मराठी भाषा!

मराठी संस्कृतीचे कालौघात समर्थपणे वहन करणारे माध्यम म्हणजे मराठी भाषा!

महाराष्ट्र धर्म टिकवणारा व वाढवणारा सर्वाधिक महत्त्वाचा घटक म्हणजे मराठी भाषा!

याच मराठी भाषेला केंद्रस्थानी ठेवून १९६० मध्ये भाषावार प्रांतरचनेनुसार महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती करण्यात आली. खरे तर संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा लढून मराठी जनतेने संयुक्त महाराष्ट्र मिळवला. तो लढा केवळ सीमेसाठी किंवा जमिनीच्या तुकड्यासाठी नव्हता, तर तो मराठी भाषा व संस्कृतीसाठीचा लढा होता. पुढे कायदानुसार मराठीला राज्याच्या राजभाषेचा दर्जा बहाल करण्यात आला. राज्यघटनेतील आठव्या परिशिष्टात अनुसूचित भाषा (Scheduled Language) म्हणून मराठीचा समावेश अर्थातच आहेच.

या पार्श्वभूमीवर, मराठी भाषेचे महाराष्ट्रातील व मराठी माणसाच्या जीवनातील महत्त्व स्पष्ट आहे. परंतु असंख्य कारणांमुळे, गेल्या अनेक दशकांपासून मराठी भाषेच्या विकासाची गती मंदावली आहे. काही क्षेत्रांमध्ये तर मराठीची अधोगती होते आहे. भाषाशास्त्र, भाषासंशोधन, भाषाशिक्षण आणि भाषेचा वापर व प्रतिष्ठा... या सर्वच बाबतीत मराठी भाषेचा विकास थांबला आहे. भाषाभिमान व भाषेचा सन्मान या गोष्टी आज प्रतिगामी ठरवल्या जात आहेत. त्यामुळे महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनातील मराठीच्या स्थानाला धोका निर्माण होतो आहे. पर्यायाने महाराष्ट्राची व मराठी माणसाची अस्मिता व संस्कृती या महत्त्वपूर्ण घटकांचे अस्तित्व पुसट होत चालले आहे.

मराठी भाषेतून शिक्षण व भाषेचे शिक्षण; मराठी भाषेचा सार्वजनिक - सार्वत्रिक वापर आणि संगणक व माहिती तंत्रज्ञानात मराठीचा अंतर्भाव... या सर्व दृष्टिकोनातून विचार करता मराठी भाषा अधोगतीच्या मार्गावर आहे. याचा गांभीर्याने विचार कोणताही घटक करत नाही. उलट मराठी भाषा ही केवळ परस्परंशी बोलण्याची (ती सुद्धा इतर भाषांतील शब्द वापरून अशुद्ध स्वरूपात बोलण्याची) भाषा आहे, असा गैरसमज दृढ होत चालला आहे. ही महाराष्ट्राची व मराठी भाषेची शोकांतिका आहे.

महाराष्ट्राच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षात या शेकांतिकेचा सामना आपल्याला करावा लागतो आहे, हे आपले दुर्दैव! वर्तमान व भविष्य अंधारमय आहे असे वाटत असेल, तर जरा भूतकाळात डोकावून पाहावे असे म्हणतात. तसे केले असता लक्षात येते की याबाबत आपण नक्कीच खूप समृद्ध आहोत. गेल्या १०००-१२०० वर्षांपासून महाराष्ट्राच्या मातीत रुजलेला, महाराष्ट्राच्या मातीतून उगवलेला व येथील मातीतच वाढलेला मराठी भाषेचा वटवृक्ष प्रचंड मोठा तर आहेच, त्याची मुळेही खूप खोलवर गेलेली आहेत. ज्ञानेश्वर-तुकारामांपासून ते कुसुमाग्रज-विंदांपर्यंतच्या प्रतिभेतून साकार झालेली आमची मराठी भाषा आहे. फुले-टिळक-आंबेडकर-

सावरकर-प्रबोधनकार-अत्रे-पुलं अशा युगप्रवर्तकांच्या लेखणी व वाणीद्वारे आमच्या मनांना आकार देणारी आमची मराठी भाषा आहे. महत्त्वाचे म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी जिला राज्य व्यवहाराची भाषा बनवली, अशी आमची मराठी 'राजाभाषा' आहे. या समृद्ध वारशापासून प्रेरणा घेऊन आमच्या पक्षाने 'मराठीचे गोमटे' करण्याचे ठरवले आहे. 'मराठी भाषा, मराठी माणूस व महाराष्ट्र प्रदेश यांचा सर्वांगीण विकास', हे प्रथम ध्येय असलेला पक्ष म्हणून आम्ही 'या' मुद्याबाबत गंभीर व आग्रही आहोत.

आज एखाद्या प्रदेशाचा विकास करायचा म्हटले की विशिष्ट दृष्टिकोनातून, विशिष्ट मुद्यांवरच विचार केला जातो. उद्योग, रोजगार, वीज, पाणी, रस्ते... आदी मुद्यांचाच विकासाच्या संकल्पनेत ठळकपणे विचार केला जातो. परंतु या महत्त्वाच्या भौतिक घटकांबरोबरच प्रादेशिक भाषा, अस्मिता व संस्कृती या मुद्यांचाही तेवढ्याच गांभीर्याने विचार करायला हवा असा आमचा आग्रह आहे.

तसेच आजपर्यंत 'मराठी' चा मुद्दा मर्यादित अर्थानेच व उथळपणे मांडला गेला. मराठीचा मुद्दा म्हणजे मराठी माणसाला रोजगार, स्थानिक भूमिपुत्रांच्या काही हक्काचे संरक्षण, प्रसंगी छोट्या-मोठ्या सांस्कृतिक महोत्सवांचे आयोजन, केंद्राकडून महाराष्ट्राला योग्य ते महत्त्व देण्याचा आग्रह आणि काही वेळा १ मे ला पठडीतल्या कार्यक्रमांचे आयोजन... बस्स, एवढेच!

या गोष्टी ज्यामुळे सहज साध्य होणार आहेत त्या 'मराठी भाषा व संस्कृती' च्या गाभ्याला कोणी स्पर्शच करत नव्हते. आम्ही हा विचार करत आहोत. मराठी भाषेचा अभिमान व सन्मान; मराठी भाषेचे अस्तित्व व तिची समृद्धी; मराठी अस्मितेचा व संस्कृतीचा विकास आणि अंतिमतः महाराष्ट्र धर्माचे संवर्धन... ही आमच्या पक्षाची उद्दिष्टे आहेत. ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठीचा प्रयत्न म्हणजे हा विकास आरखडा आहे.

मराठी भाषेचा अभिमान व्यक्त करताना व भाषेचा सर्वांगीण विकास साधण्याचा प्रयत्न करताना इंग्रजी भाषेशी व इंग्रजी वृत्तीशी सामना करायचा आहे हे खरे! पण अशी मांडणी करताना आम्हाला इंग्रजीच्या सामर्थ्याची व उपयुक्ततेची जाणीव आहे, याचीही सर्वांनी नोंद घ्यावी.

कोणत्याही भाषेचा द्वेष किंवा कोणत्याही भाषेला विरोध करण्याचा येथे विचार नाही. इंग्रजीची भीती म्हणून मराठीचा पोकळ अभिमान असेही नाही. इंग्रजी भाषकांनी त्यांचा 'भाषिक पुरुषार्थ' जगभरात गाजवला, तसाच भाषिक पुरुषार्थ आम्ही मराठी भाषेबाबत महाराष्ट्र प्रदेश पातळीवर कार्यान्वित करण्याचा प्रयत्न करत आहोत.

तसेच मराठी भाषेबद्दलचा अभिमान व्यक्त करत असताना हिंदी भाषेच्या द्वेषाचाही येथे मुद्दा नाही. आमचा पक्ष प्रामुख्याने येथील सामावून घेण्याची क्षमता संपलेल्या शहरांमध्ये स्थलांतरित होणाऱ्या हिंदी भाषकांबद्दल बोलतो. इकडे येऊन त्यांनी राजकीय वर्चस्व गाजवण्याचा प्रयत्न करू नये आणि जे अनेक वर्षे राहत आहेत, त्यांनी मराठी संस्कृतीचा आदर राखावा व किमान कामचलाऊ मराठीत व्यवहार करण्याची इच्छा बाळगून, तसे प्रयत्न करावेत; असे आमचे स्पष्ट धोरण आहे. यामध्ये हिंदी भाषेच्या द्वेषाचा प्रश्नच नाही.

मराठीला महाराष्ट्राच्या जनजीवनात सन्मानासह सर्वोच्च स्थान प्राप्त होण्यासाठी आणि मराठी अस्मितेसह महाराष्ट्र धर्म वाढण्यासाठी मराठी भाषेचा सर्वव्यापी वापर आणि सर्वांगीण विकास या दोन्ही गोष्टी साधणे अत्यावश्यक आहे. ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी भाषेशी संबंधित कोणत्या विविध क्षेत्रे-उपक्षेत्रांचा व मुद्दे - उपमुद्द्यांचा विचार करायला हवा; त्यांबाबत कोणी, कसे व काय करायला हवे याचा तपशील पुढील छोट्या प्रबंधात दिला आहे. थोडक्यात मराठी भाषेची सद्यःस्थिती काय आहे, मराठी भाषा विकासामध्ये समस्या कोणत्या आहेत, त्यावर कोणते उपाय करायला हवेत याची माहिती दिली आहे. शिक्षण व मराठी भाषा; मराठीचा सार्वजनिक - सार्वत्रिक वापर; संगणक, माहिती तंत्रज्ञान व मराठी आणि ग्रंथालयासह अन्य सांस्कृतिक संस्थांद्वारे मराठीचा विकास... इत्यादी प्रमुख विषयांचा सविस्तर उहापोह या प्रबंधात केलेला आहे. तसेच एका प्रकरणात भाषा या संकल्पनेचे स्वरूप व महत्त्व स्पष्ट केले आहे.

एक सक्षम विरोधी राजकीय पक्ष म्हणून काम करताना महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना संबंधित शासनांना भाषा विकासाबाबतची कामे करण्यास भाग पाडेल, दबाव आणेल व सकारात्मक पाठिंबाही देईल. महत्त्वाचे म्हणजे जेव्हा पक्ष सत्तेमध्ये सहभागी होईल, सत्तास्थानी विराजमान होईल, तेव्हा भाषाविकास व भाषासमृद्धीच्या (या नीलप्रतीत उल्लेख केलेल्या) सर्व मुद्द्यांवर टप्प्याटप्प्याने कार्य करेल.

आजही आम्ही या समस्यांवर काम करत आहोत हे महत्त्वाचे! उपक्रम-कार्यक्रम-प्रकल्प व आंदोलने या माध्यमातून आमचे विविध स्तरांवरील कार्यकर्ते, पदाधिकारी व लोकप्रतिनिधी हे कार्यरत आहेतच. पुढे महाराष्ट्रात आमचा पक्ष सत्तेवर आल्यानंतर आम्ही या आराखड्यासह अधिक परिणामकारकरीत्या कार्य करू.

मराठी भाषाविषयक अनेक उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या प्रयत्नांतील एक महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे ही नीलप्रत होय, या विचारानेच ही नीलप्रत आम्ही पक्षाच्या महाराष्ट्र सामाजिक नवनिर्माण अकादमीच्या माध्यमातून संपूर्ण महाराष्ट्रासमोर सादर करत आहोत. अकादमीचे संचालक अनिल शिंदेरे यांच्या मार्गदर्शनाखाली अभ्यासक विनय मावळणकर यांनी या आराखड्याचे लेखन केले आहे.

हा नीलप्रतीचा लिखित आराखडा आम्ही संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनातील १०६ हुतात्मे, त्या आंदोलनातील शूर लढवय्ये व विचारवंत; ज्यांनी महाराष्ट्र घडविला व राष्ट्रीय - आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सुप्रसिद्ध केला अशा युगप्रवर्तक व्यक्तिमत्त्वे आणि संपूर्ण महाराष्ट्रीय जनता यांना अर्पण करीत आहोत.

भाषेचे स्वरूप व महत्त्व आणि मराठीचा इतिहास

भाषेचे स्वरूप :

‘भाषा’ हे मनुष्य प्राण्याचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे. भाषा हे माणसाचे स्वतंत्र, आगळेवेगळे वैशिष्ट्य आहे. या विधानाचा विस्तार असा करता येईल की, एखादी विशिष्ट भाषा एखाद्या प्रदेशाचे व्यवच्छेदक लक्षण असते व ती भाषा त्या प्रदेशातील माणसांचे व्यवच्छेदक लक्षण असते. ती विशिष्ट भाषा त्या प्रदेशातील माणसांच्या अस्तित्वाची स्वतंत्र ओळख असते.

भाषा हे कालौघात माणसाने स्वतःच स्वतःसाठी निर्माण केलेले वरदान आहे. भाषा माणसाला विचार करण्यासाठीचे साधन पुरवते; भाषा शब्दांच्या अर्थाची संरचना ठरवते; भाषा माणसाला अभिव्यक्त होण्यासाठी सहकार्य करते; भाषा माणसा-माणसातल्या संवादासाठी उपयुक्त ठरते; आणि भाषा माणसाला ‘ओळख’ देते, माणसाचे अस्तित्व साकार करते. भाषा ज्ञानाच्या निर्मितीला व संक्रमणाला सगुण स्वरूप देते.

विश्वकोश खंड १२ मधील भाषाविषयक विचार :

मानवी विकासाच्या इतिहासात भाषेचे स्थान अतिशय महत्त्वाचे आहे. भाषेशी संबंधित अशी अर्थ ही कल्पना नीट समजून घेतली पाहिजे.

प्रत्येक माणसाला त्याच्या इंद्रियांच्या द्वारे बाह्य विश्वाचे दर्शन होते. हे दर्शन जरी अखंड असले, तरी सतत संपर्कामुळे व परिचयामुळे त्याचे भाग पाडणे, त्याचे पृथक्करण करणे, या गोष्टी माणसाकडून होतात. त्याचा परिणाम म्हणून या विश्वाचे विविध घटक, त्यांचे गुणधर्म इ. त्याच्या नजरेला येतात. याशिवाय जगातील प्राणी, वस्तू, घटना, समाजव्यवस्था, व्यक्तीव्यक्तीतील व्यवहार इ. असंख्य गोष्टींना तो साक्षी असतो. या सर्वांचा ठसा इंद्रियांद्वारे त्याच्या मनावर उमटतो. पण जेव्हा तो ठसा इंद्रियग्राह्य विनिमयासाठी साकार करण्याची आवश्यकता भासते, तेव्हा यातल्या प्रत्येक पदार्थाला, वस्तूला, घटनेला, क्रियेला स्पष्ट व पृथक संकेत ठरवणे आणि त्याचाच सर्वांनी सर्वत्र उपयोग करणे अपरिहार्य होते. यासाठी आपल्या अनुभवविश्वाचे सूक्ष्म आणि सोयीचे पृथक्करण करावे लागते आणि हे पृथक्करण एकत्र व्यवहार करणाऱ्या व्यक्तिसमूहासाठी, म्हणजेच भाषिक समाजासाठी, एकाच प्रकारचे असते. त्यासाठी वापरले जाणारे ध्वनिरूप संकेत, त्यांची मांडणी, त्यांना होणारे विकार एकाच प्रकारचे असावे लागतात. एकत्र नांदणारा भाषिक समाज अशा संकेतव्यवस्थेने बांधला गेल्याखेरीज कार्यक्षम राहू शकत नाही.

अर्थात या संकेतव्यवस्थेमागे ध्वनी व अर्थ यांचा कार्यकारणभाव नसला, तरी त्याच दर्जाची एक सामाजिक शिस्त असावी लागते. ती म्हणजे एकच संकेत एकाच अर्थाने, एकाच प्रकारे, सर्वांनी सर्वत्र पाळण्याची. स्वातंत्र्य असते ते मूळ संकेत ठरवण्याचे. पण तो एकदा निश्चित झाला की तो बदलणे, टाकून देणे किंवा आपल्याला वाटेल त्याप्रमाणे वापरणे, व्यक्तीला शक्य नसते. समाज अशा प्रकारच्या हस्तक्षेप स्वीकारत नाही. कारण संकेतात ढवळाढवळ करण्याची प्रवृत्ती सुलभपणे एकत्र जीवन व्यतीत करण्याच्या आणि त्यातून प्रगती साधण्याच्या समाजाच्या मूलभूत हेतूला घातक आहे. या दृष्टीने भाषिक संकेतांचे स्वरूप धर्म, कायदा,

राज्यव्यवस्था इत्यादींच्या नियमांप्रमाणे समाजाला बंधनकारक असते आणि म्हणूनच भाषा ही एक सामाजिक संस्था आहे.

भाषेचे स्वरूप हे अशा प्रकारे समाज रचनेशी बांधले गेलेले असल्यामुळे तिचे भवितव्य निश्चित झाले आहे. समाजाचा विकास, प्रगती, परिवर्तन, त्यातले संघर्ष, त्याच्या आकांक्षा या सर्वांचे ती स्वाभाविक वाहन बनली आहे. समाजाचे यथार्थ प्रतिबिंब भाषेच्या रचनेत, उपायोगात आणि अर्थसंपत्तीत दिसून येते.

जे समाजात असते किंवा घडते ते भाषेत सापडते, म्हणूनच भाषेचे सामाजिकत्व, म्हणजेच तिचे ऐतिहासिकत्व, लक्षात ठेवूनच तिचा अभ्यास झाला पाहिजे.

भाषावैज्ञानिक डॉ. रमेश धोंगडे यांनी मांडलेले सूत्रबद्ध व मूलभूत विचार :

‘संकेतबद्ध शब्दांची किंवा चिन्हांची व्यवस्था आणि वाक्यांचा संच म्हणजे भाषा.’

‘मुखावाटे व्यक्त होणारी आणि समाजात सहकारासाठी आवश्यक अशी एक व्यवस्था म्हणजे भाषा.’

‘कल्पना, भावना व इच्छा दुसऱ्याला सांगण्याचे, स्वतःच्या इच्छेवर अवलंबून असलेले मानवी साधन म्हणजे भाषा.’

‘समाजीकरणाच्या (समाजशास्त्रीय संकल्पना) प्रक्रियेत विशिष्ट भाषेशी संपर्क आल्याने अंगभूत अशा भाषिक क्षमतेमुळे ती विशिष्ट भाषा मानवाला येते. या प्रक्रियेला भाषाग्रहण असे म्हणतात. या भाषाग्रहणातून माणसाला आत्मसात होणारी भाषा म्हणजे त्याची प्रथम भाषा किंवा मातृभाषा. यामध्ये माणसाच्या मेंदूचा डावा भाग महत्त्वाची भूमिका बजावतो. भाषाक्षमता (डाव्या मेंदूची भाषा आत्मसात करण्याची क्षमता) ही वयाच्या २ ते १३-१४ वर्षांपर्यंत विकसित होते. हा कालावधी भाषाग्रहणासाठी महत्त्वाचा असतो.’

‘कुटुंब, शाळा, बँका या जशा सामाजिक संस्था आहेत, तशीच भाषा ही सामाजिक मालमत्ता किंवा सामाजिक संस्था आहे. भाषा ही सर्वांत महत्त्वाची सामाजिक संस्था आहे, कारण शाळा-बँका बंद पडल्या तरी समाज राहू शकतो, पण लोक भाषाच हरवून बसले तर मोठा गोंधळ निर्माण होऊ शकतो.’

‘दैनंदिन व्यवहारात एखादा समाज जी भाषा वापरतो, ती भाषा त्या समाजामुळेच असते. तसेच तो समाज त्या भाषेमुळेच एकसंघ राहू शकतो. म्हणूनच भाषा ही समाजाच्या धारणेस आवश्यक अशी सामाजिक व्यवस्था आहे.’

मराठी भाषेच्या इतिहासात अतिशय महत्त्वाचे स्थान असलेल्या दाते-कर्वे शब्दकोशात ‘भाषेची व्याख्या’ पुढीलप्रमाणे केली आहे. ‘मनातल्या कल्पना शब्दांच्या द्वारे बाहेर प्रकटविण्याचे साधन म्हणजे भाषा. मनुष्याच्या मनोवृत्तीस किंवा अंतःकरणास क्षोभ होऊन जे तरंग उमटतात, ते ज्या रूपाने प्रकट होतात ते रूप म्हणजे भाषा होय.’

भाषेचे आणि स्वभाषेचे / मातृभाषेचे महत्त्व स्पष्ट करणारे विचार :

भाषेचे मनुष्य प्राण्याच्या जीवनातील स्थान आणि स्वभाषेचे / मातृभाषेचे संबंधित माणसाच्या आयुष्यातील व संबंधित समाजजीवनातील स्थान यांविषयी अनेक भाषाविद्वानांनी व भाषाभिमानी दिग्गजांनी आपले विचार मांडले आहेत. हे विचार त्यांच्या संशोधनातून, अभ्यासातून व अनुभवातून निर्माण झाले आहेत.

भाषा व प्रदेश, भाषा व समाज, भाषा व संस्कृती, भाषा व अस्मिता आणि भाषा व भाषिक माणूस या सर्वांचे आंतरसंबंध व परस्परसंबंध समजून घेताना पुढे दिलेले हे सैद्धांतिक विचार आपल्याला निश्चित उपयोगी पडतील.

त्याचबरोबर अनेक थोरांनी व साहित्यिकांनी मराठी भाषेविषयी व्यक्त केलेले विचार पुढे देत आहोत. हे विचार भाषेचा सार्थ अभिमान व अस्मितेची तीव्र जाणीव यांतून निर्माण झालेले आहेत. यांद्वारे आपल्याला भाषाविकासाची प्रेरणा मिळेल.

कुसुमाग्रज (वि. वा. शिरवाडकर) :

दिनांक १२, १३ ऑगस्ट १९८९ साली भरलेल्या पहिल्या जागतिक मराठी परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून कुसुमाग्रज तथा वि. वा. शिरवाडकर यांनी विचार व्यक्त केले. त्या अध्यक्षीय भाषणाचा अंश पुढे दिला आहे. हे भाषण म्हणजे एका अर्थाने 'मराठी भाषाविकासाच्या घटनेचा सरनामा'च आहे.

भाषा म्हणजे शब्दांचं संकलन नव्हे. समाजाचं वैचारिक आणि जाणिवात्मक संचित काळातून पुढे नेणारी आणि परिणामतः समाजाच्या बदलत्या जीवनाला अखंडता, आकार आणि आशय देणारी भाषा ही एक महाशक्ती असते. सूत्रात ओवलेल्या मण्यांप्रमाणे समाजजीवनाच्या साऱ्या धारणा आणि विकासाच्या प्रेरणा तिच्यात ओवलेल्या असतात. म्हणून मराठीवरील संकट हे तिच्या शब्दकोशावरील वा साहित्यावरील संकट नाही. ते महाराष्ट्राच्या अस्मितेवरील, मराठीपणावरील आणि येथील लोकांच्या भवितव्यावरीलही संकट आहे.

समाजाची प्रगती वा क्रांती स्वभाषेच्या किनाऱ्यावर पेरता येते असे क्रांतिकारकांच्या प्रणेत्याने म्हटलेले आहे. संस्कृत भाषा देवे केली, प्राकृत काय चोरापासून झाली? असा संतप्त प्रश्न संत एकनाथांनी विचारला होता. आज तोच प्रश्न इंग्रजीच्या संबंधात विचारता येईल. संस्कृतचं स्तोम माजवून तेव्हाचा पुरोहितवर्ग आपली सत्ता समाजावर गाजवीत होता. आज त्या पुरोहितवर्गाची जागा इंग्रजीत पारंगत असलेल्या चार-पाच टक्के लोकांनी घेतली आहे. या पाच टक्केवाल्यांच्या प्रस्थापित हितसंबंधासाठी आठ कोटी लोकांचं भवितव्य धोक्यात लोटायचं का, याचा विचार गंभीरपणानं व्हायला हवा.

कागदोपत्री मराठी भाषा ही राजभाषा झालेली आहे. पण व्यवहारात तिचा हा अधिकार फारसा मान्य झाल्याचं दिसत नाही. डोक्यावर सोनेरी मुकुट आणि अंगावर फाटके कपडे अशा अवस्थेत ती मंत्रालयाच्या दाराशी उभी आहे. सरकारी आणि निमसरकारी संस्थांत मराठीला अद्यापही खालच्या मानेनंच वावरावं लागतं. पण मराठीला राजभाषेचं रास्त स्थान आज ना उद्या लाभेल. अधिक धोका आहे तो लोकभाषा म्हणून तिच्यावर होणाऱ्या आक्रमणांचा. मुंबईत म्हणजे महाराष्ट्राच्या राजधानीत मराठीचं स्थान कोणतं हा प्रश्न अस्वस्थ करणारा आहे. मुंबईतील मजलेदार इमारती - त्या बांधणारे वा त्यात राहणारे - कोणीही असोत -

त्या मराठी मातीवर उभारलेल्या आहेत. मुंबई ही महाराष्ट्रातील मराठी भाषकांची जीवनधारी माता आहे. या माउलीच्या वत्सल सावलीत कोणीही यावं, राहावं, निर्वाहसाधना करावी - अवश्य. 'हे विश्वची माझे घर' हा संतांचा संदेश या मातीत रुजलेला आहे. पण आठ कोटींच्या या आईला धनसत्तेच्या बळावर आपली बटीक करण्याचा प्रयत्न कोणी करू नये. मंत्रालयात जाऊन, मंत्र्याशी वा मुख्यमंत्र्याशी आपण मराठीत बोलू शकतो. पण कोणत्याही हॉटेलातील वेटरशी वा दुकानातील विक्रेत्याशी आपल्याला हिंदीत वा इंग्रजीत बोलावं लागतं - ही परिस्थिती शोचनीय आहे.

कलकत्ता, मद्रास ही शहरंही सर्वाश्रयी आहेत. पण तेथील बहुतांश व्यवहार बंगाली, तमिळ भाषेतच चालतात. मुंबईमध्ये वावरताना मात्र हे शहर महाराष्ट्रात आहे की उत्तर प्रदेशात वा इंग्लंडमध्ये आहे, असा संभ्रम निर्माण होतो. ही परिस्थिती बदलायची असेल तर हे क्षेत्र दुकानदारीचं, हे व्यापाराचं, हे कारखान्याचं, असं म्हणून नाक उडवणं योग्य होणार नाही. भाषेचा चौरस विकास व्हायचा असेल, बोलभाषा म्हणून तिला माजघरात ढकलायचं नसेल, तर सामाजिक व्यवहाराच्या सर्व क्षेत्रांत तिचा प्रवेश व्हायला हवा. महाराष्ट्रात असलेल्या प्रत्येक व्यवहाराशी होणारा शासकीय आणि निमशासकीय संवाद जर मराठीतून झाला, तर ही परिस्थिती हलकेहलके सुधारण्याची शक्यता आहे.

लोकमान्य टिळक :

स्वभाषेच्या अभिवृद्धीमध्येच प्रत्येक देशाच्या स्वातंत्र्याचे बीज आहे. राष्ट्राचा अभ्युदय व भाषेची अभिवृद्धी या अन्योन्यसापेक्ष व अन्योन्याश्रयी बाबी आहेत. (लोकमान्य टिळक यांचा भाषाविचार, पृष्ठ ४ व १६)

महात्मा गांधी :

आपल्या मातृभाषेपेक्षा इंग्रजीवर विशेष प्रेम असलेले सुशिक्षित व राजकारणी वृत्तीचा वर्ग आणि सर्वसामान्य जनता यांमध्ये एक अत्यंत खोल फट पडली आहे. हिंदुस्थानातील भाषा श्रीहीन झाल्या आहेत... जोपर्यंत आपण ह्या अनर्थाचे निराकरण करत नाही, तोपर्यंत जनतेची बुद्धी परावलंबी राहिल.

विनोबा भावे :

'कॅन्टरबरी टेलस' हा इंग्रजीतील बाराव्या शतकातील ग्रंथ आहे. त्याच वेळी लिहिलेला ज्ञानेश्वर महाराजांचा 'ज्ञानेश्वरी ग्रंथ' हा मराठीत आहे. दोन्ही पुस्तके मी वाचली आहेत. दोघांचाही मी अभ्यास केला आहे. ज्ञानेश्वरीमध्ये जेवढे शब्द आहेत, त्याच्या एकचतुर्थांशदेखील शब्द 'कॅन्टरबरी टेलस' मध्ये नाहीत... आणि ज्ञानेश्वरी हा काही मराठीतील पहिला ग्रंथ नाही. त्याच्यापूर्वीही पुस्तके लिहिली आहेत. म्हणूनच आपली भाषा समर्थ नाही हा विचार मनातून काढून टाका.

कॉम्रेड डांगे :

स्वराज्य झाल्यावर भाषेचा प्रश्न आला. स्वराज्यात भाषा कोणती, फारशी की मराठी? प्रश्न आला. शिवाजीने कमिशन नेमली नाहीत! त्याने सांगितले, 'महाराष्ट्राची भाषा मराठी. मराठीचा कर्ता, कर्म, क्रियापद ठेवा, बाकी वाटेल ते जोडा!' 'कर्ता मी मराठी, कर्म माझे, क्रिया माझी, बाकी सर्व तुमचे!' असे सांगून वाद निकालात काढला! मराठी ही राजभाषा केली.

आज भाषेचा वाद आहे. तो मातृभाषा ठेवूनच सुटेल. बुद्धाने संस्कृत टाकून जनतेची अर्धमागधी, पाली घेतली. जनतेची भाषा घेणे हाच वाद सोडविण्याचा मार्ग.

भाषेचा लढा हा तांत्रिक नसून जीवनाचा लढा आहे. शिवाजीने जनतेची, जीवनाची भाषा घेतली. स्वराज्याबरोबरच स्वभाषा साधली! अशा रीतीने स्वराज्य, स्वराज्याची एकी, स्वराज्याच्या जनतेचे हित व स्वराज्याची भाषा घेऊन शिवाजी मराठी राज्याचा संस्थापक बनला!

(संदर्भ : पृष्ठ ४१, श्रीपाद अमृत डांगे - विविध विचार संग्रह, विचार भारती प्रकाशन, मुंबई.)

स्व.यशवंतराव चव्हाण :

आमच्या देशातले उच्चशिक्षण हे मातृभाषेतूनच झाले पाहिजे. शिक्षण आम्हाला समाजाच्या खालच्या थरापर्यंत पोहोचवायचे असेल, तर ते परक्या भाषेतून तेथपर्यंत जाणार कसे? देशामध्ये आम्हाला लोकशाहीची वाढ करावयाची आहे, आम्हाला सामान्य माणसाला मोठे करावयाचे आहे, पण अशाने सामान्य माणूस मोठा होणार कसा? त्याची सुरुवातीची सगळी शक्ती जर परकी भाषा शिकण्यात निघून गेली, तर तो पुढे काय करणार आहे?

क्रांती होऊन, सामाजिक उलथापालथ करून एक प्रकारचे नवीन तऱ्हेचे जीवन बनले, असे फारसे हिंदुस्थानात कधी घडलेले नाही. याचे खरे कारण असे आहे की, सामान्य माणसापर्यंत महत्त्वाचा विचार किंवा ज्ञान आम्ही कधी जाऊच दिले नाही. थोडक्यात ज्ञानभाषा आणि लोकभाषा एक झाल्याशिवाय समाजाचे जीवन समर्थ होत नाही, उन्नत होत नाही, विकसित होत नाही. ज्ञानभाषा एक आणि लोकभाषा दुसरी अशी हिंदुस्थानच्या जीवनाची परंपरागत कहाणी आहे. ऋषिमुनींची आणि पंडितांची ज्ञानभाषा होती संस्कृत आणि जनसामान्यांची भाषा होती प्राकृत. स्वातंत्र्यानंतर जेव्हा जनजीवन आम्हाला विकसित करावयाचे आहे असे आम्ही म्हणतो, तेव्हा ही लोकभाषा ज्ञानभाषा होणार नसेल तर ज्ञानभाषा हा ज्यांचा मक्ता होता त्यांचेच संस्कार आणि त्यांचेच साम्राज्य सांस्कृतिक जीवनामध्ये निर्माण होईल. ते होऊ देता कामा नये, असे माझे स्वतःचे खंबीर मत आहे.

खरे म्हणजे भाषा ही विचाराच्या पाठीमागे येत असते. भाषेचे खरे सामर्थ्य विचार व्यक्त करण्यात आहे. संशोधनाच्या क्षेत्रात नवे विचार आणण्याचा प्रयत्न करणारी माणसे जसजशी निर्माण होतील, वाढतील, तसतशी भाषा वाढत जाईल.

जमिनीतले पाणी, जमिनीतली सत्त्वे आणि जमिनीत इतर जी काही शक्ती असेल, ती घेऊन-पिऊन व जमिनीतली सत्त्वे आणि जमिनीत इतर जी काही शक्ती असेल, ती घेऊन-पिऊन जमिनीतून ऊस जसा वाढत जातो, तशी भाषा ही जिवंत असली पाहिजे. मराठी भाषेने मराठी मनाचा कस घेऊनच वाढले पाहिजे, तरच खऱ्या अर्थाने भाषा वाढेल, अधिकाधिक उत्कर्ष पावेल. (संदर्भ : 'लोकभाषा हीच ज्ञानभाषा', युगांतर, पृ. १७२)

विंदा करंदीकर :

साहित्यिक, शिक्षक, विचारवंत व शासन भाषेसाठी कोणते कार्य करू शकतात? ते भाषेला अनेक अंगांनी प्रगल्भ व अनेक प्रकारे संपन्न बनवू शकतात. 'प्रगल्भ' याचा अर्थ तिला अधिक सूक्ष्म, अधिक लवचीक, अधिक लालित्यपूर्ण, अधिक आशयघन, अधिक सामर्थ्यवान व अधिक जीवनवेधी करू शकतात, 'संपन्न' याचा अर्थ तिला अद्ययावत अशा सर्व ज्ञानविज्ञानांनी विभूषित करून विविध क्षेत्रांतील निरनिराळ्या कार्यांसाठी सक्षम करू शकतात. ज्ञानेश्वरांपासून मढेकरांपर्यंतच्या अनेक प्रतिभावंतांमुळे मराठीला प्रगल्भ बनवण्याचे काम बऱ्याच प्रमाणात झालेले आहे; पण संपन्न बनवण्याचे काम मात्र फार मोठ्या प्रमाणात अजून बाकी आहे. उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रातील दहा-बारा महत्त्वाच्या विषयांचे अध्ययन व अध्यापन मराठीतून करणे चांगल्या प्रकारे शक्य आहे. जागतिक वाङ्मयातील त्या त्या विषयावरील मौलिक व प्रमाण ग्रंथांचे मराठीत भाषांतर करावे आणि व्यासंगी व संशोधक वृत्तीच्या विचारवंतांनी त्या त्या विषयावर स्वतंत्रपणे मराठीत ग्रंथनिर्मिती मोठ्या प्रमाणावर करावी.

विश्वविद्यालयात मराठी माध्यमाला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली की, मराठी माध्यमाच्या शाळेत आपल्या मुलामुलींना प्रवेश मिळण्यासाठी वरच्या वर्गातले पालक उंबरे झिजवू लागतील.

(संदर्भ - 'वाद साहित्य संमेलनाचा,' लोकसत्ता २८ फेब्रु., १९९९)

पु. ग. सहस्रबुद्धे :

मानवाची भौतिक व मनोमय सृष्टी म्हणजेच संस्कृती! आध्यात्मिक व आधिभौतिक शक्तींना सामाजिक जीवनास उपयुक्त बनविण्याची कला म्हणजे संस्कृती.

इंग्रजीत कल्चर आणि सिव्हिलिझेशन असे दोन संस्कृतिवाचक शब्द आहेत. सिव्हिलिझेशन याचा अर्थ भौतिक प्रगती असा अलीकडे केला जातो. उद्योगधंदे, गिरण्या-कारखाने, अनंतविध शस्त्रास्त्रे यांचा सिव्हिलिझेशनमध्ये अंतर्भाव होतो. मनोमय सृष्टी याहून निराळी आहे. धर्म, तत्त्वज्ञान, समाजशास्त्र, राजनीती, साहित्य, कला, विज्ञान यांचा या सृष्टीत समावेश होतो. कल्चर याचा हा अर्थ आहे. कल्चर व सिव्हिलिझेशन या दोहींचाही अंतर्भाव मराठी संस्कृती या शब्दात केलेला आहे.

महाराष्ट्र संस्कृती म्हणजेच या भूमीत निर्माण झालेले वा रूढ झालेले धर्मशास्त्र, तत्त्वज्ञान, येथील राजनीती, येथील साम्राज्ये, येथे निर्माण झालेली शास्त्रे, साहित्य सृष्टी, कला सृष्टी... इ. होय.

भाषा, भूप्रदेश व त्या प्रदेशातील लोक यांमुळे त्या प्रदेशास व लोकांस प्राप्त झालेली भिन्नता व पृथगात्मता आणि पृथगात्मतेची लोकांच्या मनात जागृत असलेली जाणीव म्हणजे प्रादेशिक अस्मिता होय.

(संदर्भ - महाराष्ट्र संस्कृती)

रवींद्र केळेकर :

ज्ञानपीठ पुरस्कारप्राप्त कोकणी साहित्यिक रवींद्र केळेकार यांच्या 'आमोरेर' या निबंधसंग्रहातील 'अमेरिकेच्यान कितें घेवन आयलो?' या निबंधातील भाषेसंबंधीचा परिच्छेद. (पुढील उतारा लेखकाने कोकणी भाषेच्या संदर्भात लिहिला आहे. तो मराठी भाषेलाही लागू होतो.)

'भाषेकडे फक्त संपर्काचं एक साधन - a means of communication म्हणून पाहणं योग्य नाही. भाषा खरे म्हणजे एक माध्यम, सांस्कृतिक अविष्काराचं -a medium of cultural expression. भाषा माणसाला अस्मिता, वेगळी ओळख (identity) देते. त्याची त्यालाच आणि जगाला त्याची ओळख करून देते.

'मी पंजाबी, बंगाली, मराठी असले कोणतेच भेदभाव मानत नाही. मी भारतीय!' असं मी कितीही मोठ्याने आरेडून सांगू दे, 'तू कोंकणी'- असं माझी भाषा मला सांगते आणि 'हा कोंकणी' अशी जगालाही ती माझी ओळख करून देते. भाषेची identity धर्माच्या identity पेक्षा अधिक तीव्र. फ्रान्स, इटली आणि स्पेन धर्माच्या दृष्टीनं एक : रोमन कॅथलिक ख्रिस्ती. भाषेच्या दृष्टीनं एकमेकांपासून वेगळे. धर्मांमुळे बंगाल प्रांताचा एक तुकडा हिंदुस्थानापासून वेगळा झाला आणि 'पूर्व पाकिस्तान' झाला. भाषेने त्याला पाकिस्तानपासून वेगळा केला आणि त्याचा 'बांगलादेश' केला.

कुठलंही रोपटं कुठेही नेऊन लावलं म्हणजे ते मूळ धरू शकत नाही. तसेच कुठलीही भाषा कुठेही नेऊन रुजवली, तरी ती तेथे मूळ धरू शकत नाही. प्रत्येक भाषेची एक भूमी असते आणि ही भूमी माणसाच्या मेंदूत असते. हा मेंदू लाखो वर्षांच्या संस्कारांनी घडलेला असतो. कोणतीही भाषा लौकिकदृष्ट्या कितीही मागे पडलेली असो, ती बोलणाऱ्याची वाढ त्याच भाषेत योग्य प्रकारे होते. गोवेकरांचा मेंदू कोंकणी. या मेंदूत इंग्रजी भाषा कधीच मुळं धरू शकणार नाही. ती मरणार नाहीत; परंतु वाढूही शकणार नाहीत. ती भाषा म्हणून कशीबशी तग धरून राहिल. फुलणार, फळणार नाही. तिला पाळं असणार नाहीत.

इंग्रजी भाषा 'घेऊन' वाढलेला गोवेकर दिसेल गोवेकरासारखा; परंतु तो गोवेकर असणार नाही. तो 'बोन्साय गोवेकर' असेल. सभा, संमेलनं, परिषदांना शोभा आणण्यापुरताच त्याचा उपयोग होईल. इंग्रजीत लेखन करून नावारूपाला आलेले काही भारतीय लेखक आहेत. खूप रॉयल्टी मिळते त्यांना; परंतु त्यांच्यातील एकाचीही प्रेमचंद, शरच्चंद्र, ताराशंकर बंदोपाध्याय, तघळी विशंकर पिल्ले, वायकम मुहम्मद बशीर, शिवराम कारंथ यांच्या पायापाशी बसण्याची योग्यता नाही. सगळे उपरे. सगळे बोन्साय लेखक, ठेंगणे. त्यांनी स्वतःला मग कितीही मोठं समजू दे.

इंग्रजीची आम्हाला कितीही आवश्यकता असो, ती 'आंतरराष्ट्रीय भाषा'ही का असेना, इंग्रजी घेऊन कुठलाही गोवेकर मोठा होऊ शकणार नाही. ठेंगणा कधी धिप्पाड होऊ शकत नाही. 'आंतरराष्ट्रीय' होण्यासाठी आपली भाषा सोडून दिली पाहिजे असे नाही. टॉलस्टॉयने ती सोडली नव्हती. रोमा रोलॉने सोडली नव्हती. रवींद्रनाथांनी सोडली नव्हती. हे सगळे स्वतःच्या भाषेला मोठं करूनच 'आंतरराष्ट्रीय' झाले. फक्त 'stature'

नेच नव्हे, तर विचारानेही. गोवेकर जेव्हा स्वतःबरोबर स्वतःच्या भाषेलाही मोठं करील, तेव्हाच त्याला 'आंतरराष्ट्रीय' आकार प्राप्त होईल.^१

अशोक केळकर :

भाषा हे संस्कारांचं एक महत्त्वाचं माध्यम असतं. भाषेच्या मार्फत बोलणारा ऐकणाऱ्यावर कळत नकळत संस्कार करत असतो. भाषा साधन असण्याच्या पलीकडे जाऊन माध्यम बनते. इतरांशी बोलता बोलता आपण स्वतःशीही बोलत असतो. आपलं मनोगत नेमकं काय आहे, हे निश्चित करण्यामध्ये भाषेचाही वाटा असतो. भाषा हे कळण्याचं म्हणजे ज्ञापनाचं माध्यमही असतं. परिणामी भाषेचा विकास आणि ती ऐकणाऱ्या आणि बोलणाऱ्या मंडळींचा बौद्धिक, भावनिक, नैतिक विकास हातात हात घालून होत असतो. मराठीचा विकास आणि महाराष्ट्राचा विकास यांना वेगळं काढता येणार नाही. (संदर्भ : 'मराठी भाषा आणि संस्कृती', सकाळ, १ मे, १९९७)

रा. ग. जाधव :

इंग्रजीच्या मृगजळामागे म्हणा किंवा सुवर्णभूमीकडे म्हणा, मराठी समाजच धावू लागल्याचे दिसते. मराठीबाबतची सर्वकष उदासीनता, आळस, निरंकुश वृत्ती यांना त्वरित आवर घातला पाहिजे. सगळ्या भाषा व्यवहारात संस्कारभाषा, साहित्यभाषा व ज्ञानभाषा म्हणून मराठीचेच मोल केवढे मोठे ठरते, हे ठसठशीतपणे पटवून देणे निकडीचे आहे. मराठी समाजाने यासाठी स्वयंस्फूर्तीने एक विविधस्तरीय भाषिक चळवळच खरे तर सुरू केली पाहिजे. आपली भाषा हरविणारा समाज स्वतःला हरवून बसण्याची नियती टाळू शकत नाही. आपली मराठी भाषिकता टिकविणे हे स्वयंसिद्ध सांस्कृतिक मूल्य आहे आणि ते आज - उद्याच्या बहुभाषिक - बहुसांस्कृतिक विश्व व्यवस्थेशी सुसंगतही आहे. (अध्यक्षीय भाषण - २००४ साहित्य संमेलन, औरंगाबाद.)

विल्यम हंटर : (१९ व्या शतकातील ब्रिटिश प्रशासक)

'मराठे' ही केवळ लढाऊ जात नसून ती साहित्यिक जमातही (Literary race) आहे.

मराठी भाषा ही आर्य कुलातील एक प्रगत अशी भाषा असून, तिच्यात अभ्यासकांना आकर्षित करणारी संरचनात्मक जटिलताही आहे अन् तोच मराठीचा मूळ अस्सल घटक आहे.

वरील विचारांवरून भाषेचे समाजजीवनातील स्थान, भाषेचे एखाद्या प्रदेशाच्या व त्यातील माणसांच्या जीवनातील स्थान या गोष्टी काही प्रमाणात स्पष्ट होतात. त्याचबरोबर स्वभाषा, संस्कृती, अस्मिता या संकल्पना व त्यांचा परस्परसंबंध आपल्या लक्षात येतो.

महाराष्ट्र प्रदेशाची भाषा मराठी, महाराष्ट्रीय समाजाला बांधून ठेवणारी भाषा मराठी! पण आजच्या घडीला एक महत्त्वाची सामाजिक संस्था म्हणून मराठी भाषेचे महाराष्ट्रात काय स्थान आहे ? भाषा ही समाजाचा विकास, प्रगती, परिवर्तन, त्यातले संघर्ष, त्याच्या आकांक्षा या सर्वांचे ती स्वाभाविक वाहन असते,

^१ संदर्भ : लोकसत्ता , ५ डिसेंबर २००९. अनुवाद : प्रवीण का. शिरगावकर

मुख्य म्हणजे भाषा समाजाला धारण करते. या परिस्थितीत मराठी समाजाचे भाषेच्या अनुषंगाने भवितव्य काय आहे, असे प्रश्न निर्माण होतात.

भाषा या प्रमुख घटकाचा गांभीर्याने विचार न केल्यामुळे; भाषेचे समाजशास्त्रीय महत्त्व लक्षात न घेतल्यामुळे व भाषिक-प्रादेशिक अस्मिता व प्रादेशिक संस्कृती या घटकांना महत्त्व न दिल्यामुळे मराठी भाषा संकटात आहे आणि महाराष्ट्रीय समाज एका अर्थाने पारतंत्र्याच्या उंबरठ्यावर उभा आहे.

या पार्श्वभूमीवर आम्ही मराठी भाषेच्या समृद्ध इतिहासाकडे पाहून प्रेरणा घेत आहोत. भाषेचे समाज संघटनातील व समाज विकासातील स्थान लक्षात घेऊन भाषेच्या सद्यःस्थितीचा व तिच्या भविष्याचा विचार करत आहोत.

मराठी भाषेचा संक्षिप्त इतिहास :

सुमारे २००० ते २२०० वर्षांपूर्वीपासून मराठी भाषा महाराष्ट्र प्रदेशात अस्तित्वात आहे. १००० वर्षांपूर्वी महाराष्ट्र प्रदेशातील महाराष्ट्रीय लोकांमध्ये सार्वजनिक व्यवहारांसाठी ती वापरली जात होतीच, शिवाय मराठी भाषेत त्याकाळी वाङ्मय निर्मितीही होत होती.

प्राकृत - महाराष्ट्री - अपभ्रंशी - मराठी या क्रमाने सुमारे २००० वर्षांपासून मराठी भाषेचा विकास होत गेला. अशा समृद्ध मराठी भाषेचा इतिहास संक्षिप्त स्वरूपात पुढे दिला आहे.

काही महत्त्वाचे मुद्दे :

- मराठी ही भाषिकदृष्ट्या इंडो-आर्यन कुळातील भाषा आहे.
- १ मे, १९६० रोजी मराठी भाषकांचे राज्य म्हणून महाराष्ट्राची स्थापना झाली.
- महाराष्ट्र अधिभाषा नियम १९६४ नुसार मराठीला महाराष्ट्राची राज्यभाषा म्हणून कायदेशीर अधिष्ठान प्राप्त झाले.
- भारतीय राज्यघटनेच्या ८ व्या परिशिष्टात अकारविल्ले (वर्णानुक्रमानुसार) १३ व्या क्रमांकावर मराठी भाषेचा उल्लेख आहे.
- २००१ च्या जनगणनेनुसार संपूर्ण भारतातील मराठी भाषकांची संख्या ७, १९, ३६, ८९४ आहे.
- २००१ च्या जनगणनेनुसार ९,६८,७८,६२७ या महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंख्येपैकी मराठी मातृभाषा असणारे ६,६६,४३,९४२ लोक महाराष्ट्रात आहेत. म्हणजेच महाराष्ट्रातील मराठी भाषकांची (मातृभाषिकांची) संख्या राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ६८.७९% आहे.
- २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतामध्ये भाषकांच्या संख्येनुसार मराठी भाषा ही ४ थ्या क्रमांकावर आहे. (हिंदी, बंगाली, तेलगू या भाषा अनुक्रमे पहिल्या ३ क्रमांकावर आहेत.)

- भाषाविषयक आकडेवारीबाबतच्या www.ethnologue.com या महत्त्वाच्या संकेतस्थळावरील माहितीनुसार (२००९ च्या आकडेवारीनुसार) भाषकांच्या संख्येनुसार मराठी भाषेचा जगात १५ वा क्रमांक होता.

सारिणी - मराठी भाषेतील प्राचीनतम उल्लेख :

अनु	वर्ष	तपशील	संदर्भ
१	इ.स. पूर्व २२० (सुमारे)	ब्राह्मी लिपीतील मराठी भाषेतील शिलालेख नाणेघाट, जुन्नर येथे सापडला आहे.	अभिजात मराठी समितीचे अध्यक्ष प्रा. रंगनाथ पठारे व सदस्य प्रा. हरी नरके यांनी दिलेली माहिती.
२	इ. स. ६८०	ताम्रपटावर 'पन्नास व प्रिथवी' हे शब्द सापडले.	http://mr.upakram.org/node/1239 प्रा.डॉ. दिलीप बिरुटे यांचा लेख
३	इ. स. ७३९	लिखित पुरावा - ताम्रपट - विजयादित्याचा ताम्रपट सातारा भागात सापडला	worldlingo.com
४	इ. स. ७७८	उद्योतनसुरी (जैन संन्यासी) यांचा ग्रंथ 'कुवलयमाला' ७७८ मध्ये रचला. या ग्रंथात मराठी व मराठे यांचा स्पष्ट उल्लेख.	महाराष्ट्र संस्कृती, पृष्ठ २७, पु.ग. सहस्रबुद्धे
५	इ.स. ८५९	'धर्मोपदेशमाला' ^२ या ग्रंथातही भाषेचा उल्लेख.	महाराष्ट्र संस्कृती, पृष्ठ ४५,
६	इ.स. ९८३ (शके ९०५)	'श्री चावुंडराये करवियले, श्री गंगराजे सुत्ताले करवियले' हा शिलालेख श्रवणबेळगोळ येथे (म्हैसूरजवळ, कर्नाटकात) श्री गोमटेश्वराच्या पायाशी आढळला. ही महाकाय मूर्ती इ.स. ९८३ मध्ये उभारण्यात आली.	महाराष्ट्र संस्कृती, पृष्ठ ३६, श्रवणबेळगोळ संकेतस्थळ - सा. सकाळ, १९ जून, २०१०
७	इ. स. १०६०	दिवेआगर येथील ताम्रपट- मराठी भाषेतील उल्लेख	हा ताम्रपट सध्या भारत इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे येथे आहे.
८	इ.स. १०१२ (शके ९३४)	अक्षी, ता. अलिबाग, जि. रायगड - शिलालेख (डॉ. शं. गो. तुळपुळे)	--
९	इ.स. १०१८ (शके ९४०)	सोलापूरजवळील कुडल संगम येथील संगमेश्वर मंदिराच्या सभामंडपाच्या तुळईवर एक शिलालेख - 'वाछि तो विजेंया होऐवा'	http://www.hnlibrary.org/ श्री. हिराचंद नेमचंद वाचनालयाचे संकेतस्थळ
१०	इ. स. १२८९	उनकेश्वर येथील शिलालेख	--

^२ धर्मोपदेशमाला हा नवव्या शतकातील ग्रंथ आहे. त्यात 'मरहट्ट भासा' हिचा पुढीलप्रमाणे विशेष गौरव केला आहे.

सलिलपदसंचारा, पयडिय भयणा, सुवण्ण रयणेळा, मरहट्ट भासा कामिणि य अडवीय रेहन्ती...

म्हणजेच मराठी भाषा सुवर्णरचनावती, सललितपदसंचारा, प्रकटितमदना अशी कामिनी आहे. आपल्या वैभवात ती विराजत आहे.

संक्षिप्त इतिहास :

पार्श्वभूमी -

भूतकाळातील मराठीच्या अस्तित्वाच्या पाऊलखुणा - एखादी भाषा नेमकी केव्हा अस्तित्वात आली हे सांगणं कठीण आहे. पण तिच्या अस्तित्वाच्या खुणा किती मागच्या काळापर्यंत शोधता येतात ह्याचा शोध इतिहासकार घेत असतात. उद्योतनसूरी ह्या आठव्या शतकातल्या ग्रंथकाराच्या 'कुवलयमाला' ह्या ग्रंथात मराठे आणि मराठी ह्यांचा स्पष्ट उल्लेख केलेला आढळतो. (तुळपुळे, १९७३ पृ. ५)

दढमडह सामलंगे सहिरे अहिमाण कलहसीले य

दिणले गहिल्ले उल्लविरे तत्थ मरहट्टे

त्यात धिप्पाड, सावळ्या, काटक, अहंकारी आणि भांडखोर अशा मराठ्यांचा (मरहट्टे) उल्लेख येतो तसेच ते 'दिले, घेतले असं बोलतात' (दिणले गहिल्ले) असे म्हणताना त्यांच्या भाषेचाही उल्लेख येतो. इ.स. ८५९ मधल्या धर्मोपदेशमालेतही मरहट्ट असं भाषेचं नाव आलं आहे. मराठीच्या अस्तित्वाविषयीचे हे अप्रत्यक्ष पुरावे आहेत. इ.स. १०६० मधल्या दिवे आगरच्या ताम्रपटात मराठीचं अस्तित्व ओळखता येईल इतपत महत्त्वाचे उल्लेख आढळतात. (तुळपुळे, १९७३, पृ. ५-६)

यादवकाळ , लोकभाषेचा वैभवकाळ -

मराठीच्या अस्तित्वाविषयीचे सर्व तुरळक उल्लेख पाहत आपण यादवकाळात आलो की मराठीचं ठळक चित्र रेखाटता येऊ लागतं. अर्थात पूर्वी भाषा नोंदवण्यासाठी मुद्रण ध्वनिमुद्रण इत्यादी साधनं उपलब्ध नव्हती. त्यामुळे आपल्याला मुख्यत्वे लिपिबद्ध झालेल्या भाषांविषयीचीच थेट साधनं आढळू शकतात. महानुभाव पंथाचं साहित्य म्हणजे यादवकालीन मराठी भाषेच्या अभ्यासाचं अत्यंत महत्त्वाचं साधन आहे.

मराठी ही महानुभाव पंथाची धर्मभाषा होती. महानुभाव पंथाचे आचार्य श्री चक्रधरस्वामी हे जन्मले गुजरातेत. पण त्यांनी आपल्या शिष्यांना 'महाराष्ट्री असावे'असा आदेश दिला आणि त्यांच्या शिष्यांनी तो आग्रहाने पाळला. 'लीळाचरित्र' ह्या इ. स.१२०० च्या सुमारास (कोलते, १९७८, प्रस्तावना पृ. ६५) रचलेल्या श्री चक्रधरस्वामींच्या महमिभट्टरचित चरित्रात केवळ चक्रधरस्वामींचं नव्हे, तर यादवकाळातल्या मराठीच्या विविध आविष्कारांचंही दर्शन घडतं. 'काऊळेयाचे घर सेणाचे। साळैचे मेणाचे। पाऊसाळेया काऊळेयाचे घर पुरे जाय।...' ही लीळाचरित्रात आढळणारी काऊचिऊची गोष्ट आजही मराठी घरांत लहान मुलांना सांगितली जाते.

महानुभावांनी महाराष्ट्राच्या सीमा ठरवताना मराठी भाषेचा निकष म्हणून वापर केलेला आढळतो. तसंच मराठीच्या प्रांतपरत्वे होणाऱ्या भाषाभेदांचीही त्यांना जाणीव असलेली दिसते. पुढील मजकुरात ही जाणीव स्पष्ट होते.

“देश भणजे खंडमंडळ : जैसे फलेटाणापासीन दक्षिणेसी : मन्हाटी भाषा जेतुला ठायी वतें तेतुले एक मंडळ: तयासी उत्तरे बालेघाटाचा सेवट : ऐसैं एक खंडमंडळ: मग उभे (उभय) गंगातीर तेंहि एक खंडमंडळ : आणि तयापासौनि मेघंकरघाट (मेहकर, जि. अकोला) तें एक खंडमंडळ तयापासौनिआवघे वराड तें एक खंडमंडळ : परि अवघीं मिळौनि महाराष्ट्रचि बोलिजे : किंचित् किंचित् भाषेचा पालट : भणौनि खंडमंडळे भणावी” (तुळपुळे, १९७३, पृ. २४)

ह्या काळात मराठी ही लोकभाषा म्हणून स्थिरावलेली दिसते. सार्वजनिक ठिकाणी आढळणाऱ्या शिलालेखांची भाषा मराठी हीच असलेली दिसते. धर्माच्या क्षेत्रातही संस्कृत भाषेचा अभिमानी वर्ग ज्ञानाची भाषा ही संस्कृतच असल्याचे सांगत असता दुसरीकडे मात्र लोकभाषा हेच आपल्या उपदेशाचं माध्यम म्हणून वापरणारे विविध धर्मपंथ ह्या काळात उदयाला आलेले दिसतात. नाथ, महानुभव, वारकरी, दत्त ह्या पंथांच्या अनुयायांनी मराठी विविध प्रकारे समृद्ध केलेली दिसते.

नाथपंथाची परंपरा लाभलेल्या ज्ञानदेवांनी ज्ञानेश्वरी रचताना मराठी भाषेविषयी आपल्याला वाटत असलेला आत्मविश्वास व्यक्त केला आहे.

माझा मन्हाटाचि बोलु कवतिके । परि अमृतातेंहि पैजासि जिंके ।

ऐसी अक्षरे रसिके । मेळवीन ॥

ही प्रतिज्ञा ज्ञानदेवांनी अक्षरशः खरी केलेली आढळते. त्यांनी आपला अमृतानुभव हा स्वतंत्र सिद्धान्त मांडणारा ग्रंथही मराठीतच रचून मराठी ही केवळ लोकभाषाच नव्हे, तर ज्ञानभाषाही आहे हे सिद्ध केलं आहे. ज्ञानदेव आणि त्यांची भावंडं, नामदेव, जनाबाई, चोखामेळा, सावता माळी, गोरोबा कुंभार ह्या सर्व वारकरी संतांनी आपल्या अभिव्यक्तीचं स्वाभाविक माध्यम म्हणून मराठीचाच वापर केल्याचं आढळतं. ह्या दृष्टीने पाहता यादवकाळ हा मराठीचा उत्कर्षाचा काळ आहे असं सार्थपणे म्हणता येतं.

परचक्र -

१२९६ ह्या वर्षी महाराष्ट्रावर अलाउद्दीन खिलजी ह्याने स्वारी केली आणि यादवांचा पराभव केला (मेहेंदळे, १९९६, पृ. १०९). १३१५ ह्या वर्षी यादवसत्तेचा अस्त झाला (मेहेंदळे, १९९६, पृ. १११) आणि पुढच्या काळात महाराष्ट्र काही शतकं विविध सुलतानांच्या आधिपत्याखाली होता. ह्या काळात प्रशासनात प्रामुख्याने फारसी, अरबी ह्या भाषांचा वापर होऊ लागला. सर्वसामान्य लोकांशी संपर्काचं माध्यम म्हणून मराठीचा वापर होत असला, तरी ह्या मराठीवर फारसीचा प्रचंड प्रभाव पडलेला आढळतो. मराठीत प्रचंड प्रमाणात फारसी शब्दांचा समावेश ह्याच काळात झालेला आढळतो.

मात्र धार्मिक व्यवहारात संस्कृताचं प्राबल्य टिकून होतं. संत एकनाथांच्या लिखाणात त्यांनी

“संस्कृत भाषा देवे केली । प्राकृत काय चोरापासौन झाली ॥”

असा प्रश्न विचारलेला आढळतो ह्यावरून धार्मिक व्यवहारात मराठीच्या वापराला संपूर्णपणे प्रतिष्ठा लाभलेली नव्हती असं दिसतं. मात्र नाथांनी आणि अन्य वारकरी संतांनी लोकभाषेचा पुरस्कार सोडलेला दिसत नाही.

दासोपंतांसारखा कवी अर्थाच्या अभिव्यक्तीत संस्कृतापेक्षा मराठीच अधिक समृद्ध आहे असा युक्तिवाद करताना आढळतो, तो पुढीलप्रमाणे...

संस्कृते घट्ट म्हणती । आतां तयाचे भेद किती ।

कवणा घटाची प्राप्ती । पावावी तेणें ?

हारा, डेरा, रांजणु । कैसी ?...

ऐसे प्रतिभाषे वेगळाले । घट असती नामाथिले ।

एकें संस्कृतें सर्व कळे । ऐसैं कैसेन ? (महाराष्ट्र - गाथा, पृ. २८)

मराठीच्या लिप्या -

ह्या काळात मराठी भाषा लिहिण्यासाठी दोन वेगवेगळ्या लिप्यांचा वापर होत असलेला आढळतो. एक म्हणजे बाळबोध किंवा देवनागरी लिपी आणि दुसरी लिपी म्हणजे मोडी लिपी. मोडी लिपी ही हेमाडपंत ह्या यादवांच्या प्रधानाने शोधली असं एक मत आहे. तर काहींच्या मते मोडी हे देवनागरीचं शीघ्र लेखनासाठी वापरायचं रूप आहे. मोडीचा वापर मुख्यत्वे प्रशासकीय व्यवहारात होत असलेला दिसतो.

मराठीला रोमीतून मुद्रणसंस्कार -

ह्याच काळात युरोपीय ख्रिस्ती धर्मप्रसाराकांनी आपल्या धर्मप्रसारासाठी मराठी भाषेचा अवलंब केलेला आढळतो. इथल्या नव्याने ख्रिस्ती होणाऱ्या लोकांकरिता त्यांच्या भाषांतून धर्मपुस्तके पुरवावीत ह्यासाठी मराठीतून आणि धर्मप्रसारासाठी इथे येणाऱ्या आपल्या धर्मबांधवांना इथल्या भाषा शिकता याव्यात ह्यासाठी मराठीविषयी त्यांनी आपल्या भाषांतून रचना केल्या. फादर स्टीफन्स ह्यांनी लिहिलेलं ओवीबद्ध मराठी “क्रिस्तपुराण” रोमी (रोमन)लिपीतून इ.स. १६१६ ह्या वर्षी रायतूरला छापलं गेलं. त्याच्या गद्य प्रस्तावनेत फादर स्टीफन्स म्हणतात. “हे सर्व मराठी भासेन लिहिले आहे. हेआ देसिंचेआ भासांभितुर ही भास परमेस्वराचेया वस्तु निरोपुंसि योग्ये एसी दिसली म्हणउनु” (मालशे पृ. ४२) त्यांनीच “आर्त द लिंग्व कानारिम्” हे मराठीच्या कोकणी बोलीचं व्याकरण पोर्तुगाली भाषेत लिहिलं. ते इ. स. १६४० ह्या वर्षी मुद्रित झालं.

शिवकाल : राजभाषेचं सौख्य -

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी शके १५६२ (इ.स.१६४१-४२) ह्या सुमाराला आपला स्वराज्यस्थापनेच्या कार्याचा आरंभ केला आणि पुढील काळात त्याला यशही आलं. शिवकालात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राज्यव्यवहाराची भाषा अर्थातच मराठी होती. त्या काळात अन्य राजवटींत राज्यकारभाराची मुख्य भाषा फारशी ही होती. शिवकालीन मराठीवरही फारशीचा प्रचंड प्रभाव असलेला दिसून येतो. मुजुमदार, सरनोबत, हवालदार इ. अधिकाऱ्यांची नावं, पीलखाना, जवाहरखाना इ. विभागांची

नावं, सुत्तरनाल, तोफ इ. शस्त्रांची नावं असे अनेक फारसी शब्द मराठीत आले होते. अर्थात शिवकालात झालेल्या पद्यमय साहित्यव्यवहारात मात्र फारशीचा प्रभाव तितका जाणवत नाही.

ह्या पार्श्वभूमीवर छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या आज्ञेने ह्या फारशी शब्दांना संस्कृत प्रतिशब्द देणारा राज्यव्यवहारकोश रचला गेला. शिवाजी महाराजांच्या अधिकाऱ्यांच्या मुद्रा ह्या काही अपवाद वगळता मराठी वा संस्कृतातच होत्या (मेहेंदळे, १९९६, पृ. ६४०). शिवकाळात राज्यव्यवहार मुख्यत्वे मराठीत होताना आढळतो.

इंग्रजांकडून मराठ्यांकडे जी लेखी करारपत्रं इ. जात ती मराठीतच असत. मराठ्यांकडून इंग्रजांना जाणारी काही पत्रं तरी मराठीत असावीत असं अनुमान करायला वाव आहे. चौलचा सरसुभेदार बहिरोपंत ह्याने मुंबईचा गव्हर्नर हेन्री ऑक्झिंडेन ह्याला पाठवलेलं पत्र मराठीत होतं आणि नंतर त्याचं भाषांतर करण्यात आलं अशी माहिती आढळते. (मराठी संशोधनपत्रिका, जानेवारी, १९५४ पृ. १३)

शिवकालात आणि त्यानंतरच्या काळात गद्य मराठी भाषेवर फारशीचा काही एक प्रभाव आढळतो. ह्या दृष्टीने बखरींची भाषा पाहण्यासारखी आहे.

पेशवेकाळात राज्यव्यवहाराची भाषा मराठीच होती. तिच्यावर फारशीचा प्रभावही असलेला दिसून येतो. ह्या काळात मराठी सरदारांची संस्थानं महाराष्ट्राबाहेर निर्माण झाली. त्या भागांत मराठी भाषिक जनतेचं वास्तव्य होऊ लागलं.

ब्रिटिशकाळ : मिशनरी आणि मराठी मुद्रणाचा आरंभ -

भारतात धर्मप्रसाराच्या हेतूने आलेल्या विल्यम केरीसारख्या इंग्रज धर्मोपदेशकांनी कोलकत्यापासून उत्तरेला १५ मैलांवर असलेल्या श्रीरामपूर ह्या ठिकाणी मिशन आणि मुद्रणालय स्थापन केलं. केरीने आपल्या पदरी असलेल्या वैजनाथ ह्या मराठी पंडिताच्या साहाय्याने १८०५ च्या मार्च महिन्यात आपलं 'मराठी भाषेचे व्याकरण' देवनागरीत छापून प्रसिद्ध केलं. ते मराठीतलं देवनागरी लिपीतलं पहिलं मुद्रित पुस्तक ठरतं. नंतर श्रीरामपूर मिशननं आणखीही मराठी पुस्तकं छापली. ती मोडी लिपीत छापली. कारण मराठीची लिपी ही मोडीच आहे अशी त्यांची समजूत होती. १८१७ ह्या वर्षी अमेरिकी मिशनऱ्यांनी मुंबईत "मात्थीउकृत शुभवर्तमान" प्रसिद्ध केलं हे मुंबईत छापलेलं पहिलं मराठी पुस्तक असावं. ह्या मिशनऱ्यांनी मुंबईत मराठी आणि गुजराती ह्या भाषांत शिकवणाऱ्या शाळा काढल्या.

इंग्रजी राजवट : राजभाषापदाला ग्रहण -

इ.स. १८१८ ह्या वर्षी शनिवारवाड्यावर युनियन जॅक फडकू लागला. नव्या परकीय शासनाची राजवट सुरू झाली. अर्थातच त्यात जेत्यांच्या भाषेला प्राधान्य मिळू लागलं. इंग्रजी ही प्रशासकीय कामकाजाची मुख्य भाषा बनली. इंग्रजी राजवटीसोबत शिस्तबद्ध प्रशासन आलं. इतर सार्वजनिक सुविधा आल्या.

इंग्रजांनी ह्या देशात अनेक नव्या गोष्टी आणल्या. त्यांपैकी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे औपचारिक शिक्षणपद्धती. मुंबई इलाख्याचा पहिला गव्हर्नर माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन याने दिनांक २१ ऑगस्ट, १८२२ ह्या दिवशी जगन्नाथ शंकरशेट, धाकजी दादाजी, मकबा इ. मुंबईतील नागरिक पुढाऱ्यांच्या साहाय्याने 'मुंबईची हेंदशाळा आणि शाळापुस्तकमंडळी' ह्या नावाची संस्था काढली. ह्या मंडळीने १८३५ पर्यंतच्या १०-१२ वर्षांत विविध शालोपयोगी ग्रंथ मराठीत तयार केले (माडखोलकर, १९५४ पृ. २१-२३). मोल्स्वर्थचा "मराठी कोश" आणि दादोबा पांडुरंग ह्यांचं "महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण" ही ह्या पुस्तकांतली काही उदाहरणे. ह्यातून निर्माण झालेल्या मराठीच्या धाटणीला महामहोपाध्याय द. वा. पोतदार ह्यांनी 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' असं म्हटलं आहे.

मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार -

ह्या काळातल्या भाषेवर इंग्रजीची छाप असणं स्वाभाविक होतं. जुन्या मराठीत दंड, विसावा (महानुभावीय साहित्य) अशी काही मोजकी विरामचिन्हं वापरत. इंग्रजीतली विरामचिन्हं मराठीतही आता वापरात आली. शब्दसंग्रह पाहिला तर लिहिणारे लोक संस्कृत शास्त्रीपंडित असल्याने त्यांच्या भाषेवर संस्कृताचा आणि फारशीचाही फार प्रभाव आढळतो. 'प्रभाकर' नियतकालिकाच्या दिनांक २६ मार्च, १८४८ ह्या अंकातील हा उतारा पाहा.

“पुण्यासारखे शहरांत विद्याशाळा बऱ्याच आहेत. परंतु ग्रंथ वाचण्याची जागा अद्याप लोकांस माहीत नव्हती व तिचा उपयोग कोणा नेटिव्ह लोकांस माहीत नव्हता; परंतु सांप्रतचे गवर्नरसाहेब सर जार्ज क्लार्क यांणी लोकांचे सुधारणेकडे लक्ष देऊन जज्जसाहेब हेनरी ब्रौन यास सुचविलें कीं, पुण्यांत लायब्ररी स्थापण्याचा बेत करावा.” (पोतदार, १९७६, पृ. २२६-२२७)

नव्या राजवटीत मराठीच्या पूर्वपरंपरेची आठवण राहिली नव्हती. “मराठी ही केवळ बोलण्याची भाषा आहे. गद्य किंवा पद्य ग्रंथकारांनी ती मुळीच संपन्न किंवा सुसंस्कृत केलेली नाही.”, असं मत व्हान्स केनेडी ह्याने व्यक्त केलेलं आढळतं. (माडखोलकर, १९५४ पृ. ३३)

संस्कृत पाठशाळा -

श्रावणात ब्राह्मणांना दानधर्म करण्याची पेशव्यांची प्रथा बंद करून “दक्षिणा फंड” हा निधी एलफिन्स्टनने निर्माण केला. त्या पैशांतून १८२३ ह्या वर्षी पुण्यात संस्कृत पाठशाळेची स्थापना केली (कुलकर्णी अ. रा., २००४). त्या शाळेत मराठी आणि संस्कृत ह्या भाषा शिक्षणाचं माध्यम म्हणून वापरल्या जात (पाटणकर, १९८४). १८२८ ह्या वर्षी ह्या पाठशाळेत इंग्रजी शिक्षणाचीही जोड दिली गेली.

नियतकालिकांचा उदय -

१८३२ ह्या वर्षी मुंबईला बाळशास्त्री जांभेकर ह्यांनी 'दर्पण' हे मराठी - इंग्रजी साप्ताहिक वृत्तपत्र सुरू केलं. त्यांनीच पुढे काढलेलं दिग्दर्शन, भाऊ महाजन ह्यांचं प्रभाकर इत्यादी नियतकालिकांतून व्यवहारोपयोगी

अशा विविध विषयांवर लिहिलं जाऊ लागलं. ह्या काळातल्या मराठी भाषेची घडण ही मुख्यत्वे ह्या नियतकालिकांनी केली आहे.

माध्यमिक शिक्षणातून मराठीचं विस्थापन -

१८४० ह्या वर्षी स्थापन झालेल्या प्रांतनिहाय शिक्षण मंडळांपैकी (बोर्ड ऑफ एज्युकेशन) मुंबई इलाख्याच्या मंडळाचा अध्यक्ष आस्कीन पेरी ह्याने सर्वत्र शिक्षणाचं माध्यम हे इंग्रजी करण्याचा ठराव मांडला. त्याला कर्नल जर्बिस आणि तीन भारतीय सभासद ह्यांनी विरोध केला. “मध्य युगात युरोपात सर्व देशांत उच्च ज्ञान लॅटिन ह्या भाषेतच दिले जात होते. त्यामुळे सामान्य जनता त्या ज्ञानाला पारखी होत असे. पुढे सर्व शाखांतील ज्ञान त्या त्या देशाच्या भाषेत द्यावयाची प्रथा पडली. ह्याचा परिणाम असा झाला की, उच्च ज्ञानाचे झरे सामान्य जनांपर्यंत पोहोचले. त्या इतिहासापासून काहीच धडा न घेता मूठभर इंग्रजांनी मातृभाषा लक्षावधी भारतीयांवर लादायची काय?” (पाटणकर, १९८४ पृ.५), असा प्रश्न जर्बिस ह्यांनी विचारला होता. पेरीने हट्टाने आदेश काढून चवथी ते सातवी (तत्कालीन मॅट्रिक) ह्या वर्गात मराठी वगळता अन्य सर्व विषयांच्या शिक्षणाचं माध्यम इंग्रजी हे केलं आणि ही व्यवस्था पुढे १०० वर्षे तशीच राहिली (पाटणकर, १९८४ पृ. ६).

उच्च शिक्षणातून मराठीचं उच्चाटन -

१८५७ ह्या वर्षी मुंबई विद्यापीठाची स्थापना झाली. तेव्हा मराठी हा विषय वैकल्पिक म्हणून मॅट्रिक ते एम. ए. ह्या सर्व परीक्षांना घेता येत असे. दि. १८ नोव्हेंबर, १८६२ ह्या दिवशी मुंबई विद्यापीठाचे कुलगुरू अलेक्झॅण्डर ग्रॅण्ट ह्यांनी मॅट्रिकनंतर केवळ अभिजात (संस्कृत, लॅटिन इ.) भाषांचाच समावेश अभ्यासक्रमात असेल असा ठराव मांडला. डॉ. विल्सन ह्यांनी ह्या ठरावाला विरोध केला. पण १८६४ ह्या वर्षापासून मराठीचं उच्च शिक्षणातून उच्चाटन झालं. (पाटणकर, १९८४ पृ. ९-१४)

सामाजिक मंथनाचं माध्यम -

मात्र समाजसुधारकांनी, विचारवंतांनी वैचारिक मंथनासाठी मराठीचाच अवलंब केलेला आढळतो. विविध ज्ञानविस्तार, ज्ञानोदय, प्रभाकर इ. नियतकालिकांनी ह्यात फार मोठी कामगिरी केली. महात्मा फुले, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, आगरकर, टिळक ह्या लोकनेत्यांनी आपल्या लोकसंवादाचं साधन म्हणून मराठीचाच अवलंब केलेला दिसतो. स्वातंत्र्याची चळवळ हळूहळू आकारास येत होती. त्यात भाषा हे स्वत्वाचं प्रतीक मानलं गेल्यानं स्वभाषेची समृद्धी हा एक महत्त्वाचा मुद्दा मानून त्यासाठी प्रयत्न झालेले आढळतात.

इंग्रजी वाङ्मयाच्या प्रभावाखाली मराठी वाङ्मयाची नवी परंपरा आकार घेत होती. कादंबरीसारखा नवा वाङ्मयप्रकार ह्याच काळात उदयाला आला. मराठी वाङ्मयाचं क्षेत्र ह्या काळात विस्तारत असलेलं दिसतं.

न्यायमूर्ती रानडे ह्यांचे प्रयत्न -

न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे ह्यांनी देशी भाषांचा विद्यापीठांत समावेश झाल्यास त्यांत अधिक चांगली पुस्तकं तयार होतील, अशी सूचना रजिष्ट्रार ऑफ नेटिव्ह पब्लिकेशन्स ह्यांच्याकडून करवून

विद्यापीठाच्या कार्यकारिणीत चर्चा घडवून आणली. तिथे बहुमत मिळत नाही असं पाहून एम. ए., एम.डी. (वैद्यकीय), एल. एल. बी. ह्या परीक्षेत विद्यार्थ्यांना त्या त्या विषयावरील एक प्रबंध मातृभाषेत लिहिण्याची अट घालावी असा प्रस्ताव मांडला. पण तो मान्य झाला नाही. शेवटी न्यायमूर्तींच्या निधनानंतर १३ व्या दिवशी, दि. २९ जानेवारी, १९०१ ह्या दिवशी वाईल्स ह्यांच्या प्रयत्नांतून एम. ए. ला विकल्पाने मराठी वाङ्मय ह्या विषयाची प्रश्नपत्रिका सुरू झाली. मात्र प्रश्नपत्रिका इंग्रजीत असणार होती आणि उत्तरंही इंग्रजीतच लिहिण्याचं बंधन होतं. अर्थात मॅट्रिक ते एम.ए. ह्यांच्या मधल्या पातळीवर मराठीचं अस्तित्व कुठेच नव्हतं. (पाटकर, १९८४, पृ. २४-३३)

चवली-पावलीची सुधारणा -

१९२१-२२ पासून बी.ए. च्या परीक्षेला मराठीच्या दोन प्रश्नपत्रिका घेण्याची सवलत देण्यात आली. पण सन्मानासहित (ऑनर्ससह) बी.ए. होण्यासाठी मराठी घेता येत नसे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा कल मराठी न घेण्याकडे असे.

आधुनिक काळ : ज्ञानभाषा बनवण्याचे प्रयत्न -

विद्यापीठात मराठीला प्रवेश नसला, तरी मराठी भाषा ज्ञानसमृद्ध व्हावी ह्या दृष्टीने समाजात विविध मंडळींनी प्रयत्न केलेला आढळतो. डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर ह्यांनी १९१६ ते १९२७ ह्या कालावधीत “महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश” हा ज्ञानकोश मराठीत निर्माण केला. सर्व स्तरांवर मराठीतूनच शिक्षण देणारी संस्था निर्माण करण्याचा अयशस्वी प्रयत्न विष्णु गोविंद विजापूरकर ह्यांनी केला. विविध व्यक्ती आणि संस्था ह्यांनी स्वभाषावृद्धीच्या हेतूने मराठी भाषेत मोलाचं वाङ्मय निर्माण केलं.

भाषाशुद्धीची चळवळ -

मराठीत आलेल्या फारशी आणि इंग्रजी शब्दांना पर्याय देण्यासाठी स्वातंत्र्यवीर सावरकर, माधवराव पटवर्धन ह्यांनी भाषाशुद्धीची चळवळ उभारली. अनेकांनी ह्या चळवळीला विरोध केला असला तरी दिनांक, क्रमांक, विधिमंडळ, महापौर, नगरपालिका, नगरसेवक, संचलन, गणवेश, दूरध्वनी, टंकलेखन असे आजच्या मराठीत रुळलेले अनेक शब्द ह्या चळवळीनेच रूढ केले.

संयुक्त महाराष्ट्र : मराठी भाषकांच्या एकीकरणाचा प्रयत्न -

लॉर्ड कर्झनने केलेली बंगालची फाळणी बांग्ला भाषकांच्या आंदोलनामुळे १९११ ह्या वर्षी रद्द करण्यात आली. त्या संदर्भात केसरीत लिहिलेल्या लेखात न. चिं. केळकर ह्यांनी “मराठी भाषा बोलणाऱ्यांची सर्व लोकसंख्या एका अंमलाखाली असावी”, अशी सूचना केली. (फडके, १९९७, पृ. ३५३)

दिनांक ६ जानेवारी, १९४० ह्या दिवशी उज्जैनच्या साहित्य संमेलनात ग. त्र्यं. माडखोलकर ह्यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणात एकभाषिक राज्याच्या मागणीचं आवाहन केलं. (फडके, १९९७, पृ. ३५५) ह्या एकीकरणाविषयी मतमतांतरं असली, तरी मराठी भाषकांचं एकीकरण व्हावं ह्या मागणीचा जोर वाढू लागला. ह्यातूनच संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ उदयाला आली. १९४६ च्या सुमारास संयुक्त महाराष्ट्र परिषद ही

सर्वपक्षीय संघटना स्थापन करण्यात आली. १९२१ पासून काँग्रेस पक्ष भाषावार प्रांतरचनेचा पुरस्कार करत होता. पण स्वातंत्र्य जवळ येऊ लागताच हा प्रश्न अग्रक्रमाने सोडवण्याची निकड नाही असं नेहरू आदी ज्येष्ठ नेत्यांचं मत होतं. स्वातंत्र्योत्तर काळातही ह्या प्रश्नावरून बरंच मोठं आंदोलन होऊन दिनांक १ मे, १९६० ह्या दिवशी महाराष्ट्र हे एकभाषिक राज्य अस्तित्वात आलं.

राजभाषा मराठी -

महाराष्ट्राचं भाषिक राज्य अस्तित्वात आल्यावर मराठी भाषा ही शिवकालानंतर पुन्हा राजभाषापदी विराजमान झाली प्रशासनिक व्यवहारात मराठीचा वापर अनिवार्यपणे व्हावा असे आदेश निघाले. महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण ह्यांच्या पुढाकारातून विविध व्यवस्था अस्तित्वात आल्या. इंग्रजीतून चालणारा राज्यकारभार मराठीतून चालवण्यासाठी 'भाषामंडळा'ची स्थापना झाली आणि राजभाषा म्हणून मराठीच्या वापराची पूर्वतयारी करण्यासाठी 'भाषा-सल्लागार-मंडळा' ची स्थापना झाली. २६ जानेवारी, १९६५ च्या गणराज्य दिनापासून 'महाराष्ट्र-राजभाषा-अधिनियम' अस्तित्वात आला. (कोलते, १९८९, पृ. ५२-५४)

शासकीय कार्यालयांच्या व अधिकारपदांच्या इंग्रजी संज्ञांचे मराठी पर्याय देणारा 'पदनामकोश' प्रकाशित झाला. १९७३ ह्या वर्षी 'शासन-व्यवहार-कोश' प्रकाशित झाला. विविध ज्ञानशाखांतील पारिभाषिक संज्ञांचे मराठी पर्याय सुचवणारे विविध कोश अस्तित्वात आले. ह्या कोशांच्या भाषेविषयी 'ही दुर्बोध आणि संस्कृतप्रचुर आहे', अशी टीकाही झाली. पण आज ह्या पारिभाषिक संज्ञा शासनव्यवहारात बऱ्याच प्रमाणात रुळलेल्या आढळतात. मराठी भाषा, मराठी संस्कृती ह्यांच्या विकासासाठी शासनाच्या वतीने विविध संस्था, महामंडळं ह्यांची स्थापना करण्यात आली.

वऱ्हाडी, अहिराणी इ. मराठी भाषेच्या विविध बोली असून प्रांतपरत्वे भाषेच्या रचनेत भेद आहेत. मराठीच्या प्रमाणीकरणाच्या दृष्टीने मराठी-साहित्य-महामंडळाने मराठी शुद्धलेखनाची नियमावली १९७२ ह्या वर्षी तयार केली. शिक्षणव्यवहारात मराठीचा समावेश माध्यमिक स्तरापर्यंत झाला. मात्र उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात काही अपवाद वगळता सर्व विषय मराठीतून शिकण्या-शिकवण्याचे प्रयत्न फारसे झालेले दिसत नाहीत. शिक्षणाचं माध्यम म्हणून मराठीचा पुरेसा विकास झाला नाही. तिला तशी संधीच फार कमी लाभली. मात्र मराठी वाङ्मय हा विषय घेऊन पदव्युत्तर शिक्षणापर्यंत शिकण्याचीही सोय उपलब्ध झाली. चित्रपट, नाटक, वाङ्मय अशा क्षेत्रांत मराठी भाषेतल्या कलाकृतींचा दबदबा आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात ही माध्यम आपल्या परीने समृद्ध परंपरा निर्माण करत आहेत.

मराठी भाषाविषयक तज्ज्ञ, अभ्यासक, संशोधक :

बा. गो. परांजपे

मु. श्री. कानडे

कृ. पां. कुलकर्णी

देवीसिंह चौहान

डॉ. गं. ना. जोगळेकर

अशोक केळकर

कल्याण काळे

अनुराधा पोतदार

सत्त्वशीला सामंत

डॉ. गणेश देवी

प्रा. रंगनाथ पठारे

प्रा. सुधीर रसाळ

चं.द. इंदापूरकर

य. रा. दाते

श्री. व्यं. केतकर

गं.ब. ग्रामोपाध्ये

वि. बा. प्रभुदेसाई

यु. म. पठाण

सुहासिनी लहू

प्र. ना. परांजपे

अरुण फडके

प्रा. मनोहर राईलकर

प्रा. हरी नरके

कौतिकराव ठाले-पाटील

विश्वनाथ खैरे

ना.गो. कालेलकर

सरोजिनी बाबर

शं. गो. तुळपुळे

म. अ. मेहेंदळे

रमेश धोंगडे

श्री. न. गर्जेद्रगडकर

मिलिंद मालशे

डॉ. प्रमोद तलगेरी

डॉ. कल्याण काळे

प्रा. नीलिमा गुंडी

मराठी भाषे'तून' शिक्षण व मराठी भाषे'चे' शिक्षण

प्रस्तावना :

'आम्ही आमच्या घरात एकमेकांशी बोलताना मराठीतच बोलतो की...' एवढेच केवळ अभिमानाने बोलून चालणार नाही. हा एका अर्थाने बेगडी, पोकळ व निरर्थक अभिमान आहे.

आपली भाषा 'घरातच' ठेवून भागणार नाही. ती सार्वजनिक वापरात अधिक परिपूर्णतेने यायला हवी; ती संगणकावर व माहिती तंत्रज्ञानात यायला हवी आणि मुख्य म्हणजे आपली भाषा सर्व प्रकारच्या शिक्षणात यायला हवी- म्हणजेच आपल्या भाषेत सर्व प्रकारचे शिक्षण दिले जावे.

कोणत्याही भाषेचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी; भाषा समर्थपणे टिकण्यासाठी, विस्तारण्यासाठी ती केवळ बोलीभाषा किंवा लोकभाषा असून/राहून चालणार नाही. भाषाविकासासाठी ती भाषा शिक्षण-भाषा व अंतिमतः ज्ञानभाषा बनायला हवी. असे झाल्यास केवळ त्या भाषेचा विकास साधला जाईल असे नव्हे; तर त्या भाषिकांचाही विकास साध्य होऊ शकेल. कारण व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी त्या व्यक्तीने मातृभाषेतून शिक्षण (किमान ५-८ वी पर्यंतचे शिक्षण) घेणे आवश्यक आहे, असे अनेक तज्ज्ञ सांगतात. भाषातज्ज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ हे मातृभाषेतून शिक्षणाचा आग्रह धरतात. २१ फेब्रुवारी हा मातृभाषा दिवस साजरा करणारी युनेस्को ही संस्थादेखील मातृभाषेतून शिक्षणाचाच पुरस्कार करते. तसेच अनेक थोर नेतेही स्व-भाषेला शिक्षणात महत्त्व देतात.

परिशिष्टात युनेस्कोच्या महासंचालकांनी २०१०मध्ये संशोधनांती मांडलेले विचार; १९४९मध्ये भारतातील प्रांतीय शिक्षण मंत्र्यांनी केलेला ठराव आणि रवींद्रनाथ टागोर, लोकमान्य टिळक, विनोबा भावे, पंडित नेहरु, जयंत नारळीकर, यशवंतराव चव्हाण, भालचंद्र नेमाडे, सुधीर रसाळ...इत्यादींनी व्यक्त केलेले विचार जोडले आहेत.^३

बाराव्या - तेराव्या शतकापर्यंत महाराष्ट्राच्या भूमीवर संस्कृतचा प्रभाव होता; सोळाव्या - सतराव्या शतकापासून ब्रिटिशांनी इंग्रजीचे महत्त्व जाणीवपूर्वक-प्रयत्नपूर्वक वाढवले. आपण इंग्रजीचे प्राबल्य आनंदाने स्वीकारले, काही प्रमाणात ओढवून घेतले. इंग्रजीचे (व इंग्रजांचेही) कौतुक व लांगूलचालन करण्यात अनेक तथाकथित उच्चभ्रू मंडळी आघाडीवर होती. जातीय उतरंडीच्या विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीत इंग्रजी भाषा झिरपत गेली. परंतु या गदारोळात स्थानिक भाषा मागे पडली; कमी दर्जाची मानण्यास सुरुवात झाली. मराठीचा 'शैक्षणिक विकास' इंग्रजीच्या वेगाने, त्या प्रमाणात घडलाच नाही, किंबहुना तो थांबलाच.

वर उल्लेख केलेल्या दोन्ही कालावधींत बहुजन समाज हा इंग्रजी शिक्षण किंवा मराठी शिक्षण (की जे इंग्रजीएवढे विकसित झालेच नाही) या दोन्हींपासून मोठ्या प्रमाणावर वंचितच राहिला.

^३ पहा परिशिष्ट २(अ)

एका बाजूला इंग्रजी शिक्षणामुळे भारताला नवे विचार, नवी तत्त्वे, नव्या व्यवस्था मिळाल्या हे सुंदर सत्य आहे; परंतु दुसऱ्या बाजूला विचार - तत्त्वे - व्यवस्था तेवढ्याच वेगाने स्थानिक भाषांत प्रतिबिंबित झाल्या नाहीत, त्यामुळे स्थानिक भाषा अविकसित राहून 'इंग्रजीचे प्रस्थ वाढले' हे कटू सत्य आहे, हे नक्की! याचे मुख्य कारण म्हणजे स्थानिक भाषा (महाराष्ट्रात मराठी) या ज्ञानभाषा बनलेल्या नाहीत; मराठीचा त्या दिशेने प्रवासही चालू नाही. मराठी ही आज बोली भाषा आहे (लोकांच्या बोलण्यातही परभाषिक शब्द येतातच...); लोकभाषा आहे, पण आज ती परिपूर्णतेने शिक्षणाची भाषा नाही म्हणूनच ज्ञानभाषाही नाही.

जिच्यामध्ये जगातील कोणत्याही विषयाचे ज्ञान सामावले जाऊ शकते; जिच्याद्वारे जगातील कोणताही विषय, कोणतेही ज्ञान अभिव्यक्त केले जाऊ शकते आणि ज्या भाषेतून विशुद्ध ज्ञानाची निर्मिती होऊ शकते... अशी ज्ञानभाषा म्हणून मराठीचा विकास साधणे हे आमचे उद्दिष्ट आहे.

हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी 'मराठी भाषेचे उत्कृष्ट शिक्षण आणि मराठी भाषेतून सर्व विषयांचे शिक्षण' ही महत्त्वाची पायरी आम्ही साध्य करण्याचे योजले आहे. कारण भाषेचे शिक्षण व भाषेतून शिक्षण आणि त्या भाषेतून विशुद्ध ज्ञाननिर्मिती या परस्परपूरक व परस्परावलंबी गोष्टी आहेत.

सद्यःस्थिती :

आज प्राथमिक शिक्षणापासून ते उच्च महाविद्यालयीन शिक्षणापर्यंत मराठी भाषेचा सन्मानाने, स्वतंत्रपणे विचार केला जात नाही. काही शैक्षणिक टप्प्यांवर 'मराठी भाषा' हा केवळ एक विषय म्हणून शिकवला जातो. मुळात 'मराठी भाषेतून शिक्षण' ही संकल्पनाच हद्दपार केली जात आहे. कोणतेही शिक्षण घेण्यासाठी मराठी ही भाषा अपूर्ण, बिनकामाची आहे असा (गैर) समज विविध कारणांमुळे महाराष्ट्रात प्रबळ होतो आहे. मराठीतून शिक्षण नाहीच, पण मराठीचेही शिक्षण नाही... अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे.

खरे तर मातृभाषेतून शिक्षणाचे महत्त्व अनेक थोर व्यक्तींनी, तज्ज्ञांनी वेळोवेळी अधोरेखित केले आहे. ज्ञानाची प्रतीती व त्या अवस्थेतून पुढे ज्ञानाची निर्मिती या दोन्ही प्रक्रिया मातृभाषेच्या साहाय्यानेच परिपूर्णतेने घडू शकतात, हे वैश्विक सत्य सिद्ध झाले आहे. ज्ञाननिर्मिती ही मानवी बुद्धीचा व विचार सामर्थ्याचा सर्वश्रेष्ठ अविष्कार असतो. विचार सामर्थ्य हे मातृभाषेतूनच विकसित होऊ शकते, कारण विचार करण्याची प्रक्रियाच मुळी मातृभाषेतून घडत असते. म्हणूनच शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषाच असावे असे शिक्षण शास्त्रज्ञांनी वारंवार सांगितले आहे. पण इंग्रजी भाषेच्या प्रभावामुळे ज्ञानाची प्रतीती व निर्मिती या दोन्हींपासून मराठी भाषिक शेकडो योजने दूर आहेत.

आज महाराष्ट्रात शिक्षणाची माध्यम-भाषा कोणती असावी याबाबत काही पालकांमध्ये संभ्रमाचे वातावरण आहे. एकीकडे मराठी मातृभाषा आणि दुसरीकडे उपयुक्त इंग्रजी भाषा या पेचात पालक व विद्यार्थी सापडला आहे. काही पालकांनी मातृभाषाभिमान वगैरे विचार न करता इंग्रजी माध्यमाची निवड करून टाकली

आहे. याचा फायदा घेऊन कम-अस्सल दर्जाच्या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा प्रचंड शुल्क आकारत आहेत, पालकांची पिळवणूक होत आहे.

शिक्षणात मराठी माध्यमाला व 'मराठी भाषा' या विषयालाही मानाचे स्थान नाही. आधुनिक ज्ञान व माहिती सर्वाधिक प्रमाणात इंग्रजी भाषेतच उपलब्ध आहे. विविध कारणांमुळे याबाबत मराठी भाषा काळाच्या खूप मागे पडली आहे. त्यामुळे शिक्षण घेताना मराठी भाषेचे व माध्यमाचे महत्त्व हळूहळू संपत चालले आहे.

परिणामी महाराष्ट्रात इंग्रजी शाळांचे प्रमाण वाढते आहे आणि मराठी शाळांचे प्रमाण घटते आहे. या परिस्थितीचा सखोल विचार न करता, मराठी भाषेच्या प्रगती-अधोगतीचा विचार न करता शासन इंग्रजी शिक्षणाचे महत्त्व अनाटायी वाढवत आहे व त्याच वेळी मराठीची अवहेलना करत आहे. 'मराठीचा तिरस्कार व इंग्रजीचा पुरस्कार' असे स्थितीचे वर्णन करता येईल. इंग्रजीचे व इंग्रजीतून या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत. पण याबाबत सर्वांचाच गोंधळ उडतो आहे, किंबहुना गोंधळ निर्माण केला जातो आहे. जागतिकीकरणाच्या रेट्यात आज इंग्रजीचे चांगले शिक्षण घेणे आवश्यक आणि पुरेसेदेखील आहे. पण असा संभ्रम निर्माण झाला आहे / केला गेला आहे की, इंग्रजीतून सर्व विषय शिकण्याकडे कल वाढतो आहे. इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा वाढत आहेत, विद्यार्थी संख्या झपाट्याने वाढत आहे. जगातील घडामोडींचा, इंग्रजी भाषिकांच्या कर्तृत्वाचा, आणि मराठी भाषेतील अकार्यक्षमतेचा व शासनाच्या धोरणांचा परिणाम होऊन महाराष्ट्रीय जनतेतही इंग्रजी माध्यमाचे व भाषेचे खूळ वाढते आहे.

कोणत्याही पूरक व ज्ञानमूलक घटकांचा विचार न करता शासन खेडोपाडी इंग्रजी शाळांना मान्यता देत आहे. त्याच वेळी मराठी शाळांना मात्र मान्यता नाकारली जात आहे. निव्वळ (अ)व्यावहारिक भूमिकेतून व अज्ञानातून पाल्यांना इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत दाखल करणाऱ्या पालकांचे प्रमाण झपाट्याने वाढत आहे. परिणामी महाराष्ट्रात मराठी माध्यमाच्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण वेगाने घसरत चालले असून इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थ्यांचे प्रमाण अर्थातच वेगाने वाढत चालले आहे. ही स्थिती पुढील आकडेवारीवरून स्पष्टपणे दिसून येते. ही आकडेवारी National University of Educational Planning & Administration (www.nuepa.org) आणि DISE - District Information System for Education (www.disc.in) या संस्थांच्या संकेतस्थळावरून घेतली आहे.

महाराष्ट्रात विविध माध्यमातून शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या

माध्यम	२००२-२००३	२००९-२०१०	२०१०-२०११	२०११-२०१२
एकूण	९२,१२,५१५	१,५९,१८,२०४	१,५८,५४,०५८	१,६०,८१,७६९
मराठी	८१,५८,९५२ (८८.५६%)	१,०८,५२,२७१ (६८.१७%)	१,२१,५८,६४५ (७६.६९%)	१,१६,६०,९६७ (७२.५१%)
इंग्रजी	२,३४,६१९ (२.५४%)	१८,९०,५१० (११.८७%)	२२,४९,३३४ (१४.१८%)	२४,६९,८८९ (१५.३५%)
हिंदी	१,४७,६९५	४,६९,७१९	५,४१,७८४	५,२१,३४१
उर्दू	४,९९,९७३	८,९८,३०३	१०,४६,३२७	१०,३९,६७१

महाराष्ट्रात गेल्या अनेक वर्षांपासून पहिलीपासून इंग्रजी, 'स्पोकन इंग्लिश' विशेष प्रशिक्षण; इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांसाठी पायघड्या, राजकीय नेते - काही संस्थाचालक - काही तथाकथित शिक्षण तज्ज्ञ यांच्याकडून इंग्रजी शिक्षणाचा जाणीवपूर्वक प्रचार... अशा अनेक गोष्टी चालू आहेत. महाराष्ट्रासह इतरही राज्यांमध्ये कमी-अधिक प्रमाणात हीच स्थिती आहे. एवढे प्रयत्न होऊनही एका आंतरराष्ट्रीय संस्थेच्या (लंडन येथील 'एज्युकेशन फर्स्ट' च्या) २०११ च्या अहवालानुसार भारताचा English Proficiency Index (इंग्रजी प्रावीण्य निर्देशांक) हा खालच्या दर्जाचा आहे. या संस्थेने ४४ देशांमध्ये, गेले ३ वर्षे सर्वेक्षण केले, त्यामध्ये ४७.३५ गुण मिळवून भारताचा क्रमांक ३० वा आहे. बऱ्याच अविकसित, विकसनशील, छोट्या-कमी ताकदीच्या देशांपेक्षाही भारताची English Proficiency कमीच आहे. याचा अर्थ भाषाविषयक शैक्षणिक धोरणात कमतरता आहेत. शिवाय विद्यार्थ्यांची मातृभाषेची Proficiency तपासली, तर तीदेखील कमी असण्याची शक्यता आहे.^४

ही परिस्थिती लक्षात घेऊन अनेक भाषातज्ज्ञ व शिक्षणतज्ज्ञ एक शिफारस नेहमी करतात. ते सांगतात की, विद्यार्थ्यांना किमान ५ वी किंवा ८ वी पर्यंत त्यांच्या मातृभाषेतूनच शिक्षण द्यावे. देशातील / परदेशातील अन्य १-२ भाषांचे (प्रामुख्याने इंग्रजीचे) प्राथमिक शिक्षणही देता येऊ शकेल, पण इतर विषय हे सुरुवातीच्या काळात मातृभाषेतूनच शिकवावेत. अन्य / परकीय भाषेतूनच सर्व विषय विद्यार्थ्यांना शिकवणे हे त्यांच्यावर अन्यायकारक ठरेल. मातृभाषेतून सर्व विषय आणि एखाद्या अन्य उपयुक्त भाषेचे प्राथमिक शिक्षण... असे शिक्षण घेतल्यास त्या विद्यार्थ्यांचा मातृभाषेचा व (मातृभाषेत शिकलेल्या) इतर विषयांचा पाया पक्का होतो. तसेच त्याला आणखी एका (अन्य भारतीय/ परकीय) भाषेची ओळखही होते. एकदा मूळ विषय पक्का झाल्यावर; त्या विषयाचे अत्याधुनिक - उच्च पातळीवरचे - अद्ययावत शिक्षण विद्यार्थी इतर कोणत्याही भाषेतून (प्रामुख्याने इंग्रजी) सहजगत्या घेऊ शकतो. या पद्धतीने शिक्षण घेतल्यास विद्यार्थ्यांला तिहेरी फायदा होतो. मातृभाषेत शिकल्यामुळे त्याचे विषय पक्के होतात, त्याला इंग्रजीही शिकता येते आणि मातृभाषाही सुरक्षित राहते.

आजच्या घडीला सगळेच मराठी नागरिक इंग्रजीच्या 'वरलिया रंगाला' भुललेले नाहीत. महाराष्ट्रातील हजारो पालक आपल्या लाखो पाल्यांना मराठी माध्यमाच्या शाळांत प्रवेश देऊ इच्छितात. शेकडो संस्थाचालक मराठी शाळा स्थापन करू इच्छित आहेत. लाखो विद्यार्थी-पालक-शिक्षक-संस्थाचालक-भाषाप्रेमी सामाजिक कार्यकर्ते मराठीला मारक असणाऱ्या धोरणाचा विरोध करत आहेत, आंदोलने, उपोषणे करत आहेत. शिक्षण हक्क समन्वय समिती या आंदोलनाचे नेतृत्व करत आहे. आमचा पक्षही वेळोवेळी, ठिकठिकाणी या मागण्यांना पाठिंबा देत आहे. 'मराठी भाषेला भौतिक व सांस्कृतिक वैभव प्राप्त करून देण्याचे' प्रथम ध्येय असलेला पक्ष म्हणून आम्हाला हा मराठी शिक्षणाचा मुद्दा सर्वाधिक महत्त्वाचा वाटतो.

^४ (सदर अहवाल परिशिष्टात जोडला आहे. पहा परिशिष्ट २(आ))

यामध्ये इंग्रजी भाषेच्या विरोधाचा, द्वेषाचा, दुर्लक्षाचा विचार अजिबात नाही. त्या भाषिकांचे प्रयत्न - कष्ट; त्या भाषेत उपलब्ध असलेले सर्व विषयांचे, सर्वाधिक ज्ञान या मुद्यांचा विचार करता ती भाषा विद्यार्थ्यांनी आत्मसात करणे गरजेचे आहेच. परंतु सर्वच विषय इंग्रजी माध्यमातून शिकण्याचा अट्टाहास करण्याची आवश्यकता नाही. हा अट्टाहास मातृभाषेला (मराठीला) मारक आहे; महत्त्वाचे म्हणजे विद्यार्थ्यांवर अतिरिक्त बोजा टाकणारा आहे; मोजके अपवाद वगळता विद्यार्थी व पालकांचीही मानसिक, शारीरिक व आर्थिकही कुचंबणा करणारा आहे आणि आपले अस्तित्व व अस्मिता पुसून टाकणारा आहे. याबाबत कुसुमाग्रजांनी सार्थ, नेमक्या शब्दांत आपल्याला मार्गदर्शन केलेले आहे. स्वातंत्र्यदेवतेची विनवणी या कवितेमधील त्यांच्या ओळी पुढीलप्रमाणे...

‘परभाषेतही व्हा पारंगत, ज्ञानसाधना करा तरी
माय मराठी मरते इकडे, परकीचे पद चेपू नका।
भाषा मरता देशहि मरतो, संस्कृतिचाही दिवा विझे
गुलाम भाषिक होऊनी आपुल्या, प्रगतीचे शिर कापू नका।

समस्या :

मराठीचा तिरस्कार, इंग्रजीचा पुरस्कार -

मुळात मराठी माध्यमाच्या शाळांनाच परवानगीदेखील न देण्याचे धोरण शासन गेल्या अनेक वर्षांपासून अवलंबत आहे. मराठी माध्यमाच्या शाळांना परवानगी नाकारणारे व इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांना पायघड्या घालणारे महाराष्ट्र सरकारचे धोरण खालील तपशीलावरून लक्षात येते.

शासन निर्णय व अन्य कागदपत्रांचा तपशील^५

क्र.	निर्णयाची तारीख	शासन निर्णयाचा तपशील
१.	२९ एप्रिल, २००८	नवीन शाळा सुरू करण्याबाबतचे प्रस्ताव मागवणारे परिपत्रक.
२.	२० जुलै, २००९	मराठी माध्यमाच्या शाळांचे प्रस्ताव रद्द करणारे परिपत्रक.
३.	२७ जुलै, २००९	इंग्रजी माध्यमाच्या माध्यमिक शाळांना परवानगी देणारे परिपत्रक.
४.	१८ ऑगस्ट, २००९	इंग्रजी माध्यमाच्या (११९०) प्राथमिक शाळांना परवानगी देणारे परिपत्रक व इंग्रजी शाळांची यादी .
५.	२० ऑगस्ट, २००९	इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांना परवानगी देणारे परिपत्रक.
६.	२४ ऑगस्ट, २००९	इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांना परवानगी देणारे परिपत्रक व इंग्रजी माध्यमिक शाळांची यादी.
७.	३१ ऑगस्ट, २००९	हिंदी (३२), कन्नड(१) व गुजराथी (१) माध्यमाच्या शाळांना परवानगी देणारे परिपत्रक

^५ (वरील शासन निर्णय व पत्रे परिशिष्टात जोडली आहेत. पहा परिशिष्ट २(इ))

क्र.	निर्णयाची तारीख	शासन निर्णयाचा तपशील
८.	सप्टेंबर, २००९	शाळांना परवानगीचे प्रस्ताव रद्द केल्याचे कळवणारी पत्रे. 'फौजदारी गुन्हे दाखल करू' अशी भाषा.
९.	२८ मे, २०१०	इंग्रजी माध्यमाच्या नवीन शाळा सुरू करण्यासाठी वर्षभरात कधीही प्रस्ताव सादर करावेत या आशयाचे परिपत्रक.
१०.	१९ जून, २०१०	अनधिकृत शाळांना दंड ठोठावण्याबाबतचे परिपत्रक.
११.	२० ऑगस्ट, २०१०	इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांचे प्रस्ताव मागवणारे परिपत्रक.

मराठी शाळांना 'जन्माला येण्याआधीच मारून टाकण्याच्या' धोरणामुळे, गेल्या काही वर्षांत मराठीची प्रगतीच खुंटली आहे. इंग्रजीच्या बागुलबुव्यामुळे, कोणताही पर्याय उपलब्ध नसल्यामुळे पालक इंग्रजीकडे वळले आहेत. तसेच संस्थाचालकही मराठीला परवानगीच मिळत नाही म्हणून इंग्रजीकडे वळत आहेत. स्पर्धेत संस्था टिकवण्यासाठी त्यांना (काहींना इच्छा नसतानाही) हा निर्णय घ्यावा लागतो आहे. या निर्णयांमुळेच शेकडो शिक्षकांचे व शिक्षण शास्त्र शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांचेही (होऊ घातलेल्या शिक्षकांचे) भवितव्य अंधकारमय झाले आहे.

शालेय शिक्षण विभागाचा बृहद् आराखडा -

मराठी शाळांना मान्यता मिळावी यासाठी संस्थाचालक - सामाजिक व राजकीय कार्यकर्ते - शिक्षक - पालक व विद्यार्थी यांनी २००९ पासून अनेक आंदोलने केली. या आंदोलकांना एका अर्थाने शांत करण्यासाठी शासनाने वेळोवेळी पोकळ आश्वासने दिली. तसेच बृहद् आराखडा नावाचे एक वेगळेच भूत निर्माण केले. यातून खाजगी विनाअनुदानित मराठी शाळांना व मराठीप्रेमींना काहीच मिळाले नाही. बृहद् आराखड्याच्या निमित्ताने का होईना मराठी शाळांना मान्यता मिळतील याचा आनंद काही काळ निर्माण झाला होता, पण... ? याविषयीचा तपशील पुढे दिला आहे.

शालेय शिक्षण विभागाच्या बृहद्-आराखड्याला मंत्रिमंडळाने २ मे, २०१२ रोजी मंजूरी दिली. या आराखड्यानुसार ग्रामीण महाराष्ट्रात मराठी माध्यमाच्या एकूण २३७२ शाळा उपलब्ध झाल्या आहेत. हा ग्रामीण भागासाठीचा आराखडा आहे, असे शासनाने म्हटले आहे.

६५१ (प्राथमिक) + १५७९ (उच्च प्राथमिक) + १४२ (माध्यमिक) = एकूण शाळा २३७२

यांतील ६५१ + १५७९ = २२३० या प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शाळा जिल्हा परिषद व नगरपालिकांच्या माध्यमातून चालवण्यात येणार आहेत. (हा केवळ बृहद् आराखडा नसून प्रस्तावित शाळा कोणी चालवायच्या हा महत्त्वाचा निर्णयही मंत्रिमंडळाने परस्पर घेऊन टाकलेला आहे.) उर्वरित केवळ १४२ माध्यमिक शाळा या खाजगी संस्थांना चालवण्यास देण्यात येणार आहेत.

अंतराच्या व लोकसंख्येच्या निकषांनुसार आणि गुगलच्या माध्यमातून सर्वेक्षण करून; महाराष्ट्र रिमोट सेन्सिंग ॲप्लिकेशन सेंटर च्या सहकार्याने हा आराखडा तयार करण्यात आला आहे. ग्रामीण भागामध्ये १

कि.मी. अंतरावर (किमान २०० लोकसंख्येसाठी) प्राथमिक शाळा, ३ कि.मी. अंतरावर उच्च प्राथमिक शाळा आणि ५ कि. मी. अंतरावर (किमान २००० लोकसंख्येसाठी) माध्यमिक शाळा असे निकष लावण्यात आले आहेत.

जिल्हा परिषद व नगरपालिकांद्वारे चालवण्यात येणाऱ्या प्राथमिक व उच्च प्राथमिक (६५१+१५७९) शाळा या अनुदानित असतील. खाजगी संस्थांद्वारे चालवण्यात येणाऱ्या माध्यमिक शाळांना (१४२) ५ वर्षांनंतर टप्प्याटप्प्याने अनुदान देण्यात येणार आहे.

काही मूलभूत प्रश्न व आक्षेप : केवळ मराठी शाळा या एकाच घटकाचा बृहद् आराखडा का? शिक्षण क्षेत्रातील इतर माध्यमाच्या शाळा, अभियांत्रिकी-व्यवस्थापन अभ्यासक्रमाची बकळ महाविद्यालये यांचा आराखडा का नाही? तसेच इतर क्षेत्रांतील पानपट्टीची दुकाने, उपाहारगृहे, देशी-विदेशी दारुची दुकाने... इत्यादींचा आराखडा का नाही? असे स्वाभाविक प्रश्न निर्माण होतात. या प्रश्नांची समाधानकारक उत्तरे शासनाकडे नसणारच.

मराठी शाळांचा बृहद् आराखडा तयार करताना लोकसंख्या व अंतर याच शुद्ध तांत्रिक घटकांचाच विचार केलेला आहे. हा आराखडा तयार करताना शिक्षणशास्त्र, भाषाशास्त्र, बालमानसशास्त्र व समाजशास्त्र या शास्त्रांचा सखोल विचार केलेला दिसत नाही. मातृभाषेतून व राजभाषेतून शिक्षण हा विचारच नाही.

गुगलच्या आधारे (आभाळातून) सर्वेक्षण करून शाळांची ठिकाणे निश्चित करताना जमिनीवरच्या स्थानिक घटकांचा विचारच केलेला आढळत नाही.

या आराखड्याची चर्चा अनेक महिने नव्हे, तर अनेक वर्षे झाली. आराखडा तयार करण्यासाठीही २-३ वर्षे खर्ची पडली. पण या आराखड्यावर हरकती नोंदवण्यासाठी व सूचना करण्यासाठी समस्त(?) महाराष्ट्रीय जनतेला केवळ १५ ते २० दिवस देण्यात आले होते. आराखडा पाहण्यासाठी व वाचण्यासाठी शासनाच्या संकेतस्थळावरच उपलब्ध होता. इंटरनेटची उपलब्धता, जनतेची संगणक साक्षरता व मुळात वीजेची उपलब्धता... अशा अनेक मुद्यांचा विचार करता किती लोक खऱ्या अर्थाने हरकती व सूचना नोंदवू शकले असतील, हा संशोधनाचा विषय आहे. हेच लोकशाहीमध्ये अपेक्षित आहे काय?

खरे तर शहरी भागातच (जेथे इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांचे निरर्थक खूळ अधिक वाढले आहे, तेथे) मराठी माध्यमाच्या शाळांवर भर व जोर देणे आवश्यक आहे. परंतु दोन शाळांमधील १ कि.मी. अंतराचा निकष बदलण्याच्या नावाखाली हा निर्णय लांबणीवर टाकण्यात आला आहे. (एका महिन्यात शहरी बृहद् आराखडा येणार, असे मा. शिक्षण मंत्री दर्डा यांनी सांगितले आहे. पण ग्रामीण आराखडा पूर्ण होण्यासाठी लागलेला कालावधी पाहता १ महिना म्हणजे किती वर्षे असा प्रश्न निर्माण होतो.)

२३७२ शाळांपैकी ६५१+१५७९=२२३० या प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शाळा जिल्हा परिषद व नगरपालिकांच्या माध्यमातून चालवण्यात येणार आहेत. पण जिल्हा परिषद व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या शाळांची सध्याची अवस्था (रोडावलेली विद्यार्थी संख्या, शैक्षणिक गुणवत्तेचा व सुविधांचा अभाव.... इ.)

लक्षात घेता सुमारे २२३० शाळांची जबाबदारी नागरी व ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे देण्याचा निर्णय कितपत व्यवहार्य आहे? स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या शाळांच्या गुणवत्तेची जबाबदारी कोण घेणार?

मुळातच स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडील सध्याच्या शाळांची गुणवत्ता हा मूलभूत प्रश्न अनुत्तरीत व भिजत पडलेला असताना, पुढे आणखी गुंता निर्माण करणे योग्य आहे काय? यामध्ये विद्यार्थ्यांचे शिक्षण व मराठी भाषा या महत्त्वाच्या घटकांचे मोठे नुकसान होण्याची शक्यता आहे.

शासनाकडे मराठी माध्यमाच्या प्राथमिक व माध्यमिक शाळांसाठीचे हजारो प्रस्ताव अनेक वर्षे पडून होते. संस्थाचालक मान्यतेसाठी आंदोलने करत होते. त्या वेळी - या संस्था प्रथम विनाअनुदानित शाळांना मान्यता मागतात, पण नंतर अनुदान मागतात. अनुदान देण्यासाठी शासनाकडे एवढा पैसा नाही - असे सांगत शासनाने प्रस्ताव अडवले, रद्द केले.

मग २२३० प्राथमिक व उच्च प्राथमिक अनुदानित शाळा स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे देण्याचा निर्णय घेताना एवढा पैसा अचानक शासनाकडे कोठून आला? शाळांचे संपूर्णतः खाजगीकरण झाले पाहिजे असे नाही; पण ज्या प्रामाणिक व गुणवान संस्थाचालकांनी मान्यतेच्या आशेने शाळा निष्ठेने चालूच ठेवल्या होत्या, किमान त्यांना तरी मान्यता देण्याचा विचार का झाला नाही? लोकशाहीच्या व वैधानिक मार्गांनी जे संस्थाचालक, शिक्षक व पालक-विद्यार्थी मराठी शाळांसाठी आंदोलने करत होते; त्यांच्या शाळांचे काय?

खरे तर ४ ते ५ वर्षांपूर्वी सुमारे ११,६५४ प्रस्ताव मराठी माध्यमाच्या शाळांच्या मान्यतेसाठी शासनाकडे आले होते. परंतु हे सर्व प्रस्ताव बृहद् आराखड्याच्या कारणास्तव शासनाने रद्द केले. यातील शेकडो संस्थाचालक, हजारो पालक व विद्यार्थी मराठी माध्यमाच्या शाळांसाठी वारंवार आंदोलने करत आहेत. आंदोलकांना वेळोवेळी आश्वासनेही देण्यात आली.

पण अखेर प्राथमिक व उच्च प्राथमिक (२२३०) शाळा या स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडेच देण्यात आल्या आहेत. मान्यतेच्या अपेक्षेने ज्या खाजगी संस्थाचालकांनी गुणवत्तेसह शाळा चालू ठेवल्या होत्या, त्या शाळांचा प्रश्न पुन्हा अनुत्तरीतच ठेवण्यात आला आहे.

तसेच या शाळांना अनधिकृत असे अनावश्यक विशेषण लावून संस्थाचालकांना गुन्हेगारांप्रमाणे वागणूक देण्याचे प्रकार राज्यात चालूच आहेत. सर्वच संस्थाचालक पालकांना व विद्यार्थ्यांना फसवतात, लुटतात असे आपल्याला अजिबात म्हणता येणार नाही. ज्या संस्था खरोखरच बोगस आहेत त्यांच्यावर कारवाई व्हायलाच हवी, पण सेवा व पवित्र कार्य म्हणून निष्ठेने जे लोक शिक्षण संस्था चालवत आहेत, त्यांचा विचारही व्हायलाच हवा.

इंग्रजी, हिंदी, उर्दू व कन्नड या माध्यमाच्या शाळांना, त्या विनाअनुदानित असल्याने, आवश्यकतेनुसार परवानगी देण्यात येणार; हे शासनाचे धोरणही अनाकलनीय आहे.

इतर माध्यमांच्या विनाअनुदानित शाळांना आराखड्याचे किंवा अन्य कोणतेही बंधन नाही. पण मराठी माध्यमाच्या शाळांना मात्र आराखड्याचे बंधन... ही शासनाची भूमिका मराठी भाषेवर व काही खाजगी संस्थाचालकांवर अन्याय करणारी आहे.

या आराखड्यानुसार मराठी शाळा ग्रामीण भागात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे चालवणारे. सन्माननीय अपवाद वगळता दुर्दैवाने अशा शाळांची सध्याची स्थिती वाईटच आहे. त्यामुळे प्रस्तावित, नवीन २२३० मराठी शाळांच्या गुणवत्तेची खात्री देता येणार नाही. त्यामुळे नकळतपणे मराठी शाळा सक्षम नाहीत, दर्जेदार नाहीत असे चित्र निर्माण होणार. त्यातून या शाळांतून बाहेर पडणाऱ्या विद्यार्थ्यांना नोकऱ्या (तथाकथित उच्च पदांच्या नोकऱ्या) मिळत नाहीत असेही चित्र निर्माण होणार. गरीब-अतिगरीब गटातील मुलेच नाईलाजाने या शाळांत जातात असेही चित्र निर्माण होणार.

उलटपक्षी, प्रामुख्याने इंग्रजी माध्यमाच्या विनाअनुदानित शाळा निर्माण होऊन, त्यातून बाहेर पडणाऱ्या विद्यार्थ्यांना तथाकथित उच्च पदांच्या नोकऱ्या मिळतात असे चित्र निर्माण होत जाणार. या शाळांबाबतही - अपवाद वगळता - सर्वच इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा दर्जेदार (?) असतात, असे अवास्तव चित्र निर्माण केले जाणार/ होत जाणार.

या सर्व घटनांचा परिणाम म्हणजे, समाजामध्ये भविष्यात एक वेगळाच वर्गविग्रह निर्माण होण्याची दाट शक्यता आहे. याची चुणूक सध्याही समाजात अनुभवायला मिळते.

मराठी शाळांच्या मान्यतेच्या मागणीला तोंडदेखले उत्तर देण्यासाठी हे आराखड्याचे नाटक रचले आहे की काय, अशी शंका निर्माण होते.

आराखड्यातील निर्णयांद्वारे मराठी भाषाप्रेमी खाजगी संस्थाचालकांना इंग्रजी माध्यमाची शाळा स्थापन करण्यास भाग पाडले जात आहे.

आराखड्यातील निर्णयानुसार २२३० प्राथमिक व उच्चप्राथमिक शाळांमध्ये भविष्यात किमान १०,००० शिक्षक व अन्य कर्मचाऱ्यांची भरती होणार. रोजगाराच्या मुद्याचा विचार करता हे चित्र आकर्षक वाटते. परंतु शिक्षण सेवकांची सध्याची अवस्था, कोणत्याही शासकीय भरतीमधला भ्रष्टाचार आणि शैक्षणिक गुणवत्ता या मुद्यांचा विचार करता शिक्षण क्षेत्राचे पुढे काय होईल, याचा विचारही करवत नाही.

या सर्व प्रक्रियेचा सर्वाधिक घातक परिणाम मराठी भाषेवर होत आहे. मराठी माध्यमातून शिक्षण घेण्याबद्दलची अनास्थाच या आराखड्यामुळे वाढीला लागणार आहे.

ही एकूण दूरवस्था लक्षात घेऊन, दि. ४ ऑक्टोबर, २०१० रोजी पक्षाध्यक्ष मा. राज ठाकरे यांनी तत्कालीन मुख्यमंत्री मा. अशोक चव्हाण यांची भेट घेऊन मराठी शाळांविषयीची आपली भूमिका पत्राद्वारे स्पष्ट केली.^६

^६ (पत्र परिशिष्टामध्ये जोडले आहे.पहा परिशिष्ट २(ई))

भाषेचा अभिमान नाही, शैक्षणिकदृष्ट्या विकास नाही, मातृभाषा व शिक्षण यांच्या परस्परसंबंधांबद्दल ज्ञान नाही, शासन-तज्ज्ञ-साहित्यिक इत्यादी घटक याबाबत व्यापक प्रमाणात प्रबोधन करत नाहीत, शासनाचे उलट इंग्रजीलाच प्राधान्य, मराठीला 'मार्केटमध्ये' किंमत नाही असे तयार झालेले वातावरण... अशा अनेक कारणामुळे असंख्य मराठी पालक इंग्रजी माध्यमाच्या प्राथमिक शाळांना प्राधान्य देत आहेत.

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांचा अभ्यासक्रम काय आहे, पाठ्यपुस्तके कशी आहेत, शिक्षकांना तेवढ्या प्रमाणात इंग्रजी येते का, पालक स्वतः पाल्यांचा घरी अभ्यास घेऊ शकतील का, पाल्याच्या मानसिक कुचंबणेचं काय... या मुद्यांचा कोणीच विचार करत नाही. सगळे इंग्रजीच्या मागे बेफाम व बेभानपणे धावत सुटले आहेत. केवळ शहरी भागातच नव्हे, तर ग्रामीण भागातही इंग्रजी माध्यमातून शिक्षणाचे प्रमाण वाढत चालले आहे.

मराठी 'चे' मूलभूत व सखोल शिक्षण नाही -

मराठी भाषेचे व वाङ्मयीन परंपरेचे सखोल ज्ञान विद्यार्थ्यांला व्हावे. त्याची समज व अभिरुची समृद्ध होऊन वाङ्मयाच्या मूल्यमापनाची क्षमता त्याला प्राप्त व्हावी या उद्दिष्टांतून विद्यापीठीय अभ्यासक्रम निर्माण होत नाहीत. त्यामुळे भाषिक व वाङ्मयीन ज्ञान नसलेले, केवळ प्रमाणपत्रधारक असे हजारो विद्यार्थी निर्माण होत आहेत. या विद्यार्थ्यांतूनच मराठीचे शिक्षक तयार होत आहेत व त्यांनी दुय्यम प्रकारचे विद्यार्थी घडवण्याचे कारखाने चालू ठेवले आहेत. म्हणूनच मराठी भाषेच्या क्षेत्रात संशोधकांची व वाङ्मयाच्या अभ्यासकांची नवी पिढी घडू शकली नाही.

दर्जाहीन मराठी शिक्षणामुळे मराठी भाषाविज्ञान, भाषाशास्त्र, व्याकरणशास्त्र, कोशवाङ्मय, मराठी लोकसाहित्य ... इ. घटकांचा अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकांची संख्या अतिशय कमी आहे. या घटकांचे काही अभ्यासक एक ध्यास म्हणून निष्ठेने व कष्टपूर्वक या विषयांचा अभ्यास करत आहेत; मात्र मराठी विषयाचे चांगले शिक्षण मिळते म्हणून विद्यार्थी मराठी भाषेच्या सखोल अभ्यासाकडे वळाले अशी घटना अपवादानेच घडते.

मराठी भाषेकडे केवळ दैनंदिन व्यवहार करताना बोलण्याची भाषा म्हणूनच केवळ पाहिले जाते. मराठीकडे शिक्षणाची भाषा, विचार - माहिती - ज्ञानाची भाषा म्हणून गांभीर्याने पाहिलेच जात नाही. 'मराठी भाषेत काय विशेष शिकायचे किंवा शिकवायचे' असा पोरकट विचार विद्यार्थी - शिक्षक - प्राध्यापक यांच्याकडून केला जातो.

शालेय व महाविद्यालयीन स्तरावर मराठी भाषा हा विषय वाङ्मयीन अंगानेच शिकवला जातो, भाषाविज्ञान किंवा भाषाशास्त्र या दृष्टीकोनातून अधिक प्रमाणात शिकवला जात नाही. त्यामुळे विद्यार्थी अनेक विषयांबाबतचा विचार मराठीतून करू शकत नाहीत.

मराठी'तून' शिक्षण नाहीच -

मराठीतून उच्च शिक्षण हा विचारच (काही मोजके अपवाद वगळता) महाराष्ट्रात केला गेला नाही व आजही केला जात नाही. याबाबत कृती तर कणभरही झालेली नाही. मराठी भाषा ही महाविद्यालयीन शिक्षण व्यवस्थेत केवळ कला शाखेशीच बांधली गेली आहे. मराठीतून विज्ञान शाखेचे शिक्षण हा विचारही कोणाच्या मनाला शिवत नाही. काही विद्यापीठांमध्ये वाणिज्य शाखेचे पदवीपर्यंतचे शिक्षण मराठीतून दिले जाते परंतु वाणिज्य शाखेचा उच्चस्तरीय अभ्यास करावयाचा असल्यास इंग्रजीचाच आधार घ्यावा लागतो. मानव्य विद्या व सामाजिक शास्त्रांचे शिक्षण मराठीतून दिले जाते, परंतु या विषयांची दर्जेदार पाठ्यपुस्तके व संदर्भ पुस्तके मराठीतून उपलब्ध नाहीत. तसेच आता मानव्य विद्या व सामाजिक शास्त्रे यांचेही शिक्षण इंग्रजीतून घेण्याचे प्रमाण वाढते आहे.

महाराष्ट्रात दरवर्षी इ. १० वी च्या निकालानंतर कला-विज्ञान-वाणिज्य शाखांमध्ये प्रवेशासाठी विद्यार्थी-पालकांची धांदल उडालेली असते. गेल्या काही वर्षांत इ. ११ वी च्या स्तरावर प्रवेश घेतानाच इंग्रजी माध्यम निवडण्याकडे कल वाढतो आहे असे दिसून येते. पुढे पुणे व पिंपर-चिंचवड येथे दिले गेलेले प्रवेश; पुणे व नागपूर येथे प्रवेश अर्जांची झालेली विक्री व स्वीकृती यांचा तपशील दिला आहे. राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाची इ. ११, १२ वी विज्ञानाचे शिक्षण मराठीतून घेण्याची मुभा असतानाही त्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष झाल्याचे दिसून येते. एवढेच नव्हे, तर वाणिज्य व कला शाखेचेही शिक्षण इंग्रजीतून घेण्याचे प्रमाण वाढत चालले आहे.

पुणे व पिंपरी-चिंचवड : इ. ११ वी च्या प्रवेश अर्जांची विक्री व स्वीकृती- वर्ष २०११-२०१२^९

अर्ज संख्या	कला शाखा		वाणिज्य शाखा		विज्ञान शाखा		द्विलक्षी अभ्यासक्रम व एटीकेटीसाठी	
	मराठी	इंग्रजी	मराठी	इंग्रजी	मराठी	इंग्रजी	द्विलक्षी	एटीकेटी
माध्यम								
विक्री	२,१७०	१,३०२	११,५१२	१६,५९०	००	३०,५०३	६,४८७	मा. उ. ना.
७१,९३२								
स्वीकृती	१,३४४	८४६	८,३०७	१२,२८३	००	२४,९७६	५,०२५	मा. उ. ना.
५४,८९८								

^९ संदर्भ : ७ जुलै, २०११, दैनिक सकाळ (११ वी प्रवेश अर्जांची विक्री व स्वीकृतीची मुदत संपल्यानंतरची आकडेवारी)
(मा.उ.ना. = माहिती उपलब्ध नाही.)

नागपूर विभाग : इ ११ वी च्या प्रवेश अर्जांची स्वीकृती- वर्ष २०११-२०१२^८

अर्ज संख्या	कला शाखा		वाणिज्य शाखा				विज्ञान शाखा			द्विलक्षी व एटीकेटी	
	मराठी	इंग्रजी	मराठी	इंग्रजी	उर्दू	हिंदी	मराठी	इंग्रजी	उर्दू	द्विलक्षी	एटीकेटी
स्वीकृती ३१,३८८	मा. उ. ना.	मा. उ. ना.	३,८९९	२१६२	१३१	१७५४	००	१५०५९	२८७	७८३१	२६५

पुणे व पिंपरी-चिंचवड : इ. ११ वी चे प्रवेश देण्यात आले - वर्ष २०१०-२०११^९

एकूण देण्यात आलेले प्रवेश	कला शाखा		वाणिज्य शाखा		विज्ञान शाखा		द्विलक्षी अभ्यासक्रम व एटीकेटीसाठी	
	मराठी	इंग्रजी	मराठी	इंग्रजी	मराठी	इंग्रजी	द्विलक्षी	एटीकेटी
४४,०१७	१,४४६	७१४	९,६२३	१२,२१६	--	२०,०१८	मा. उ. ना.	मा. उ. ना.

राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाच्या नियमांनुसार विज्ञान शाखेचे शिक्षण इंग्रजी, मराठी, हिंदी व उर्दू या चार माध्यमांतून घेता येते. तसेच कला व वाणिज्य शाखेचे शिक्षण इंग्रजी, मराठी, हिंदी व उर्दू या चार माध्यमांसह गुजराती व कन्नड या भाषांतही घेता येते.

पण महाराष्ट्रातील किती संस्थाचालकांना-मुख्याध्यापकांना-शिक्षकांना-पालकांना-विद्यार्थ्यांना हा नियम माहिती आहे हा संशोधनाचा विषय आहे. या अनेक माध्यमांतून परीक्षा देता येते, शिक्षण घेता येते असा लिखित नियम आहे, पण त्यासाठीच्या व्यवस्थेचे काय, पाठ्यपुस्तके-अभ्यासक्रम-शिक्षकांचे काय...असे प्रश्न उरतातच.

अभियांत्रिकी व वैद्यकीय उच्च शिक्षणासाठी इयत्ता १२ वी नंतर प्रवेश परीक्षा (कॉमन एन्ट्रन्स टेस्ट - उएढ) घेण्यात येते. ही प्रवेश परीक्षा (उएढ) मराठी माध्यमातून (गणित वगळता इतर विषय) देता येऊ शकते. पण ही सुविधा लाखो विद्यार्थ्यांना माहित नसण्याचीच शक्यता अधिक आहे. तसेच मूळात इयत्ता ११, १२ वी विज्ञानाचे शिक्षणच-मुभा असूनही- मराठी माध्यमातून झालेले नसल्याने (इंग्रजीतून होत असल्याने) विद्यार्थी हा मराठीचा पर्याय स्वीकारणारच नाहीत.

^८ संदर्भ : ४ जुलै, २०११, लोकसत्ता, नागपूर आवृत्ती.

^९ संदर्भ : १७ जून, २०११, दैनिक लोकसत्ता.

(मा.उ.ना. = माहिती उपलब्ध नाही.)

अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, संगणकीय व व्यवस्थापन... इत्यादी शाखांचे शिक्षणही मराठीतून द्यायला हवे, हा विचारच कोणी करत नाही. असे करण्याचा 'भाषिक आत्मविश्वासच' महाराष्ट्राने गमावला आहे. विज्ञान - तंत्रज्ञानाचे शिक्षण मराठीतून देण्याची आवश्यकताच नाही, हा विचार सध्या बळावत चालला आहे. मराठी अडचणीची भाषा ठरत असून, उलट इंग्रजी भाषेचाच गौरव व वापर केला जात आहे.

एवढेच नव्हे तर महाराष्ट्रात पदवी व पदव्युत्तर स्तरावरचे कृषी शिक्षण; विधी शिक्षण (कायदेविषयक शिक्षण); सामाजिक विकासाचे शिक्षण (MSW); ग्रंथालय शास्त्राचे शिक्षण पर्यावरण शास्त्राचे उच्च शिक्षण; 'हॉटेल व हॉस्पिटॅलिटी मॅनेजमेंट' चे शिक्षण हे तुरळक अपवाद वगळता इंग्रजी भाषेतूनच दिले जाते. (पत्रकारितेचे शिक्षण देणाऱ्या मराठी माध्यमाच्या संस्थाही प्रामुख्याने मुंबईत कमी होत आहेत.)

ही केवळ भाषेची समस्या नसून संबंधित क्षेत्राचीही समस्या आहे. इंग्रजीतून शिक्षण घेतलेला विद्यार्थी त्या ज्ञानाचे, माहितीचे उपयोजन महाराष्ट्रातील शेतीसाठी-सामाजिक क्षेत्रासाठी-ग्रंथालयांसाठी-प्रसारमाध्यमांसाठी कसे काय करू शकेल? स्थितीचे आकलन; समस्यांची खोली व तीव्रता जाणणे आणि सुयोग्य उपाययोजना करणे या प्रत्येक बाबतीत, वर उल्लेख केलेल्या सर्व क्षेत्रात इंग्रजी भाषेतून शिकलेल्या विद्यार्थ्यांना छोट्या-मोठ्या अडचणी निर्माण होणार हे निश्चित!

अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, परिभाषा कोश... नाहीत -

गेली अनेक दशके मराठीतून वरील विषय अभ्यासले व शिकवले जाऊ शकतात असा विचारच कोणी केला नसल्यामुळे या विषयांचे मराठी अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तके बनण्याची प्रक्रिया पूर्णपणे थांबली आहे. परिणामी मराठी माध्यमातून उच्च व आधुनिक शिक्षण ही गोष्टच सर्वांना अशक्य वाटू लागली आहे, मराठी माध्यमाचे व भाषेचे शिक्षणातील महत्त्व संपुष्टात येत आहे.

शैक्षणिक दृष्टीकोनातून मराठी भाषेचा न झालेला विकास हे वरील समस्येचे मूळ कारण आहे. पारिभाषिक संकल्पनात्मक कोश निर्माण होण्याची प्रक्रिया थांबलेली आहे. त्यामुळे विज्ञान, तंत्रज्ञान, संगणक ... इत्यादी आधुनिक विषयांतील संकल्पना व अन्य घटकांसाठीचे मराठी शब्द निर्माण होणे थांबले आहे. या विषयांचा (माहिती व ज्ञानाचा) विकास मात्र प्रचंड वेगाने होत आहे. हा वेग इंग्रजी भाषिकांनी प्रयत्नपूर्वक साधला आहे.

पारिभाषिक कोशांबाबत राज्य मराठी विकास संस्था व भाषा संचालनालय यांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. काही पारिभाषिक कोश पूर्वी प्रकाशितही झाले आहेत. पण त्यांचा प्रसार झालेला नाही. सर्वसामान्य जनतेला याची काहीही माहिती नाही. तसेच पारिभाषिक कोश व शाळा - महाविद्यालयांतून दिले जाणारे शिक्षण यांचा परस्परांशी काहीही संबंध नाही. त्यामुळे एका बाजूला मराठी पारिभाषिक कोश निर्माण होत असताना संबंधित विषयांचे शिक्षण मात्र इंग्रजीतूनच दिले गेले.

विज्ञान, तंत्रज्ञान, वाणिज्य, अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, संगणकीय... इत्यादी विषयांशी संबंधित संदर्भ पुस्तके तर सोडाच परंतु शालेय - महाविद्यालयीन स्तरावरील पाठ्यपुस्तकेही मराठीमध्ये निर्माण होत नाहीत. या संदर्भात विद्यापीठ पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ कार्यरत होते, पण सध्या ते अस्तित्वात नाही.

मराठीविरोधी निर्णय-

राज्य किंवा केंद्र सरकारकडून किंवा विविध विभाग-महामंडळे यांच्याकडून मराठीवर (स्थानिक भाषांवर) प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे विपरीत परिणाम करणारे निर्णय घेतले जातात. बेधडकपणे निर्णय घेताना सर्वकष विचार केला जात नाही, असे निर्णय मराठीच्या मुळावर येतात. काही निर्णयांची उदाहरणे पुढे दिली आहेत...

१. इंग्रजी माध्यमात डी.एड. केलेल्यांसाठी नोकरीत २०% आरक्षण

महाराष्ट्र शासनाचा २२ जुलै, २०१० चा शासन निर्णय. जिल्हा परिषदांच्या शाळांमध्ये शिक्षण सेवक म्हणून 'भरती करताना' (खास शासकीय शब्द) ज्यांनी डी.एड. चे शिक्षण इंग्रजी माध्यमातून घेतले आहे अशा विद्यार्थ्यांसाठी २०% पदे आरक्षित करण्यात आली आहेत. या निर्णयातील आणखी एक मुद्दा लक्षणीय व संतापजनक आहे. आरक्षणाचा लाभ मिळवण्यासाठी केवळ डी.एड. चे शिक्षण इंग्रजी माध्यमातून घेऊन चालणार नाही. संबंधित विद्यार्थ्यांने / उमेदवाराने जर इ. १ली ते १२ वी असे पूर्ण शिक्षण इंग्रजी माध्यमातून घेतले असेल, तर त्याला 'प्रथम प्राधान्य' मिळेल.

शासनाने पुढीलप्रमाणे प्राधान्यक्रम दिलेला आहे.

- प्रथम प्राधान्य - इयत्ता १ ली ते १२ वी इंग्रजी माध्यम + डी.एड. इंग्रजी माध्यम
- द्वितीय प्राधान्य - इ. १ ली ते १० वी इंग्रजी + ११, १२ वी मराठी / इतर + डी. एड. इंग्रजी माध्यम.
- तृतीय प्राधान्य - इ. १ ली ते १० वी मराठी + ११, १२ वी इंग्रजी माध्यम + डी. एड. इंग्रजी माध्यम.
- चतुर्थ प्राधान्य - इ. १ ली ते १२ वी मराठी माध्यम + डी. एड. इंग्रजी माध्यम.

या 'भयंकर' निर्णयाचे अतिशय दूरगामी, वाईट परिणाम मराठी माध्यमाच्या शाळांवर होणार आहेत. 'जागतिक स्तरावर इंग्रजी माध्यमाला असलेले महत्त्व लक्षात घेऊन, तसेच राज्यातील मुलांमध्ये इंग्रजीबद्दलचा न्यूनगंड निर्माण होऊ नये म्हणून' हा निर्णय घेण्यात आला आहे. परंतु यामुळे स्व-भाषेबद्दलचा न्यूनगंड निर्माण होणार; मराठी माध्यमात शिकून काहीच उपयोग नाही ही भावना लोकांच्या मनात निर्माण होणार... त्याचे काय? मूळ इंग्रजी माध्यमाला किंवा इंग्रजी भाषेला अवास्तव महत्त्व देण्याच्या चुकीच्या धोरणात पुन्हा आणखी चुकीचे निर्णय असा गुंता निर्माण होतो आहे. परिणामी मराठी माध्यमात शिकून काही उपयोग नाही ही भावना प्रबळ होत चालली आहे.

याच दरम्यान (सप्टेंबर, २०१० मध्ये) तत्कालीन तामिळनाडू सरकारने 'राज्य शासनाच्या नोकऱ्यांमध्ये तामिळ माध्यमातून शिकलेल्यांना २०% जागा आरक्षित', असा अध्यादेश जाहीर केला. यावरून दोन्ही शासनांचा भाषेकडे, माध्यमांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन दिसून येतो. महाराष्ट्र व तामिळनाडू या दोन्ही शासनांचे निर्णय परिशिष्टात जोडले आहेत.^{१०}

२. आयुर्वेद शिक्षणाबाबत सीसीआयएम चा निर्णय (प्रस्तावित)

सेंट्रल कौन्सिल फॉर इंडियन मेडिसिन (सी सी आय एम) या केंद्रीय संस्थेने 'आयुर्वेद शिक्षणाची स्थानिक भाषांतून अध्ययन-अध्यापन करण्याची गरज नाही,' असा निर्णय अचानकपणे जुलै, २०१० मध्ये घेऊन टाकला. आता स्थानिक भाषांतून आयुर्वेद शिक्षण देण्यात येणार नाही. त्यामुळे उत्तर भारतात हिंदीत तसेच दक्षिणात्य राज्यांत त्या-त्या स्थानिक भाषांमध्ये आयुर्वेद शिक्षण घेणाऱ्या हजारो विद्यार्थ्यांचे नुकसान झाले आहे. पुढील काळात इंग्रजी माध्यमाचाच एकमेव पर्याय विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध असणार आहे. 'ग्लोबल आयुर्वेदासाठी' असा निर्णय घेतला आहे, असे हास्यास्पद समर्थन संबंधित संस्था करते.

देशभरातील सुमारे २५० संस्थांमधील हजारो विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी स्थानिक भाषा नाकारणारा हा निर्णय आहे. महाराष्ट्रातील ६२ आयुर्वेद महाविद्यालयांतील सुमारे २००० विद्यार्थ्यांवर याचा परिणाम होणार आहे. म्हणजे नवे विषय, नव्या संकल्पना, आधुनिक अभ्यासक्रम स्थानिक भाषांत आणणे तर दूरच, पण स्थानिक भाषांत उपलब्ध अभ्यासक्रम बंद करण्याच हा उफराटा प्रकार झाला.

हा निर्णय घेणाऱ्या परिषदेच्या राष्ट्रीय कार्यकारिणीमध्ये महाराष्ट्राचे सर्वाधिक ११ सदस्य आहेत, पण महाराष्ट्राच्या सदस्यांसह या निर्णयाला विरोध करणाऱ्या सदस्यांच्या विरोधाला जुमानले गेले नाही.

(टीप : असा तुघलकी निर्णय केंद्रीय आरोग्य विभागाने अचानक घेतला होता. याला विरोध करत, पक्षाने सी.सी.आय.एम. चे सदस्य डॉ. सुहास परचुरे यांच्या सहकार्याने पाठपुरावा केला.

पक्षाच्या भूमिकेला यश मिळाले. केंद्रीय आरोग्य विभागाने डिसेंबर, २०११ मध्ये सदर निर्णय मागे घेतला.

केवळ महाराष्ट्रातच नव्हे, तर सर्व राज्यांत आयुर्वेदाचे शिक्षण प्रादेशिक भाषांमध्ये देण्याची पद्धत व परंपरा कायम राहिली.)

३. महाराष्ट्र शासनाचा 'बेस्ट ऑफ फाईव्ह' निर्णय.

दहावीच्या निकालानंतर सर्व विषयांपैकी सर्वाधिक गुण मिळालेले, क्रमाने पहिले पाच विषय विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता मोजण्यासाठी विचारात घेतले जातात. यावर इ. ११ वी किंवा अन्य अभ्यासक्रमासाठीचा प्रवेश अवलंबून असतो. मराठी हा 'स्कोअरिंग' चा विषय नाही, मराठी हा करिअरसाठी महत्त्वाचा विषय नाही, त्यात फक्त उत्तीर्ण झाले तरी चालेल; असा विचार करून विद्यार्थी (पालकांच्या - शिक्षकांच्या सल्ल्यानुसार) मराठी विषयाला कमी महत्त्व देतात.

^{१०} पहा परिशिष्ट(ऊ)(ए)

‘बेस्ट फाईव्हमुळे, गुणांच्या गळेकापू स्पर्धेमुळे’ कळत-नकळतपणे आपल्या मायबोली-मराठीचे खच्चीकरण होते आहे. इयत्ता १० वी मध्ये ‘ही’ स्थिती आणि पुढे इ. ११ वी पासून वाणिज्य, विज्ञान शाखांमध्ये तर मराठी भाषेचा अन् विद्यार्थ्यांचा संबंध संपतोच.

४. विद्यापीठ अनुदान आयोगाचा पीएच.डी. प्रबंधाबाबतचा निर्णय (प्रस्तावित)

विद्यापीठ अनुदान आयोगाने नुकताच एक निर्णय जाहीर केला आहे. भारतातील कोणत्याही विद्यार्थ्यांने कोणत्याही भाषेत पीएच.डी. चा अभ्यास व प्रबंध पूर्ण केल्यानंतर, त्या विद्यार्थ्यांने तो संपूर्ण प्रबंध इंग्रजीत भाषांतरित करून आयोगाकडे संपूर्ण करावा. (अपवाद अर्थातच भाषा व वाङ्मयावरील प्रबंधांचा)

या निर्णयामागची कारणे वेगळीच आहेत. या क्षेत्रातील दुष्प्रवृत्ती वाढत आहेत. एकाच राज्यातील मार्गदर्शक-प्राध्यापक व विद्यार्थी संगनमताने ‘संशोधन उरकून’ टाकत आहेत. प्रबंधांची नकल करण्याचे प्रकार वाढत आहेत. याला आळा घालण्यासाठी आयोगाने, ‘प्रबंधाची व विद्यार्थ्यांची तपासणी वेगळ्या राज्यातील एक प्राध्यापक करतील,’ असा निर्णय नुकताच घेतला. परंतु गुजराती किंवा कन्नडी प्राध्यापक (कोणत्याही विषयावरचा) मराठी भाषेतील प्रबंध किंवा मराठी प्राध्यापक तामिळ भाषेतील प्रबंध तपासू शकणार नाहीत, हे लक्षात आल्यावर त्यावर उपाय म्हणून ‘प्रबंधाची इंग्रजी भाषांतरित प्रत’ हा निर्णय घेण्यात आला.

या निर्णयामुळे संशोधकांवर एक अतिरिक्त बोजा पडणार आहे. विद्यार्थ्यांचा यावर वेळ खर्च होणार, पैसाही खर्च होणार. तसेच यामध्ये संशोधनाचा विषय, त्यामध्ये मांडलेला नवा विचार, वेगळा विचार मागे पडून भाषांतराच्या मुद्याला महत्त्व प्राप्त होत आहे. स्व-भाषेत / मातृभाषेत विचार केला जातो, ओघवत्या शैलीत अभिव्यक्त होता येते...यामुळेच विद्यार्थ्यांने मातृभाषा निवडलेली असते. भाषांतराच्या प्रक्रियेत तीच तीव्रता, सखोलता, तोच बांधेसूदपणा प्रबंधाच्या मांडणीत उतरण्याची शक्यता कमीच असते. या इंग्रजी भाषांतरित प्रबंधावरून परराज्यातील परीक्षक परीक्षण किंवा मार्गदर्शन किंवा गुणांकन कसे करणार, हा प्रश्न उरतोच.

तसेच या निर्णयामुळे इंग्रजीचे महत्त्व वाढते आहे आणि स्थानिक भाषा बिनमहत्त्वाच्या बनत आहेत. ‘पुढे जाऊन इंग्रजीमध्ये प्रबंध सादर करायचा आहे, त्यावरून काही प्रमाणात गुणवत्ता तपासली जाणार आहे; तर मी इंग्रजी माध्यमातूनच अभ्यास करेन, संशोधन करेन, प्रबंध लिहीन,’... या दिशेने विचार करणाऱ्यांची संख्या या निर्णयामुळे निश्चितच वाढत जाईल.

(टीप : २०११-१२ या शैक्षणिक वर्षापासून विद्यापीठ अनुदान आयोग हा निर्णय लागू करणार आहे. तसा आदेश आयोगाच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध नाही, संबंधित बातम्या मात्र वृत्तपत्रांत येत आहेत.)

५. केंद्रीय लोकसेवा आयोगाचा पूर्व परीक्षेबाबतचा निर्णय :

केंद्रीय लोकसेवा आयोगाच्या नव्या अभ्यासक्रमानुसार, २०११ पासून पूर्वपरीक्षेत प्रश्नपत्रिका - २ मध्ये इंग्रजी भाषेच्या प्रावीण्यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. इयत्ता १० वीच्या पातळीवरील इंग्रजी भाषा

प्रावीण्य तपासले जाणार आहे. विषयाच्या एकूण २०० गुणांपैकी २०-२५ गुण 'या प्रश्नांना / प्रश्नाला' असू शकतात. या निर्णयाची मुळे केंद्रीय पातळीवर चालणाऱ्या इंग्रजी कारभारात आहेत.

वरकरणी दिसायला हा छोटा निर्णय आहे, पण याचा अप्रत्यक्ष परिणाम मराठी भाषेवर व इंग्रजीची काही प्रमाणात भीती असलेल्या मराठी विद्यार्थ्यांवर होणार आहे. 'इतर विषयांचा चांगला अभ्यास, पण अनेक कारणांमुळे इंग्रजीचा कमी अभ्यास असणारे विद्यार्थी आयोगाच्या परीक्षा देण्यास दबकतील. केवळ इंग्रजीतील कौशल्य कमी म्हणून स्थानिक भाषिक विद्यार्थ्यांच्या उत्तीर्ण होण्याच्या प्रमाणावर परिणाम होऊ शकतो. जे पहिल्यापासून इंग्रजी माध्यमात शिकत आहेत (व जे इतरही विषयांत तेवढेच हुशार आहेत) अशा विद्यार्थ्यांना याचा अधिक फायदा होईल. याचा अर्थ शेवटी 'चांगले इंग्रजी शिक्षण' घेणे पर्याप्त ठरते आहे. तसेच ध्येयप्रेरित होऊन अभ्यास करणारे विद्यार्थी, आपल्या पाल्यांना पुढे उच्च प्रशासकीय अधिकारी बनवण्याचे स्वप्न बाळगणारे पालक... इत्यादी सर्व घटकांमध्ये इंग्रजीचे महत्त्व व उपयुक्तताच अधोरेखित होत आहे. मराठी माध्यमापेक्षा इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत प्रवेश घेणेच कसे योग्य आहे; याच्या कारणांच्या यादीत भर घालणारा हा निर्णय आहे.

विद्यापीठ कायद्याकडे दुर्लक्ष -

'मराठी भाषेतून शिक्षण, संशोधन', हा विचार झालाच नाही, असे नाही. वेळोवेळी काही अभ्यासकांनी, संशोधकांनी त्याचा आग्रह धरला, त्या आग्रहाचे काही वेळा कायद्यातही रूपांतर झाले. पण याची अंमलबजावणीच झाली नाही.

खरे तर महाराष्ट्र विद्यापीठ कायद्यामध्ये (१९९४) 'विद्यापीठांनी मराठी भाषेच्या अभ्यासाला प्राधान्य द्यावे, प्रोत्साहन द्यावे. तसेच अध्यापन, अध्ययन, परीक्षा व संशोधनाचे माध्यम म्हणूनही मराठी भाषेला प्राधान्य द्यावे,' असे नमूद केलेले आहे. विद्यापीठांचा अधिकार व कर्तव्ये या भागात मुद्दा क्रमांक ५५ मध्ये ही बाब दिलेली आहे. कायद्याच्या मूळ मसुद्यामध्ये (पान क्र. १२ वर) दिलेला मजकूर पुढीलप्रमाणे आहे.

Powers and Duties of University :

To promote by itself , or in Co-operation with other universities the study of 'Marathi' and the use of Marathi as a medium of instruction, study, research and examination.

परंतु या मूलभूत मुद्याकडे कोणत्याही विद्यापीठाने, कोणत्याही कुलगुरूंनी किंवा मराठी भाषा विभाग प्रमुखांनी, प्राध्यापकांनी गांभीर्याने पाहिलेले नाही, याबाबत आश्वासक कृती केलेली नाही.

The Maharashtra University Act 1994 या कायद्यातील विशिष्ट तरतूद परिशिष्टामध्ये जोडली आहे. मुळात हा कायदाच महाजालावर इंग्रजी भाषेतच वाचण्यास मिळतो.^{११}

^{११} पहा परिशिष्ट २ (ऐ))

भाषा विद्यापीठाची गरज -

महाराष्ट्रातील सर्व शाळा, सर्व प्रकारची महाविद्यालये यांतून सर्व स्तरांवर मराठी भाषेचे शिक्षण आणि मराठी भाषेतून सर्व विषयांचे शिक्षण या मूलभूत विषयावर संशोधन करण्यासाठी, याबाबतच्या ज्ञानाची व माहितीची निर्मिती करण्यासाठी तसेच या संदर्भातील प्रशिक्षण देण्यासाठी 'स्वतंत्र मराठी भाषा विद्यापीठाची' महाराष्ट्रात नितांत आवश्यकता आहे.

मराठी विद्यापीठ हा मुद्दा महाराष्ट्रात, मराठी साहित्य व शिक्षणाच्या क्षेत्रात गेली सुमारे ९० वर्षे मांडला जातो आहे. १९२१ साली बडोदा येथे झालेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनात अध्यक्षीय भाषणात साहित्यसम्राट न. चिं. केळकर यांनी स्वतंत्र विद्यापीठाच्या आवश्यकतेवर भर दिला होता. पुढील काळात अनेक वेळा साहित्यिक व शिक्षणतज्ज्ञांनी याची वेळोवेळी मागणी केलेली आहे. परंतु याबाबत कोणतेही सकारात्मक पाऊल उचलले गेलेले नाही. संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना होत असताना १९६० साली झालेल्या साहित्य संमेलनातही तत्कालीन अध्यक्ष रा. श्री. जोग यांनी मराठी ही ज्ञानभाषा होण्यासाठी जोमाने प्रयत्न करण्याची आवश्यकता अधोरेखित केली होती.

परिणाम

जीवन जगताना विविध जीवन व्यवहारात नवनव्या समस्या निर्माण होत असतात. त्या समस्या सोडवण्यासाठी तसेच आपले जगणे अधिक अर्थपूर्ण, चांगले व समृद्ध बनवण्यासाठी जर आपण आपल्या भाषेतच ज्ञाननिर्मिती करू लागलो, तर ती भाषा ज्ञानभाषा बनते. एखादी भाषा ज्ञानभाषा होण्यासाठी ती शिक्षणाचे माध्यम होणे आवश्यक आहेच, शिवाय त्या भाषेतून ज्ञान निर्माण होणे व पसरणेही आवश्यक आहे. परंतु वरील सर्व गोष्टींचा परिणाम होऊन मराठी भाषा ही ज्ञानभाषा म्हणून विकसित होण्याची प्रक्रिया मंदावली आहे, किंबहुना थांबलीच आहे.

व्यावहारिक विचार करता मराठी माध्यमातून वाणिज्य व कला शाखेचे शिक्षण घेतले, तर त्या विद्यार्थ्यांसाठी सध्या नोकरीच्या संधी कमी प्रमाणात उपलब्ध आहेत. खुद्द मराठी भाषेचे-साहित्याचे शिक्षण घेणाऱ्यांनाही अतिशय कमी संधी उपलब्ध आहेत. हा कळीचा मुद्दा आहे. परिणामी शिक्षणाच्या न्यूनगंड निर्माण होतो आहे; तसेच या दिशेला फिरकायलाच नको असा विचार बळावत चालला आहे.

'कोणतेही ज्ञान जनसामान्यांच्या चिंतन कक्षेत (त्यांच्या भाषेत) येत नाही, तोपर्यंत ते विकसित होत नाही.' भारतामध्ये ज्ञान-विज्ञान विकसित न होण्याचे कारण हेच आहे. पूर्वी संस्कृत भाषेमुळे, विशिष्ट उतरंडीच्या समाजव्यवस्थेमुळे ज्ञान बहुजनांपर्यंत पोहोचले नाही. गौतम बुद्ध, महावीर (पाली, अर्धमागधी), ज्ञानेश्वर, चक्रधर व बसवेश्वर (प्राकृत-मराठी, कानडी) यांनी बंड केले. संस्कृत भाषेतील ज्ञान लोकभाषांमध्ये आणले. खरे तर या प्रमाणेच 'ज्ञानविस्तारासाठी देशी -लोकभाषांचा विकास' घडणे अपेक्षित होते. परंतु मराठीमध्ये पुन्हा ज्ञानेश्वर, चक्रधर निर्माण न झाल्यामुळे इंग्रजी माध्यमातून शिक्षणाचे दुष्टचक्र निर्माण झाले आहे. परिणामी एक 'इंग्रजी शिक्षण-भाषा केंद्रीत समाजव्यवस्था' निर्माण होत आहे.

इंग्रजीचे वाढते महत्त्व, इंग्रजीतून होणारी ज्ञाननिर्मिती, त्या भाषेची लवचीकता, अद्ययावतता ही त्या भाषेची विशेषता नसून यामागे त्या भाषिकांचे अथक व निष्ठावान प्रयत्न आहेत. याउलट मराठी भाषा सक्षम असूनही ती ज्ञानभाषा न बनणे, आधुनिक विज्ञानाचे-उच्च शिक्षणाचे माध्यम न बनणे व रोजगाराचे साधन न बनणे हा मराठी भाषेचा दोष नसून हा मराठी भाषकांच्या अकार्यक्षमतेचा, आळसाचा व निरभिमानाचा परिणाम आहे.

या सर्व समस्यांचा महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे 'तेलही गेले, तूपही गेले' ही अवस्था होय. 'ना धड मराठी, ना धड इंग्रजी' आणि 'करियरही घडत नाही' अशी बहुसंख्य विद्यार्थ्यांची अवस्था होत आहे. 'मराठीचा विकास नाही अन् पर्यायाने राज्याचाही धड विकास नाही', अशी राज्याची अवस्था आहे.

उपाय :

मराठी भाषेतून ज्ञाननिर्मिती झाली, तरच मराठीतून शिक्षण देता येऊ शकेल आणि मराठी भाषा स्वतंत्र प्रभेसह टिकेल, विस्तार पावेल. ज्ञानभाषा ही संकल्पना समजून घेऊन मराठी भाषा ज्ञानभाषा कशी होईल यासाठी तज्ज्ञ अभ्यासकांचे सहकार्य घेण्यात येईल. लोकभाषा ते ज्ञानभाषा अशा मराठीच्या प्रवासासाठी अर्थसाहाय्य करणे आणि कायदे, नियम व तरतुदी करणे, अशा सर्व गोष्टी टप्प्याटप्प्याने करण्यात येतील.

मुख्य म्हणजे मराठी माध्यमाच्या शाळांना परवानगीच नाकारणारे आणि त्याच वेळी इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांना पायघड्या घालणारे, त्या शाळांचे महत्त्व वाढवणारे धोरण आम्ही रद्द करू. ज्या सक्षम, दर्जेदार, अनुभवी, कल्पक व उत्साही संस्थाचालकांनी मराठी माध्यमाच्या शाळेसाठी प्रस्ताव पाठवले आहेत, त्यांची योग्य त्या कायदेशीर प्रक्रियेद्वारे छाननी करून; मराठी शाळांना त्वरीत परवानगी देण्यात येईल. असंख्य मराठी शाळा स्थापन होऊन, त्यांमध्ये स्पर्धा निर्माण झाली, तर ते मराठी भाषा व शिक्षणासाठी एक सुलक्षणच ठरेल. उगाचच प्रमाणाच्या बाहेर इंग्रजी शाळांना परवानगी देण्यात येणार नाही. इंग्रजी शाळांच्या परवानगीबाबत सढळ हात, अधिक सवलती आणि मराठीबाबत मात्र आखडता हात असे आमच्या राज्यात घडणार नाही. महाराष्ट्रात मराठी माध्यमाच्या शाळांना प्राधान्य व योग्य तो सन्मान दिला जाईल.

बृहद् आराखडाविषयक उपाय

कोणत्याही शैक्षणिक धोरणांचा विचार करताना मातृभाषेतून शिक्षण व महाराष्ट्राची राजभाषा मराठी; या दोन मूलभूत सूत्रांचा विचार शासनाने करायलाच हवा.

बृहद् आराखड्यात न बसणाऱ्या परंतु कायम विनाअनुदानित अशा दर्जेदार व सक्षम मराठी शाळांना शासनाने परवानगी द्यायलाच हवी. (शासनाचे या शाळांवर नियमांच्या आधारे काही प्रमाणात नियंत्रणही जरूर असावे.)

या शाळा गेली ४-५ वर्षे मान्यतेच्या अपेक्षेने चालू आहेत, ज्यांनी शासनाकडे मान्यतेसाठी प्रस्ताव सादर केलेले आहेत अशा शाळांचे प्रस्ताव सरसकट रद्द न करता, त्यांची गुणवत्ता व विद्यार्थीप्रियता पाहून त्यांना त्वरीत मान्यता द्यावी.

एकूण २२३० शाळा (प्राथमिक व उच्च प्राथमिक) या सर्वच्या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे न देता, या विभागातील अगोदरच आलेले खाजगी संस्थांचे प्रस्ताव तपासले जावेत. त्यांची गुणवत्ता व क्षमता जोखून काही दर्जेदार खाजगी संस्थांनाही चालवायला देण्यात याव्यात.

या खाजगी व शासकीय शाळांतून उच्च प्रतीचे शिक्षण दिले जाऊन, या शाळांची प्रतिमा उंचावणारे यशस्वी विद्यार्थी यातून बाहेर पडतील; तसेच मराठी शाळेतूनही तेवढेच गुणवान विद्यार्थी तयार होतात असा विश्वास समाजामध्ये निर्माण होईल... अशा शैक्षणिक बाबींकडे शिक्षण विभागाने अधिक लक्ष द्यावे.

शहरी बृहद् आराखडाही लवकरात लवकर जनतेसमोर सादर करावा. तो करताना खाजगी व शासकीय शाळा व शाळांची गुणवत्ता यांमधील संतुलन साधावे.

स्वतंत्र मराठी भाषा विद्यापीठाची स्थापना करणे आवश्यक आहे.

केवळ आणि केवळ मराठी भाषेचा सर्वकष अभ्यास करणाऱ्या स्वतंत्र विद्यापीठाच्या स्थापनेची आवश्यकता आहे. भाषाविकासाची पुढील कामे या विद्यापीठाच्या माध्यमातून करण्यात येतील.

शाळा, महाविद्यालये अशा विविध स्तरांवर मराठी भाषेचे शिक्षण कशाप्रकारे दिले जावे याबाबतचे संशोधन व नियोजन 'मराठी विद्यापीठातून' होईल. तसेच कृषी, विधी, सामाजिक विकास, ग्रंथालय शास्त्र, पत्रकारिता या शाखांसह अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, संगणक व माहिती तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन... इत्यादी आधुनिक अभ्यासक्रमांतील सर्व विषयांचे शिक्षण मराठीतून कसे दिले जावे याबाबतचेही संशोधन व नियोजन या स्वतंत्र विद्यापीठाद्वारे करण्यात येईल.

महाराष्ट्रातील विद्यापीठांत व शिक्षण संस्थांत मराठी भाषा शिकवणारे प्राध्यापक, शिक्षक आणि शिकणारे विद्यार्थी यांचे नियमित प्रशिक्षण या विद्यापीठाद्वारे होईल. जेणेकरून भाषाविषयक संशोधन आणि अद्ययावत माहिती त्यांच्यापर्यंत पोहोचेल.

भाषाशास्त्र, व्याकरण, उच्चार शास्त्र यांचा अद्यतन अभ्यास विद्यापीठात केला जाईल.

मराठीच्या बोली हा भाषेच्या दृष्टीने एक महत्त्वाचा घटक आहे. भाषाविकासामध्ये या बोलींचे जतन हा एक महत्त्वपूर्ण भाग आहे. मराठीच्या बोली, महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींच्या बोली जतन करण्यासाठीचे प्रत्यक्ष कार्य आणि बोलींबाबतचे संशोधन, लेखन व प्रशिक्षण या विद्यापीठातून कार्यान्वित केले जाईल.

मराठी भाषेची पहिली लिपी म्हणजे मोडी लिपी होय. भाषेच्या इतिहासात मोडी लिपीला अर्थातच महत्त्वाचे स्थान आहे. मोडी लिपीत मराठी भाषेतील प्रचंड, समृद्ध असे ऐतिहासिक महत्त्वाचे साहित्य उपलब्ध

आहे. महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या दृष्टीने आणि भाषाविकासाच्या दृष्टीनेही मोडी लिपी प्रशिक्षण व मोडी लिपीतील पुरातन कागदपत्रांचे देवनागरी लिपीत लिप्यंतर या दोन गोष्टी अत्यावश्यक आहेत. मराठी विद्यापीठाच्या माध्यमातून या गोष्टी सहजगत्या होऊ शकतात. या विद्यापीठामध्ये मोडी लिपीचा स्वतंत्र विभाग स्थापन करून संबंधित कामे करण्यात येतील. मराठीच्या बोली व मोडी लिपीविषयी अधिक माहिती परिशिष्टात जोडली आहे.^{१२}

इयत्ता ११ वी पासून ची विज्ञान व वाणिज्य शाखेचे मराठी अभ्यासक्रम तयार करणे; कृषी, विधी, सामाजिक विकास (MSW), ग्रंथालय शास्त्र; पत्रकारिता (वृत्तपत्रे व वृत्तवाहिन्या) या शाखा-विषयांचे पदविका, पदवी व पदव्युत्तर शिक्षणाचे अभ्यासक्रम सर्व विद्यापीठांसाठी निर्माण करणे; अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, संगणक व माहिती तंत्रज्ञान आणि व्यवस्थापन याही शाखांचे पदवी-पदव्युत्तर स्तरावरील अभ्यासक्रम तयार करणे; तसेच वरील सर्व शाखांची अभ्यासक्रमानुसार पाठ्यपुस्तके तयार करणे. अशी सर्व कामे मराठी विद्यापीठातून चालतील. हे अभ्यासक्रम टप्प्याटप्प्याने लागू करण्यासाठीचा कार्यक्रमही विद्यापीठातून आखण्यात येईल.

इतर उपाय :

‘विज्ञान-अभियांत्रिकी - वैद्यकीय या शाखांसाठी मराठी अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तके’ या मुद्याचा उल्लेख या टिपणात केलेला आहे. अशा प्रकारे ११ वी, १२ वी ची विज्ञान शाखेतील, काही विषयांची पाठ्यपुस्तके पुण्यातील ज्ञानभाषा प्रकाशनाने निर्माण केलेली आहेत. ‘मराठी काका’ म्हणून स्वतःला अभिमानाने संबोधणारे आणि त्याच नावाने लोकप्रिय असलेले प्रा. अनिल गोरे यांनी ही आश्वासक सुरुवात केली आहे. भौतिकशास्त्र, जीवशास्त्र व रसायनशास्त्र या विषयांची पुस्तके तज्ज्ञ व मराठी भाषाभिमानी प्राध्यापकांच्या सहकार्याने तयार झाली आहेत. त्यांचा वापरही शेकडो विद्यार्थ्यांनी सुरू केला आहे.

या उपयुक्त उपक्रमाचा वेग व प्रभावक्षेत्र वाढायला हवे, असा आमचा विचार आहे. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाच्या नियमानुसार ११ वी व १२ वी ची विज्ञान शाखेची परीक्षा विद्यार्थी इंग्रजी, हिंदी, मराठी व उर्दू माध्यमातून देऊ शकतात. ज्ञानभाषा प्रकाशनमुळे मराठी माध्यमातून परीक्षा देणाऱ्या व मराठी पाठ्यपुस्तक वापरणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या वाढत आहे.

आम्ही ज्ञानभाषा प्रकाशनासारखा उपक्रम संपूर्ण राज्यभरासाठी मराठी विद्यापीठाच्या किंवा बालभारतीच्या माध्यमातून कार्यान्वित करू. यासाठी संबंधित प्राध्यापक - तज्ज्ञांचे सहकार्य घेऊ. प्रथम इयत्ता ११, १२ वी चे विज्ञान-शिक्षण मराठी माध्यमातून घेतले की, अभियांत्रिकी-वैद्यकीय प्रवेश परीक्षा (सीईटी) विद्यार्थी मराठी माध्यमातून उत्तम प्रकारे देऊ शकेल आणि या शाखांत शिक्षण घेणाऱ्या मराठी विद्यार्थ्यांचे प्रमाण निश्चित वाढेल.^{१३}

^{१२} पहा परिशिष्ट २(ओ)

^{१३} मंडळाचा उपरोल्लेखित नियम परिशिष्टात जोडला आहे. पहा परिशिष्ट २(औ)

विविध स्तरांवरील मराठी भाषा अभ्यासक्रमाचा पुनर्विचार व अभ्यासक्रमाची पुनर्बांधणी करण्याची आज गरज आहे. वरील टिपणात सविस्तर दिलेल्या समस्यांचा विचार करता अद्ययावत व आधुनिक माहिती व ज्ञान मराठीमध्ये आणण्याचा विचार (व कृती) गांभीर्याने करण्याची गरज आहे. या अनुषंगाने विद्यापीठ पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ पुन्हा जोमाने कार्यरत होण्याची गरज आहे. तसेच राज्य मराठी विकास संस्था व भाषा संचलनालय यांचीही कार्यक्षमता वाढण्याची आवश्यकता आहे. आम्ही या संस्थांच्या कार्यक्षमतेवर भर देऊ.

शालेय शिक्षणापासूनच विद्यार्थ्यांना संगणकाची सवय व्हावी या दृष्टीने सोप्या मराठी भाषेतून संगणकाचे प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे, तसेच युनिकोडप्रणित मराठी व इन्स्क्रिप्टचा कळफलकही शिकवणे फायदेशीर ठरेल. या दृष्टीने अभ्यासक्रमाची आखणी करण्यात येईल आणि यासाठी आकर्षक पाठ्यपुस्तकेही तयार करण्यात येतील. यासाठी तज्ज्ञ व संबंधित संस्थांचे सहकार्य घेण्यात येईल.

दि. १ मे, १९६० रोजी मराठी भाषिकांचा महाराष्ट्र अस्तित्वात आला. हा लढा केवळ राज्यासाठीचा / प्रदेशासाठीचा लढा नव्हता, तर तो मराठी भाषा, मराठी संस्कृती व महाराष्ट्र धर्मासाठीचा लढा होता. या लढ्याचा इतिहासच महाराष्ट्रीय जनतेला माहित नसल्यामुळे मराठी भाषा, संस्कृती व प्रदेश यांचे मूल्यच जनतेला उमगलेले नाही. याचा एकूण विपरीत परिणाम भाषेच्या व प्रदेशाच्या विकासावर होतो. म्हणूनच संयुक्त महाराष्ट्राचा इतिहास शालेय व महाविद्यालयीन पातळीवर मराठीतून शिकवला जाणे आवश्यक आहे. तज्ज्ञांच्या-अभ्यासकांच्या सहकार्याने आखणी करून आम्ही अभ्यासक्रमात याचा समावेश करू.

मराठी माध्यमाच्या शाळांमध्ये उत्तम इंग्रजी शिक्षण आणि इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमध्ये उत्तम मराठी शिक्षण या सूत्राचा अवलंब केल्यास अनेक समस्या सुटतील. इंग्रजी माध्यमाच्या सर्व शाळांमध्ये, सर्व प्रकारच्या अभ्यासक्रमांमध्ये उत्तम दर्जाचे मराठी शिकवण्याची व्यवस्था केली जाणे आवश्यक आहे.

केवळ इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांतच नव्हे, तर मराठी माध्यमातही शिकवल्या जाणाऱ्या 'मराठी भाषा' विषयाबाबत अधिक संशोधन व्हावे; तसेच शिक्षकांना याबाबतचे विशेष प्रशिक्षणही दिले जावे. तरच शैक्षणिक क्षेत्रातील आणि महाराष्ट्रीय जनजीवनातील 'मराठीचा दर्जा' कायम राहिल. त्याचबरोबर मराठी माध्यमाच्या शाळांतही उत्तम दर्जाचे इंग्रजी शिकवले जाणे, हा मुद्दाही महत्त्वाचा.

या शिक्षणातून मराठी संस्कृती, मराठी अस्मिता, महाराष्ट्र धर्म या संकल्पना, महाराष्ट्राचा वैभवशाली इतिहास आणि मुख्य म्हणजे मराठी भाषेची समृद्धी विद्यार्थ्यांपर्यंत संक्रमित व्हायला हवी. या गोष्टी घडल्यास संभ्रमात पडलेल्या पालकांची व विद्यार्थ्यांची सुटका होईल आणि मुख्य म्हणजे मराठी भाषेचा विकास व विस्तार होईल.

रोजगाराच्या संधी :

जे विद्यार्थी पदवी किंवा पदव्युत्तर स्तरावर खास मराठी भाषा-साहित्य हा विषय शिकत आहेत, त्यांच्यासाठी भाषांतर, संगणक-तंत्रज्ञान-भाषा, संपादन व मुद्रितशोधन, प्रसारमाध्यमे, भाषिक क्षेत्रातील

संशोधन, मोडी लिपीचा अभ्यास व लिप्यंतर, अध्यापन व स्पर्धा परीक्षा...इत्यादी क्षेत्रांत चांगली संधी उपलब्ध आहे याचा जोमाने प्रचार करण्यात येईल. जेणे करून अशा विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण होऊन, पुढील काळातही याचा चांगला परिणाम साधला जाईल.

मराठी भाषा आणि आर्थिक उत्पन्न / उपजीविका / रोजगार यांचा संबंध आणखी घट्ट करण्यासाठी मराठी विद्यापीठात (प्रस्तावित) किंवा विद्यापीठाच्या उपकेंद्रांत पुढील छोटे-मोठे अभ्यासक्रम प्रशिक्षण कार्यशाळा किंवा पदविका अभ्यासक्रम याद्वारे विद्यार्थ्यांना मराठीतून शिकवण्याची सुविधा निर्माण करण्यात येईल.

- भाषांतर/अनुवादाचे प्रशिक्षण
- प्रकाशन व्यवसायाचे प्रशिक्षण
- ध्वनिपुस्तके, ई-पुस्तकांच्या निर्मितीचे प्रशिक्षण
- छायाचित्रण, ध्वनिमुद्रण व चित्रीकरणाचे प्रशिक्षण
- संकेतस्थळ (प्रामुख्याने मराठीतील) निर्मितीचे प्रशिक्षण
- वृत्तवाहिन्यांमधील पत्रकारिता
- संपादन व मुद्रितशोधन
- भाषिक संशोधन, दस्तावेजीकरण व माहितीचे जतन (छानणी, डिजीटायझेशन...इत्यादी)
- कार्यक्रम संयोजन (प्रामुख्याने मराठी सांस्कृतिक)
- महाराष्ट्रातील गडकोटांचा अभ्यास
- महाराष्ट्रातील पर्यटनाविषयीचा विशेष अभ्यासक्रम
- विशेषतः भावगीत व नाट्यसंगीत या क्षेत्रांचा अभ्यास
- मराठी खाद्यसंस्कृतीचा अभ्यास
- महाराष्ट्रातील लोककलांचा व लोकसाहित्याचा अभ्यास
- नाटक व चित्रपट निर्मिती

हे सर्व अभ्यासक्रम मराठी भाषा व संस्कृतीशी संबंधित आहेत. यातून मराठी तरुणांना अनेक उपयुक्त विषयांचे प्रशिक्षण मराठीतून मिळेल, त्यांना अनेक संधी प्राप्त होतील आणि त्यातूनच मराठी संस्कृतीचा विकास साधला जाईल. (मराठी संस्कृतीचा प्रसार होण्याच्या दृष्टीने वरील अभ्यासक्रम परराज्यांतील व

परदेशांतील जिज्ञासू विद्यार्थ्यांनाही -इंग्रजी भाषेतून- शिकवण्याची व्यवस्था करण्यात येईल. परंतु मुळात मराठीतूनच हे अभ्यासक्रम तयार करण्याची गरज लक्षात घेऊन मराठीला प्रथम प्राधान्य देण्यात येईल.)

मराठी शाळांना मान्यता, उच्च माध्यमिक, पदवी, पदव्युत्तर स्तरांवरचे सर्व शाखांचे (विज्ञान, कला, वाणिज्य) शिक्षण मराठीत; अत्याधुनिक शास्त्रांसह सर्व विषयांचे शिक्षण मराठीत, मराठी विद्यापीठाद्वारे शिक्षणाबाबतचे संशोधन व विकास आणि मराठीतून शिक्षण घेणाऱ्यांना आर्थिक उत्पन्नाच्या संधी... या महत्त्वाच्या टप्प्यांद्वारे भाषा-शिक्षण-विकास साधल्यास मराठीला ज्ञानभाषा होण्यापासून कोणीही रोखू शकणार नाही अशी आमची खात्री आहे.

महाराष्ट्रातील सार्वजनिक जीवनात मराठीचा वापर

प्रस्तावना :

‘महाराष्ट्रात मराठी भाषेचा सार्वजनिक वापर’ हा खरे तर एक सहज-स्वाभाविक विचार आहे. तसेच भाषिक अस्मिता, भाषेचा अभिमान व भाषेचे अस्तित्व या दृष्टीने हा विचार महत्त्वाचा आहे.

भाषिक अस्मिता ठळक होण्यासाठी, भाषेच्या अस्तित्वासह प्रगतीसाठी व भाषेच्या अभिमानाची भावना नागरिकांच्या मनात कायम आणि योग्य त्या प्रखरतेने राहण्यासाठी भाषेचा सर्वांगीण वापर (सर्वांकडून, सर्व ठिकाणी वापर) हा मुद्दा अतिशय महत्त्वाचा ठरतो. तसेच मातृभाषा परिपूर्णतेने पुढच्या पिढीकडे संक्रमित होण्यासाठी देखील ‘परिपूर्ण भाषा वापर’ आवश्यक आहे.

बोलणे - गप्पा मारणे - भाषण करणे - लिहिणे - कला सादर करणे - बातम्या सांगणे - शिकणे - शिकवणे - न्याय देणे - संगणकावर लिहिणे- कोणत्याही प्रकारचा शासकीय-अशासकीय अर्ज / प्रपत्र भरणे... इत्यादी कृतींमधून भाषेचा वापर हळूहळू कमी होत जाणे, हे भाषाभिमान कमी होत चालल्याचे, लोकांचे भाषेवरील प्रेम संपत चालल्याचे लक्षण असते. तसेच यामुळे भाषेचा विकास खुंटतो, थांबतो. महाराष्ट्रात आज हेच चित्र दिसत आहे. याला शासन आणि मराठी भाषिक जनताही कारणीभूत आहे.

पण हे चित्र बदलण्याचा संकल्प आम्ही केला आहे. भाषाविकासाच्या प्रक्रियेमध्ये ‘सार्वजनिक व्यवहारात भाषेचा सार्वजनिक वापर’ हा महत्त्वपूर्ण भाग आहे. महाराष्ट्रातील सर्व वैशिष्ट्ये - उपवैशिष्ट्यांसह मराठीचा वापर सार्वजनिक व्यवहारांत झालाच पाहिजे, तर आणि तरच समृद्ध भूतकाळ व सुंदर असे वैविध्य असलेला आपल्या मराठी मायबोलीचा प्रवाह अखंडितपणे वाहत राहील. हा प्रवाह अखंडितपणे वाहत राहील व आणखी ‘श्रीमंत’ होईल, अशी व्यवस्था निर्माण करणे हे आमचे कर्तव्य आहे असे आम्ही मानतो.

सद्यःस्थिती :

खरे तर मराठी ही आज महाराष्ट्राची राजभाषा आहे. पण महाराष्ट्रात जन्म-मृत्यू दाखल्यापासून ते एस. टी. मधील तिकीटांपर्यंत अनेक क्षेत्रांतील - विभागांतील कागदपत्रे संपूर्णपणे मराठीतून देण्यात येत नाहीत. दुकानांच्या पाट्या मराठीत नसतात, उपाहारगृहातील खाद्यपदार्थांची यादीही मराठीत नसते आणि आरामबसमध्ये मोफत म्हणून दिले जाणारे वृत्तपत्रही इंग्रजी असते. मराठीच्या दैनंदिन वापरात अनावश्यक इंग्रजी, हिंदी शब्दांचा वापर भरमसाठ वाढतो आहे. “वाइफ सिवियरली इन्जर्ड झाल्याने तिला अर्जंटली हॉस्पिटलाइज्ड करावं लागलं” अशी वाक्य सहज वाटू लागली आहेत. ह्याउलट “बायकोला मोठी दुखापत झाल्याने तातडीने रुग्णालयात ठेवावं लागलं”, हे वाक्य परकं वाटू लागलं आहे. वृत्तपत्रे, दृक-श्राव्य प्रसारमाध्यमे ह्यांना मराठी मथळे सुचेनासे झाले आहेत. निव्वळ मराठी बोलण्या-लिहिण्याचा प्रयत्न हा स्वभाषकांनाही शुद्धिवादी, प्रतिगामी, हटवादी वाटू लागला आहे. मराठीतच नवे शब्द घडवण्याचा, वापरण्याचा कंटाळा वाढतो आहे. शब्द घडवलेच, तर ते संस्कृतप्रचूर आणि क्लिष्ट घडवले जात आहेत. ही

मराठीला खड्ड्यात घालणारी व मराठी भाषिकांचा आत्मविश्वास कमी करणारी परिस्थिती बदलणे अत्यावश्यक आहे.

सर्व क्षेत्रांत मराठीचा वापर वाढण्यासाठी, परिपूर्णतेने होण्यासाठी कडक कायदे करण्याची गरज आहे, कायदांची अंमलबजावणी होते की नाही यावरही नियंत्रण ठेवण्याची गरज आहे. शिक्षण संस्था, राजकीय पक्ष, सांस्कृतिक व सामाजिक संस्था... इत्यादी घटकांनी भाषेचा वापर आणि भाषाविकास या समीकरणातील गांभीर्य ओळखून, याबाबतची आपली भूमिका लक्षात घेऊन आपापली जबाबदारी पार पाडायला हवी. तसेच महत्त्वाचे म्हणजे मराठी भाषिक जनतेनेही मायबोली मराठीचा अभिमान आपल्या सर्व कृतींतून वारंवार व कायम व्यक्त केलाच पाहिजे.

समस्या :

- 'सार्वजनिक जीवनात महाराष्ट्रात राज्यभाषा / मातृभाषा/ मायबोली मराठीचा परिपूर्णतेने वापर होत नाही', ही एक महत्त्वाची समस्या आहे आणि यामुळे मराठी भाषेची प्रगती थांबली आहे, याची जाणीवच शासन, राजकीय पक्ष, सामाजिक व सांस्कृतिक संस्था आणि महाराष्ट्रीय जनता यांना नाही. हीच मूळ व महत्त्वाची समस्या आहे. पुढे दिलेल्या क्षेत्रांमध्ये, विभागांमध्ये, घटकांमध्ये मराठीचा परिपूर्णतेने वापर होत नाही.

शासकीय क्षेत्रे, विभाग व कार्यालये :

महाराष्ट्रात मराठी भाषेच्या सार्वजनिक वापराबाबत व शासकीय कार्यालयांतील मराठीच्या वापराबाबत शासनाचे कडक कायदे नाहीत. ज्या क्षेत्रांमध्ये कायदे लागू आहेत, त्यांची कडक अंमलबजावणी नाही. मराठी भाषावापराबाबत शासनाने १९६५ पासून असंख्य शासन निर्णय जाहीर केले, पण त्यांचा कोणावरही काडीमात्र परिणाम होत नाही, झालेला नाही.

दिनांक २९ ऑक्टोबर, १९६५ पासून २ नोव्हेंबर, १९८९ पर्यंत महाराष्ट्र शासनाने विविध विभागांत मराठीचा वापर १००% होण्याच्या दृष्टीने एकूण ३८ शासकीय आदेश (परिपत्रके / जीआर) प्रसिद्ध केले. परंतु या आदेशांचे पालन केल्याचे शासकीय विभागांत दिसून येते नाही. खुद्द राज्य शासनानेच दिनांक १५ नोव्हेंबर, २००७ रोजी एका शासन निर्णयाद्वारे वर उल्लेख केलेल्या ३८ निर्णयांची यादी जाहीर केली. या परिपत्रकाद्वारे त्या वेळी 'राजभाषा मराठीच्या शासन व्यवहारातील मराठीच्या वापराबाबत' पुन्हा एकदा आदेश देण्यात आले. पुढे २००८-०९ मध्येही मराठीच्या वापराबाबतचे आदेश निघाले, पण हे आदेश वरवरचे असल्याने त्यांची अंमलबजावणीही तशीच झाली.

थोडक्यात 'ई-गव्हर्नन्स' मध्ये आजच्या घडीला मराठी भाषेला स्थान नाही. मराठी भाषेच्या वापराबाबतच्या शासन निर्णयांची सूची परिशिष्टात जोडली आहे.^{१४}

^{१४} पहा परिशिष्ट ३ (अ)

शासन विविध धोरणे, विकास प्रकल्प प्रस्ताव किंवा प्रकल्प अहवाल सादर करत असते. बहुतांश वेळा ही धोरणे, हे प्रस्ताव व अहवाल इंग्रजीतूनच प्रकाशित केले जातात. (उदा. कामगार धोरण, नगरविकास प्रकल्प, मेट्रो रेल्वे प्रकल्प, पूल-उड्डाणपूल प्रकल्प, नदी सुधार प्रकल्प, धरण बांधणे...इ.) राज्य - जिल्हा - महानगरपालिका या सर्व स्तरांवर याबाबत मराठीची उपेक्षाच केली जाते. त्या त्या भागातील लोकांनाच नव्हे, तर संबंधित स्तरावरील लोकप्रतिनिधींनाही या प्रस्तावांचा किंवा अहवालांचा अर्थ कळत नाही.

हा केवळ मसुद्याच्या भाषेचा प्रश्न नाही. इंग्रजीतून प्रसिद्ध होणाऱ्या मसुद्यांमागील विचारही 'मराठी मातीतला नसण्याची' शक्यता अधिक असते. त्यामुळेच अनेकदा धोरणे-प्रकल्प प्रस्ताव आणि संबंधित ठिकाणची मूळ समस्या-सद्यःस्थिती व अंमलबजावणी यांमध्ये तफावत आढळते.

उदाहरणार्थ, कामगार धोरण (लेबर पॉलिसी) २०१० चा मसुदा शासनाच्या संकेतस्थळावर इंग्रजीमध्येच आहे. त्यावर सूचना मागवण्यात आल्या. संकेतस्थळावर जाणे/पाहणे - मसुदा उघडणे - इंग्रजी मसुदा वाचणे- त्यावर सूचना पाठवणे - या प्रत्येक पायरीवर लोकांची संख्या घटत जाणार हे स्पष्ट आहे. मुळात महाराष्ट्राची 'लेबर पॉलिसी' इंग्रजीत का, हा स्वाभाविक प्रश्न निर्माण होतो.

केंद्र किंवा राज्य शासनाच्या अनेक महत्त्वाच्या जाहिराती किंवा निवेदने महाराष्ट्रात, मराठी वर्तमानपत्रांत मराठी भाषेत प्रसिद्ध होत नाहीत. झाल्याच तर त्या जाहिराती किंवा ती निवेदने इंग्रजी किंवा हिंदी भाषेत प्रकाशित होतात. यामध्ये त्रिभाषासूत्राचे पालनही होत नाही, राज्य शासनाच्या निर्णयाचे (जीआर) पालनही होत नाही आणि मुख्य म्हणजे जाहिरात किंवा निवेदनाद्वारे जी माहिती, जो संदेश स्थानिक जनतेपर्यंत पोचवायचा आहे, तो नेमकेपणाने व परिपूर्णतेने पोहोचत नाही. म्हणजेच लोकशाहीच्या मूल्यांचे १००% पालन होत नाही.

उदाहरणार्थ, दिनांक १३ नोव्हेंबर, २०१० रोजी दैनिक सकाळ मध्ये पान ४ वर भारतीय संसदेचे निवेदन दिले आहे. मुळात हे निवेदन इंग्रजी भाषेत आहे. या निवेदनाद्वारे प्रत्यक्ष कर विधेयक - २०१० या विधेयकाबाबत संबंधित समितीने सूचना व शिफारशी मागवल्या आहेत. या शिफारशी इंग्रजी किंवा हिंदी भाषेतच पाठवाव्यात अशी विशेष सूचना देण्यात आली आहे. हा सरळ सरळ स्थानिक भाषिकांवरचा अन्याय आहे. बहुतांश जाहिराती / निवेदनांबाबत हीच प्रक्रिया वापरली जाते.^{१५}

राज्यातील केंद्र शासनाच्या कार्यालयांमध्ये मराठीचा वापर अतिशय कमी प्रमाणात केला जातो. उदा. रेल्वे विभाग, आयकर / प्राप्तिकर विभाग, पोस्ट खाते...इ.

माहिती तंत्रज्ञान क्रांतीच्या काळातही पोस्टाचे महत्त्व अजून कमी झालेले नाही. संपर्काच्या साधनासह बचतीचे चांगले माध्यम म्हणून लोक पोस्टाकडे पाहतात. महाराष्ट्रात लाखो नागरिक पोस्टाद्वारे व्यवहार करीत असतात.

^{१५} उदाहरण दिलेली जाहिरात परिशिष्टामध्ये जोडली आहे. पहा परिशिष्ट ३ (आ)

पोस्टाच्या महाराष्ट्रातील कार्यालयांत त्रिभाषासूत्राकडे दुर्लक्ष करून प्रामुख्याने हिंदी व इंग्रजी भाषेचाच वापर केला जातो. पोस्टातील पाट्या, विविध अर्ज-प्रपत्रे-पावत्या; विविध बचत प्रमाणपत्रे ... या सर्व बाबतीत 'ही' दुर्दैवी परिस्थिती दिसते. पुणे शहरातील पोस्टांत सर्वेक्षण केले असता पुढील निष्कर्ष समोर आले.^{१६}

एकूण कागदपत्रे	केवळ इंग्रजी भाषेचा वापर	हिंदी व इंग्रजीचा वापर	फ्रेंच व इंग्रजीचा वापर	इंग्रजी, मराठी व हिंदीचा वापर
२२	०६	१३	०२	०१

खुद्द महाराष्ट्रातील राज्य स्तरावरील अनेक शासकीय कार्यालयांत मराठी भाषेचा वापर परिपूर्णतेने होत नाही. प्रादेशिक परिवहन कार्यालयात नागरिकांना वेगवेगळे अर्ज इंग्रजी भाषेतूनच भरावे लागतात. वाहनाचे स्मार्ट कार्ड (वाहन नोंदणी प्रमाणपत्र), वाहन परवाना व प्रदूषण चाचणी प्रमाणपत्र या गोष्टी इंग्रजी भाषेतूनच नागरिकांना दिल्या जातात.

प्रादेशिक परिवहन कार्यालय (आरटीओ), पुणे येथून दिनांक २९ जून, २०११ रोजी प्राप्त झालेल्या अर्जांचा तपशील^{१७} :

एकूण अर्ज	इंग्रजीतील अर्ज	मराठीतील अर्ज
२६	१८	०८

संकेतस्थळावरील एकूण अर्ज (www.rtopune.info)	इंग्रजीतील अर्ज	मराठीतील अर्ज
२९	२९	००

सेंट्रल मोटार व्हेईकल रुल्स - १९८९ यांतील नियम क्रमांक ५०(२)(d) या नियमाप्रमाणे - वाहनावरील पाटी ही इंग्रजी अक्षरांत व अरेबिक आकड्यांमध्ये असावी.

दिनांक १६ सप्टेंबर, १९९३ रोजी महाराष्ट्राच्या गृहविभागाने एक सूचनापत्रक जाहीर केले. वर उल्लेख केलेल्या १९८९ च्या नियमांतील क्र. ५० व ५१ या नियमांचे पालन करून लोक मराठी भाषेतील, देवनागरी लिपीतील आणखी पाटी वाहनांवर लावू शकतील असे या सूचना पत्रकाद्वारे जाहीर करण्यात आले. पण

^{१६} (पोस्टातील कागदपत्रांचा तपशील परिशिष्टात जोडला आहे. पहा परिशिष्ट ३ (इ))

^{१७} (प्रादेशिक परिवहन कार्यालयाशी संबंधित तपशील परिशिष्टात जोडला आहे. पहा परिशिष्ट ३(ई))

महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी नागरिक इच्छा असूनही बिनधास्तपणे गाडीवर मराठी क्रमांकाची पाटी लावू शकत नाहीत. गृह विभागाच्या १९९३ च्या सूचना पत्रकामध्ये '... registration marks in Marathi Language may also be displayed...' अशी संदिग्ध भाषा वापरलेली आहे. या परिपत्रकाची सामान्य नागरिकांनाच नव्हे, तर वाहतूक पोलिसांनाही कल्पना नाही. त्यामुळे मराठी भाषेत पाट्या लावणाऱ्या मराठीप्रेमी नागरिकांना अनेक वेळा, अनेक ठिकाणी दंड ठोठावला जातो.^{१८}

महाराष्ट्रातील शासकीय अधिकाऱ्यांकडून जात प्रमाणपत्र, अधिवास प्रमाणपत्र...अशी प्रमाणपत्रे नागरिकांना दिली जातात. अनेक ठिकाणी या प्रमाणपत्रांची भाषा इंग्रजी असते. 'महाराष्ट्रीय नागरिकाला महाराष्ट्रात' ही प्रमाणपत्रे दिली जातात, देणारे व घेणारे शुद्ध मराठी भाषिक असतात, पण प्रमाणपत्रे मात्र इंग्रजीत असतात.

राज्य परिवहन महामंडळाच्या काही मार्गांवरील तिकिटे आज मराठी भाषेत नसतात, तसेच अनेक महानगरपालिकांमधील अंतर्गत प्रवासी वाहतूक करणाऱ्या बसची तिकिटे मराठी भाषेत नसतात.

रेल्वे आरक्षणाचा अर्ज हिंदी व इंग्रजी भाषेतच उपलब्ध असतो.

राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय विमानतळांवरील उद्घोषणा मराठीत केल्या जात नाहीत.

महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठांच्या अंतर्गत कार्यरत असलेल्या अनेक महाविद्यालयांमध्ये मराठी माध्यमाच्या विषयासाठी / शाखेसाठी (प्रामुख्याने कला, वाणिज्य) प्रवेश घेताना विद्यार्थ्यांना इंग्रजी भाषेतील प्रवेश अर्ज भरावा लागतो. अनेक महाविद्यालयांची माहितीपत्रके (विनाकारण) इंग्रजीत असतात.

कृषी विद्यापीठांसह राज्यातील प्रमुख शैक्षणिक विद्यापीठेही संकेतस्थळाद्वारे मराठीतून माहिती देत नाहीत. ४ कृषी विद्यापीठे व ८ अन्य महत्त्वाची विद्यापीठे सुमारे ९५ % माहिती इंग्रजीतूनच देतात.

पुणे विद्यापीठाच्या संकेतस्थळावर^{१९} मराठी वाङ्मय विभागाची माहितीही इंग्रजी भाषेतच दिलेली आहे, या उदाहरणावरूनच या संदर्भातील जाणीव, आस्था, स्थिती व गती दिसून येते.

अनेक शासकीय विभाग - महामंडळे - संस्था यांची संकेतस्थळे मराठीत नाहीत. बहुतांश जिल्ह्यांची माहिती देणारी संकेतस्थळे, महानगरपालिकांची संकेतस्थळे मराठीत माहिती देत नाहीत. (संकेतस्थळांचा तपशील 'मराठी भाषा आणि संगणक व माहिती तंत्रज्ञान' या प्रकरणात सविस्तर दिला आहे.)

न्याय प्रक्रिया :

मुख्य म्हणजे मुंबई उच्च न्यायालयात न्यायप्रक्रिया मराठीतून चालत नाही. (उच्च न्यायालयाचे नावच 'बॉम्बे हायकोर्ट' असे आहे.) याबाबत न्यायासाठी झगडणाऱ्या मराठी जनतेच्या बाजूने विचारच न करता,

^{१८} (वरील नियम व पत्रक परिशिष्टात जोडले आहे. पहा परिशिष्ट ३(उ))

^{१९} (पहा परिशिष्ट ३(ऊ))

अन्य भाषिक न्यायाधीश व उच्चभू वकील (जे स्थानिक भाषेला तुच्छ समजतात) यांच्या बाजूनेच विचार केला जातो.

शासनाचे स्पष्ट आदेश असूनही उच्च न्यायालयाखालील न्यायलयांतही (जिल्हा व तालुका) मराठीतून पूर्ण न्यायप्रक्रिया चालत नाही. १९४७ मध्ये भारत ब्रिटिशांच्या जोखडातून मुक्त झाला आणि १९६० मध्ये संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती झाली, परंतु महाराष्ट्र राज्य स्तरावरील सुमारे २०० कायद्यांच्या नावांमध्ये आजही 'बॉम्बे' हाच शब्द वापरला जातो. खरे तर येथे 'महाराष्ट्र' हाच शब्द असायला हवा. 'बॉम्बे' ही ब्रिटिशांच्या गुलामीची खूण आहे.^{२०}

नावातील बदल हा एक टप्पा झाला. पुढे जाऊन सर्व कायदे सर्वसामान्यांना समजतील अशा मराठी भाषेमध्ये प्रसिद्ध (छापील प्रत) होणे आवश्यक आहे. तसेच सर्व कायदे महाराष्ट्र शासनाच्या किंवा मुंबई उच्च न्यायालयाच्या संकेतस्थळावर 'युनिकोडप्रणित मराठीतून' प्रसिद्ध होणे अत्यावश्यक आहे. आज असे होताना दिसत नाही. शासकीय छापखान्यांमध्ये किंवा संबंधित विभागांमध्ये अनेक कायदे मराठीत उपलब्ध नसतात. तसेच शासकीय संकेतस्थळांवरही कायदे मराठी भाषेत उपलब्ध नाहीत. खरे तर प्रत्येकी १०० हून अधिक केंद्रीय व राज्यस्तरीय कायद्यांचे मराठी भाषांतर भाषा संचालनालयाने केले आहे, पण ते जनतेपर्यंत पोहोचलेले नाही.

न्याय व कायदेविषयक वर उल्लेख केलेल्या गोष्टी घडण्यासाठी मुळात कायद्याचे शिक्षण मराठीतून देणे- घेणे आवश्यक आहे. पण महाराष्ट्रात अशी व्यवस्था अस्तित्वात नाही; त्या दिशेने कोणतेही प्रयत्न होताना दिसत नाहीत.

महाराष्ट्र अॅक्ट XXV, १९९६ नुसार शासनाने 'बॉम्बे' हे नाव बदलून 'मुंबई' केले, तसेच बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या क्र. ५१२ या ठरावानुसार दिनांक १२ ऑगस्ट, १९९६ रोजी 'बॉम्बे' चे 'मुंबई' असे नाव बदलण्यात आले. परंतु अजूनही अनेक शासकीय व खाजगी संस्थांमध्ये बॉम्बे हाच शब्द वापरला जातो, तर यापैकी काही संस्थांच्या नावातच बॉम्बे हा शब्दच वापरला जातो.^{२१}

सेवा व उद्योग क्षेत्र :

मराठी भाषेचे संगणकीकरण व संगणकामध्ये मराठी भाषेचे प्रमाणीकरण या महत्त्वाच्या घटकांबाबत महाराष्ट्रात जाणीव नाही, लोकजागृती नाही. शासन, प्रशासन, संगणक व महाजाल क्षेत्रातील खाजगी कंपन्यांमध्ये काम करणारे मराठी भाषिक, साहित्यिक व सर्वसामान्य जनता... यांपैकी कोणालाही 'संगणकावर मराठी भाषेत सहजपणे व्यवहार का करता येत नाही,' असा प्रश्न पडत नाही. त्यामुळे त्यावर उत्तरे शोधण्याच्या भानगडीत कोणी पडतच नाही. (मुळात मी संगणकावर माझ्या भाषेतून व्यवहार करीन, ही भावनाच कोणाच्याही मनात अस्तित्वात नाही.)

^{२०} ('बॉम्बे' उच्च न्यायालयाच्या संकेतस्थळावरील 'अशा' १९७ कायद्यांची सूची परिशिष्टात जोडली आहे. पहा परिशिष्ट ३ (ए))

^{२१} (१९९६चा सदर कायदा परिशिष्टाद्वारे जोडला आहे, तसेच बॉम्बे हा शब्द वापरणाऱ्या काही शासकीय व खाजगी संस्थांची उदाहरणादाखल सूचीही परिशिष्टात जोडली आहे. पहा परिशिष्ट ३(ए) व ३(ओ))

मराठी संगणकांवर रुळली व वापरकर्त्यांच्या सवयीची झाली की, अनेक क्षेत्रांमध्ये / विभागांमध्ये मराठीचा वापर आपोआप वाढेल. परंतु माहिती तंत्रज्ञानाच्या व संगणकाच्या युगात भाषेच्या विकासासाठी व प्रसारासाठी भाषेचे संगणकीकरण हा विषय अत्यंत महत्त्वाचा आहे हे दुर्दैवाने कोणीच लक्षात घेत नाही.

आज सर्वच क्षेत्रांमध्ये संगणकाचा वापर अनिवार्य झाला आहे, परंतु याबाबतचा मराठीचा विकास झालेला नसल्याने सर्व संबंधित क्षेत्रांमध्ये इंग्रजीचा वापर केला जातो. तो आता नागरिकांच्या सवयीचा भाग बनला आहे. विविध ठिकाणी मिळणारी देयके / पावत्या, भ्रमणध्वनी, बँका...इत्यादी ठिकाणी मराठी वापरताच येत नाही; इंग्रजी हीच वापरण्याची व संगणकाला कळणारी भाषा आहे, असा गैरसमज अधिक पक्का होत चालला आहे. यामुळे मराठीचा वापर कमीत कमी होतो आणि याचा नकारात्मक परिणाम भाषेच्या विकासावर होतो.

तसेच याचा परिणाम शिक्षणाच्या माध्यमावरही होतो. आजूबाजूला, सार्वजनिक ठिकाणी (प्रामुख्याने छापील साहित्य व लेखी व्यवहारांच्या बाबतीत) इंग्रजीचा वापर अधिक होत आहे, हे दिसत असल्याने 'स्पर्धेत टिकण्यासाठी (?) पाल्यांना इंग्रजी माध्यमातून शिकवले पाहिजे', ही भावना मराठी पालकांच्या मनात दृढ होत चालली आहे.

युनिकोड प्रणालीच्या माध्यमातून संगणकावर मराठीतून व्यवहार करणे आता शक्य झाले आहे. पण ही प्रणाली, या प्रणालीचे तंत्र व फायदे यांचा पुरेसा प्रचार-प्रसार झालेला नाही. संगणक अभियंत्यांना, तज्ज्ञांना, संगणक विक्रेत्यांना व संगणकधारकांना या प्रणालीची काहीही माहिती नाही. तसेच युनिकोडप्रणित मराठीबाबतचे संशोधन व विकासाचे काम अपूर्ण अवस्थेत आहे. परिणामी महाजाल व माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रांतील मराठी भाषेचा वापर व विकास अतिऽऽशय कूर्मगतीने चालू आहे. (याबाबतची सविस्तर माहिती 'मराठी भाषा आणि संगणक, माहिती तंत्रज्ञान' या भागात दिलेली आहे.)

खाजगी उद्योग क्षेत्रही मराठीच्या वापराबाबत प्रचंड उदासीन आहे. कंपनीचे मुख्य कार्यालय महाराष्ट्रात, उत्पादन केंद्र महाराष्ट्रात, उत्पादन विक्री प्रामुख्याने महाराष्ट्रात, महाराष्ट्रातीलच मूलभूत सोयीसुविधांचा पुरेपूर वापर आणि कामगार व अधिकारिही बहुतांश मराठीच ... असे असूनही जवळजवळ सर्व मोठ्या उद्योगांमध्ये जास्तीत जास्त व्यवहार इंग्रजीमध्येच चालतात.

नोकरी मागणाऱ्या उमेदवारांच्या परिचय पत्रकापासून (बायोडाटा) ते उत्पादनाच्या माहिती पत्रकापर्यंत सर्वत्र इंग्रजीचाच वापर आढळतो. खरे तर काही माहिती ग्राहकांना त्यांच्या भाषेत मिळणे अत्यावश्यक आहे. परंतु तसे घडताना दिसत नाही. साधे उंदीर मारणारे औषध किंवा डासांना पळवण्याच्या वड्या विकत घेतल्यास व त्यामधील सूचनांचा कागद पाहिल्यास, त्यावरही इंग्रजीसह अन्य ८-१० भारतीय भाषा दिसतात, पण मराठी सूचना आढळत नाहीत. हे एकच उदाहरण सद्यःस्थितीवर प्रकाश टाकणारे आहे.

बँकांमध्येही (अधिकोषांमध्ये) सर्व व्यवहार (लेखी व तोंडी) मराठीमध्ये होत नाहीत. बहुतांश शाखांमध्ये माहिती फलक, विविध अर्ज - प्रपत्रे - पावत्या - विवरण पत्रे - खातेपुस्तक (पासबुक) इत्यादी कागदपत्रे ही इंग्रजीमध्येच असतात. अनेक एटीएम केंद्रांमध्ये मराठीचा पर्याय उपलब्ध नसतो. रिझर्व्ह बँकेने

स्थानिक भाषेमध्ये सर्व व्यवहार करण्याचे निर्देश दिले असूनही त्यांचे पालन केले जात नाही. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या एका परिपत्रकानुसार (परिपत्रक क्र. RBI/2008-09/261 (DBOD. No. Leg. BC.75/09.07.005/2008-09) Dt. 3-11-2008) व्यवहार स्थानिक भाषेमध्ये होणे अपेक्षित आहे. पण हे महाराष्ट्रात घडत नाही. यामुळे मराठी नागरिकांचे व मराठी भाषेचेही नुकसान होते.^{२२}

विविध विमा कंपन्या इंग्रजीतूनच व्यवहार करतात. ग्राहकाला योजनेबाबत / पॉलिसीबाबत मराठीतून लेखी माहिती दिली जात नाही. जीवन विमा, अपघात विमा, वाहन विमा... इत्यादींसह अनेक प्रकारच्या विमा व्यवसायाचा व्याप वाढतो आहे. उदारीकरणाच्या धोरणानंतर अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतात-महाराष्ट्रात विमा व्यवसाय करत आहेत. या कंपन्यांचा महाराष्ट्रातील ९९% व्यवहार हा इंग्रजी भाषेतूनच चालतो. यामुळे मराठी भाषेच्या प्रसारावर विपरीत परिणाम तर होतोच, शिवाय संबंधित योजनेबाबत ग्राहकाला परिपूर्ण माहिती न मिळण्याची, प्रसंगी ग्राहकाची फसवणूक होण्याची शक्यता वाढते.

राज्यातील प्रामुख्याने शेकडो शहरांत दुकानांच्या, कार्यालयांच्या पाट्या मराठीत नाहीत. काही पाट्या फक्त इंग्रजीत आहेत, काही पाट्या इंग्रजी व मराठीमध्ये आहेत. पण मराठी अक्षरे लहान आकारात आहेत.

मातृभाषेचा अभिमान व तिच्याविषयी आस्था किंवा आपण महाराष्ट्रात आहोत, महाराष्ट्रीय व्यावसायिक आहोत, मराठी भाषक आहोत म्हणून मराठीत पाटी ही स्वाभाविक भावना...यांपैकी कोणतीही भावना महाराष्ट्रीय दुकानदारांच्या मनात दिसून येत नाही. दुकानदारांना संबंधित कायद्याचेही (दी बॉम्बे शॉप्स अँड एस्टॅब्लिशमेंट्स अॅक्ट, १९४८ आणि महाराष्ट्र शॉप्स अँड एस्टॅब्लिशमेंट्स रुल्स, १९६१) भय नाही, कारण त्या कायद्याची अंमलबजावणी कडकपणे केली जात नाही.^{२३}

पुणे शहरातील ५ प्रमुख रस्त्यांवरील एकूण १३२१ पाट्यांचे सर्वेक्षण जून, २०११ मध्ये आम्ही केले. या सर्वेक्षणातून पुढील चित्र समोर आले...

फक्त इंग्रजी पाट्या व मोठ्या अक्षरातील इंग्रजी पाट्या असणाऱ्या दुकानांचे प्रमाण ३९.३३% आहे. इंग्रजी व मराठी नावे समान आकारात प्रदर्शित केलेल्या दुकानांचे प्रमाण ३०.३७% आहे आणि फक्त मराठी पाट्या व मोठ्या अक्षरातील मराठी पाट्या असणाऱ्या दुकानांचे प्रमाण ३०.३०% आहे.

परंतु वरील आकडेवारीतून मराठी पाट्यांना अधिक महत्त्व देणारा लक्ष्मी रस्ता वगळला, तर वेगळी परिस्थिती दिसून येते. निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे...

फक्त इंग्रजी पाट्या व मोठ्या अक्षरातील इंग्रजी पाट्या असणाऱ्या दुकानांचे प्रमाण ४६.११% आहे. इंग्रजी व मराठी नावे समान आकारात प्रदर्शित केलेल्या दुकानांचे प्रमाण ३२.६४% आहे आणि फक्त मराठी पाट्या व मोठ्या अक्षरातील मराठी पाट्या असणाऱ्या दुकानांचे प्रमाण २१.२४% आहे.

^{२२} (याविषयीच्या सर्वेक्षणाचा तपशील परिशिष्टात जोडला आहे. पहा परिशिष्ट ३ (औ))

^{२३} याबाबतच्या सर्वेक्षणाची आकडेवारी परिशिष्टात दिली आहे. तसेच कायद्यातील संबंधित नियमही परिशिष्टात जोडला आहे. पहा परिशिष्ट ३ (क)

महाराष्ट्रातील प्रमुख शहरातील असंख्य उपाहारगृहांमध्ये नावाची पाटी, खाद्यपदार्थांची सूची व देयके - पावत्या यांवरील भाषा पाहिल्यास सुमारे ८०-८५% उपाहारगृहांमध्ये इंग्रजी भाषेचाच वापर होत असल्याचे दिसून येते. ही बाब उपाहारगृह मालक, कर्मचारी व ग्राहक या सर्वांच्या अंगवळणी पडली आहे.

जून, २०११ मध्ये पुणे शहरातील विविध भागांतील उपाहारगृहांमध्ये पुढील मुद्द्यांच्या आधारे सर्वेक्षण करण्यात आले.

एकूण उपाहारगृहे	खाद्यपदार्थ सूचीची भाषा			पावतीवरील भाषा			उपाहारगृहाच्या पाटीवरील भाषा		
	मराठी	इंग्रजी	मराठी + इंग्रजी	मराठी	इंग्रजी	मराठी + इंग्रजी	मराठी	इंग्रजी	मराठी + इंग्रजी
७६	०४	६२	१०	०१	७५	००	२०	०२	५४

बँका, विमा कंपन्या, भ्रमणध्वनी कंपन्या, डिश टीव्ही, विविध वाहिन्या इत्यादी क्षेत्रांमध्ये कॉल सेंटर्सद्वारे (माहिती केंद्राद्वारे) माहितीचे चलनवलन होत असते. ही माहिती महाराष्ट्रातील ग्राहकांना त्या-त्या घटकांकडून मराठीतून मिळत नाही.

प्रामुख्याने भ्रमणध्वनी कंपन्या अजूनही मराठीचा परिपूर्ण वापर करत नाहीत. फोनवर बोलताना ग्राहक सेवा देणाऱ्या कर्मचाऱ्याकडून काही वेळा मराठीतून माहिती दिली जात नाही. जेथे मराठीचा पर्याय उपलब्ध करून दिला जातो, तेथे तो इंग्रजी व हिंदी नंतर असतो. सिमकार्ड घेण्यासाठीचा अर्ज, देयके व पावत्या...या सर्व गोष्टी १०१ % इंग्रजीतच असतात.

अनेक भ्रमणध्वनी संचांमध्ये मराठीतून लघुसंदेश सेवा (एसएमएस) उपलब्ध नाही. म्हणजेच मराठीतून लघुसंदेश पाठवता येत नाही. याबाबत भ्रमणध्वनी संच निर्माण करणाऱ्या कंपन्या व फोन सेवा देणाऱ्या कंपन्या या दोहोंची जबाबदारी महत्त्वाची ठरते.

प्रसारमाध्यमे व मनोरंजन वाहिन्या :

महाराष्ट्रातील मराठी प्रसारमाध्यमांतही मराठीचा वापर परिपूर्णतेने होत नाही. वृत्तपत्रांमध्ये, नियतकालिकांमध्ये मथळे किंवा मजकुरामध्ये इंग्रजी शब्दांचा वापर दिवसेंदिवस वाढतो आहे. 'लोकांना हेच समजतं, आवडतं', अशी सबब दिली जाते. कष्टपूर्वक मराठी शब्द आठवून, विचार करून, शोधून लिहिला जात नाही. मुद्रितशोधन व शुद्धलेखन या गोष्टी तर दूरच.

मराठी साहित्य महामंडळ या संस्थेने शुद्धलेखनाचे १८ नियम (व उपनियम) तयार केलेले आहेत. १९६२ मध्येच तयार झालेल्या या नियमांना शासनाने मान्यता दिलेली आहे. या नियमांचे किमान पालन वृत्तपत्रांमध्ये होणे अपेक्षित आहे.

वृत्तवाहिन्यांची व मराठी मनोरंजन वाहिन्यांची स्थिती-मराठी भाषेचा विचार करता - भयंकर या शब्दातच वर्णावी लागेल. वृत्तनिवेदक, मालिकेतील कलाकार, विविध कार्यक्रमांचे सूत्रसंचालक जणू इंग्रजी भाषा बोलता बोलता मराठीत बोलत आहेत, अशा प्रकारे सादरीकरण करतात.

अलीकडच्या काळात झपाट्याने विकसित झालेल्या व लाखो लोकांपर्यंत पोहोचलेल्या एफ एम आकाशवाणी वाहिन्या तर हिंदी, इंग्लिश किंवा हिंदिंग्लिश भाषेतच कार्यक्रम सादर करतात. यांचे निवेदन व सूत्रसंचालनही मराठीतून नसतेच. केवळ मराठी भाषेतीलच कार्यक्रम सादर करणारी आकाशवाणी वाहिनी ही गोष्ट महाराष्ट्रातच स्वप्नवत वाटू लागली आहे.

प्रसारमाध्यमे, मनोरंजन व वृत्तवाहिन्या हे समाजमनावर खोल व पक्का परिणाम करणारे मोठे घटक आहेत. यांद्वारे व्यक्त केल्या जाणाऱ्या मत-विचारांसह यांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या भाषेचाही परिणाम कळत-नकळतपणे नागरिकांवर होतो. त्यामुळे 'या माध्यमांद्वारे वापरली जाणारी इंग्रजीमिश्रित मराठी भाषा हीच खरी, प्रचलित मराठी भाषा आहे' किंवा 'आपली भाषा वापराबाबत परिपूर्ण व सक्षम नाही'...असे अनेक गैरसमज दृढ होत चालले आहेत.

अन्य समस्या :

सार्वजनिक जीवनात मराठीचा वापर करणे हे कमी दर्जाचे मानण्याची प्रथा काही ठिकाणी, काही क्षेत्रांत, काही वर्गांत प्रचलित आहे. मराठी भाषा व ती वापरणारा माणूस यांना अनेक ठिकाणी दुय्यम स्थान दिले जाते. त्यांच्याकडे तिरस्काराच्या आणि तुच्छतेच्या भावनेने पाहिले जाते, त्यांना तशी वागणूकही दिली जाते. दुर्दैवाने असे करण्यामध्ये अन्य भाषिकांसह खुद्द मराठी भाषिकही आघाडीवर असतात.

महाराष्ट्रातील प्रमुख शहरांत, शहरांतील उच्चभ्रू भागांत, काही महाविद्यालयांत, काही उद्योजकांच्या कार्यालयांमध्ये, कॉर्पोरेट कंपन्यांमध्ये, तारांकित उपाहारगृहांमध्ये...अशा अनेक ठिकाणी मराठीतून संवाद साधणाऱ्यांकडे तुच्छतेच्या नजरेने पाहिले जाते. परिणामी मराठी माणूस अशा अनेक ठिकाणी न्यूनगंडासह वावरतो आणि अन्य भाषेत (प्रामुख्याने इंग्रजी) बोलणारे अहंगंड बाळगून असतात.

आज महाराष्ट्रातील सर्व स्तरांवरील, सर्व क्षेत्रांतील बहुतांश नागरिक भाषाभिमान, भाषिक अस्मिता, भाषेचा वापर, भाषेचा विस्तार व विकास या मुद्यांपासून दूर आहेत. या टिपणात वर मांडलेल्या समस्यांसह इतर काही प्रभावी घटकांमुळे आपली मराठी भाषा लिखित किंवा बोलती अभिव्यक्तीसाठी असमर्थ आहे असा गैरसमज मराठी माणसाच्या मनात पक्का रुजलेला आहे. इंग्रजीचा प्रभाव अर्थातच मोठा आहे. इंग्रजीचे सार्वत्रिकीकरण हा त्या भाषेपेक्षाही इंग्रजी भाषिकांच्या कर्तृत्वाचा परिणाम आहे. मराठी भाषेची अधोगती ही भाषेची कमतरता नसून तो मराठी भाषिकांच्या औदासिन्याचा व आळसाचा परिणाम आहे.

त्यामुळेच एकमेकांशी कामाबद्दल बोलताना, गप्पा मारताना, दूरध्वनीवरून संवाद साधताना, लिहिताना, संगणकावर काम करताना, विविध वस्तू- पदार्थ - उपकरणे - यंत्रे - प्रक्रिया यांचा नामोल्लेख करताना ... मराठी माणूस जाणीवपूर्वक, आवर्जून मराठीचा वापर न करता सहजगत्या, सवयीने इंग्रजी शब्दांचाच वापर करतो.

जागतिकीकरणाचा रेटा व आर्थिक उदारिकरणाच्या धोरणाचा स्वीकार यांमुळे शहरीकरणाचे प्रमाण सर्वत्र वाढत आहे. महाराष्ट्र हे तुलनेने अधिक विकसित राज्य असल्यामुळे येथे शहरीकरणाचा वेग व प्रमाण अधिक आहे. शहरांमध्ये रोजगार मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध आहे. या आर्थिक घटकांचा परिणाम प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे भाषेच्या वापरावर होतो. रोजगाराच्या उपलब्धतेमुळे स्थलांतरित नागरिकांचे प्रमाण महाराष्ट्रातल्या मुंबई, पुणे, ठाणे, नाशिक.... इ. शहरांमध्ये वेगाने वाढते आहे. राज्यांतर्गत स्थलांतर तर घडतेच, शिवाय प्रामुख्याने उत्तर भारतातून मोठ्या प्रमाणावर लोक महाराष्ट्रातील शहरांमध्ये येत आहेत.

याचा परिणाम म्हणजे सार्वजनिक ठिकाणी परस्परांशी बोलताना हिंदी भाषेचे प्रमाण वाढते आहे आणि अर्थातच मराठीचा वापर मागे पडतो आहे.^{२४}

मराठी माध्यमांच्या शाळांना परवानगी न देण्याचे व इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांना पायघड्या घालण्याचे धोरण शासन अवलंबत आहे. स्थानिक भाषांतून शिक्षण घेतले असता चांगली कारकीर्द घडू शकते असा आत्मविश्वास निर्माण करण्यात शासन अयशस्वी ठरते आहे. उलट इंग्रजी माध्यमातील शिक्षणालाच महत्त्व प्राप्त होईल, पालक व विद्यार्थ्यांपुढे इंग्रजीशिवाय पर्यायच उरणार नाही अशी स्थिती केंद्र व राज्य शासन निर्माण करत आहे. याचा विपरीत परिणाम अर्थातच मराठी भाषेच्या सार्वजनिक वापरावरही होतो आहे.

विज्ञान व तंत्रज्ञान, संगणक व माहिती तंत्रज्ञान यांसह अनेक क्षेत्रांमध्ये प्रगती होत आहे. नवे विषय, नवी यंत्रे, आधुनिक घटक यांची दखल इंग्रजी भाषा वेगाने घेते. त्यामुळे मराठी जनतेलाही इंग्रजी शब्दच वापरावे लागतात. नवे पारिभाषिक शब्द निर्माण करणारी कोणतीही मध्यवर्ती यंत्रणा मराठी भाषेसाठी कार्यरत नाही. पूर्वी राज्य मराठी विकास संस्था व भाषा संचालनालय यांनी काही पारिभाषिक कोश निर्माण केले होते. परंतु गेल्या अनेक दशकांपासून हे काम ठप्प झाले आहे. तसेच निर्माण झालेल्या कोशांची माहिती सर्वसामान्य जनतेलाच नव्हे तर अभ्यासकांनाही नाही.

या टिपणामध्ये मराठीच्या वापराबाबत ज्या छोट्या-मोठ्या क्षेत्रांचा उल्लेख केलेला आहे, त्या क्षेत्रांतील अधिकाऱ्यांवर, लोकांवर शासनाचा व सर्वसामान्य मराठी जनतेचा मराठी भाषेच्या वापरासाठी कोणत्याही प्रकारचा दबाव अस्तित्वात नाही. शासन काही क्षेत्रांबाबत कायदे, नियंत्रक नियम करत नाही, जे कायदे अस्तित्वात आहेत त्यांची कडक अंमलबजावणी करीत नाही. तसेच मराठी नागरिक मातृभाषेच्या वापराची मागणी करत नाहीत, आग्रह धरत नाहीत, आंदोलने करत नाहीत, आणि मराठीचा वापर होत नसल्यास संबंधित घटकावर बहिष्कार टाकण्याचा तर विचारच करत नाहीत.

^{२४} (हा मुद्दा स्पष्ट करणारी आकडेवारी परिशिष्टामध्ये जोडली आहे. पहा परिशिष्ट ३(ख))

उपाय

शासकीय व अन्य कार्यालयांतील व्यवहार

मराठीचा सार्वत्रिक वापर होण्यासाठी शासनाने अधिक कडक नियम बनवणे व त्यांची अंमलबजावणी तितक्याच कडकपणे करणे गरजेचे आहे. राज्यांतर्गत काम करणाऱ्या सर्व प्रकारच्या कार्यालयांत (शासकीय, निमशासकीय, खाजगी) कोणताही लेखी अगर तोंडी व्यवहार हा मराठीतच झाला पाहिजे यासाठी जाणीवपूर्वक, सातत्याने व निष्ठेने प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

कोणत्याही संस्थेद्वारे-कार्यालयाद्वारे प्रसिद्ध होणारी/छापली जाणारी निवेदने, जाहिराती, अहवाल, माहितीपत्रके, देयके-पावत्या...इत्यादी गोष्टी या महाराष्ट्रात मराठीतून प्रसिद्ध झाल्याच पाहिजेत किंवा छापल्या गेल्या पाहिजेत. रेल्वे, पोस्ट, बँका, दूरध्वनी (शासकीय व खाजगी कंपन्या), प्राप्तिकर कार्यालय, विमानतळे, प्रादेशिक परिवहन कार्यालय, शैक्षणिक विद्यापीठे... अशा सर्व ठिकाणांची उदाहरणे 'समस्या' या भागात दिली आहेत. अशा सर्व ठिकाणी लेखी व तोंडी कारभार मराठीतून होणे आवश्यक आहे. गरज असेल तेथे मराठीसह इंग्रजीचा वापर करण्याची मुभा संबंधितांना असावी, परंतु दोन महाराष्ट्रीय नागरिक परस्परांशी कोणत्याही प्रकारच्या कार्यालयीन कामासाठी छापिल साहित्याच्या माध्यमातून संपर्क साधताना मराठी भाषेचा वापर करतील अशी व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे.

या आवश्यकता लक्षात घेऊन आमचा पक्ष सद्यःस्थितीचा सर्वेक्षणांसह आढावा घेणे; जुने कायदे व नियम यांचा आढावा घेणे; आवश्यक तेथे नवे कायदे व नियम बनवणे आणि त्यांच्या कडक अंमलबजावणीची व्यवस्था करणे...अशा टप्प्यांसह काम करेल.

खुद्द शासकीय कार्यालयांमध्ये मराठीचा परिपूर्णतेने वापर होण्याच्या दृष्टीने वारंवार परिपत्रके किंवा शासन निर्णय (जी.आर.) प्रसिद्ध करण्यापेक्षा एकदाच मुळापासून, गंभीरपणे व कठोरपणे कार्यवाही (प्रसंगी कारवाईसुद्धा) करण्यात येईल. सर्व शासकीय कार्यालयांतील नामफलक, दिशादर्शक फलक मराठीत करण्यात येतील. सर्व शासकीय अर्ज / प्रपत्रे मराठीतून उपलब्ध करून देण्यात येतील.

राज्य-जिल्हा-महानगरपालिका-नगरपालिका-ग्रामीण प्रशासन...यांपैकी कोणत्याही स्तरावरील कोणताही धोरणात्मक मसुदा, विकास प्रकल्प प्रस्ताव, कोणताही अहवाल इत्यादी सर्व मसुदे हे मराठीतून प्रसिद्ध होतील; यामागचा विचार हा मराठी भाषेतला व मराठी मातीतला असेल याची काळजी आम्ही घेऊ.

राज्यातील केंद्रीय कार्यालयांत किमान लेखी (व अधिकाधिक तोंडी) व्यवहार मराठीतून होतील याची खबरदारी घेतली जाईल. आवश्यक त्या सर्व ठिकाणी त्रिभाषासूत्राचा यथोचितपणे वापर होतो आहे ना, यावर लक्ष ठेवण्यात येईल.

बँका व विमा क्षेत्र

बँक हा नागरिकांच्या रोजच्या व्यवहाराशी जोडलेला महत्त्वाचा घटक आहे. महाराष्ट्रातील नागरिकांना बँकिंगची सेवा मराठी भाषेतून मिळणे स्वाभाविक न्यायाने व कायद्यानेही अपेक्षित आहे. स्वभाषेतून व्यवहार झाल्यास ग्राहकांच्या फसवणुकीचे प्रमाणही कमी होऊ शकेल.

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या एका परिपत्रकानुसार (परिपत्रक क्र. RBI/2008-09/261 (DBOD. No. Leg. BC.75/09.07.005/2008-09) Dt. 3-11-2008) बँकांमध्ये ग्राहकांशी केला जाणारा सर्व प्रकारचा व्यवहार (लेखी/तोंडी) त्रिभाषासूत्राप्रमाणे होणे अनिवार्य आहे. त्रिभाषासूत्राप्रमाणे म्हणजेच महाराष्ट्रात मराठी/हिंदी/इंग्रजी या भाषांमध्ये व्यवहार होणे अपेक्षित आहे. या परिपत्रकामध्ये दिलेल्या सूचनांनुसार सर्व बँकांनी व्यवहार करावेत आणि नागरिकांनीही मराठीतून व्यवहाराची मागणी आग्रहाने करावी.

या पार्श्वभूमीवर विविध बँकांमधील माहिती फलक, विविध अर्ज - प्रपत्रे - पावत्या - विवरण पत्रे - खातेपुस्तक (पासबुक) इत्यादी कागदपत्रे ही मराठीमध्ये उपलब्ध होतील, तसेच सर्व एटीएम केंद्रांवर मराठीचा पर्याय उपलब्ध असेल अशी व्यवस्था महाराष्ट्रात निर्माण करण्यात येईल.^{२५}

विमा क्षेत्रातील माहितीची देवाण-घेवाण मराठीतून होण्यासाठी आम्ही प्रयत्न करू. मायक्रो इन्शुरन्स क्षेत्रातील सर्व कागदपत्रे स्थानिक भाषेतून ग्राहकांना द्यावीत अशी अधिसूचना नोव्हेंबर, २००५ मध्ये विमा नियमन व विकास प्राधिकरणाने (IRDA) प्रसिद्ध केली आहे. परंतु या अधिसूचनेचे पालन महाराष्ट्रात होत नाही. या अधिसूचनेचे काटेकोर पालन होण्यासाठी आम्ही योग्य ती कार्यवाही करू. राज्यस्तरावरही याबाबत कायदे-नियम निर्माण करण्यात येतील, जेणेकरून मराठी भाषेचा वापर वाढेल आणि ग्राहकांची फसवणूक होण्याची शक्यता कमी होईल.^{२६}

न्यायप्रक्रियेत मराठीचा वापर

महाराष्ट्रातील सर्वसामान्य जनतेची भाषा ही मराठी आहे. 'स्वभाषेतून न्याय म्हणजेच खरा व परिपूर्ण न्याय' हा विचार समोर ठेवून न्यायालयीन व्यवहारात मराठीचा अधिकाधिक वापर होण्यासाठी पुढील उपाययोजना टप्प्याटप्प्याने करण्यात येतील.

सर्वप्रथम महाराष्ट्र राज्य स्तरावरील सर्व कायद्यांच्या नावातून 'बॉम्बे' हा शब्द काढून त्या ठिकाणी 'महाराष्ट्र' या शब्दाचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. यासाठी विधिमंडळात आवश्यक ते विधेयक पारित करण्यात येईल. याविषयीच्या प्रयत्नांची सुरुवात पक्षाने अगोदरच केली आहे. पक्षाचे आमदार नितीन सरदेसाई यांनी 'बॉम्बे' चे 'महाराष्ट्र' असा बदल कायद्याच्या नावांमध्ये करावा असे विधेयक विधानमंडळात सादर केले आहे.

^{२५} (परिपत्रकाचा तपशील परिशिष्टात जोडला आहे. पहा परिशिष्ट ३(ग))

^{२६} (अधिसूचना परिशिष्टात जोडली आहे. पहा परिशिष्ट ३(घ))

गुजरात सरकारने 'गुजरात सुवर्णमहोत्सवाचे' निमित्त साधून याबाबत पुढचे पाऊल टाकले आहे. गुजरात राज्याच्या एकूण सुमारे ६७ कायद्यांच्या नावातून 'बॉम्बे' हा शब्द काढून टाकण्यात आला आहे आणि त्या ठिकाणी 'गुजरात' हा शब्द घेण्यात आला आहे.

अनेक शासकीय संस्थांच्या नावांमध्ये बॉम्बे हा शब्द आहे, त्यात मुंबई असा बदल करण्यात येईल. मुख्य म्हणजे बॉम्बे उच्च न्यायालयाचे नाव 'मुंबई उच्च न्यायालय' असे बदलण्याचा आम्ही अधिकाधिक प्रयत्न करू. यासाठीच्या सर्व वैधानिक प्रक्रिया आम्ही करू. काही खाजगी संस्थांनीही बॉम्बेचे मुंबई करावे यासाठी प्रयत्न करण्यात येईल.

मराठीत न्यायव्यवहार व्हावा ह्यासाठी आंदोलनं केली जात आहेत. १९९५ पासून आंदोलनं झाल्यावर शासनाने १९९८ ह्या वर्षी त्याविषयीची अधिसूचना काढली आणि २००५ ह्या वर्षी उच्च न्यायालयाने परिपत्रक काढून खालच्या स्तरावरील (जिल्हा, तालुका...इ.) न्यायालयातील किमान ५० टक्के कामकाज मराठीत झालं पाहिजे असा आदेश दिला. या आदेशाचे व १९९८ च्या अधिसूचनेचे काटेकोरपणे पालन होणे अत्यावश्यक आहे.

तसेच उच्च न्यायालयाची प्राधिकृत भाषाही मराठी होणे गरजेचे आहे. त्यासाठी नियोजनबद्ध रीतीने, टप्प्याटप्प्याने कार्यवाही करणे गरजेचे आहे. मूळ विधीविषयक / कायद्याचे शिक्षण मराठीत नाही, कायद्यांची संदर्भ पुस्तके व पाठ्यपुस्तके मराठीत नाहीत, इंग्रजीत न्यायव्यवहार करणे वकिलांच्या-न्यायाधीशांच्या अंगवळणी पडले आहे, अनेक वकील मराठी भाषिक नाहीत, उच्च न्यायालयात पूर्ण मराठीचा वापर करायचा झाल्यास मोठ्या प्रमाणावर तांत्रिक व व्यवस्थात्मक बदल करावे लागतील...अशी अनेक कारणे सांगितली जातात. परंतु या सर्वांवर मात करणे सहज शक्य आहे.

घटनेचे कलम ३४८ नुसार राज्याच्या उच्च न्यायालयात इंग्रजी भाषेचाच वापर केला जातो. खरे तर ३४८ (२) नुसार राज्य सरकार राज्यपालांच्या माध्यमातून प्रादेशिक भाषेचा (मराठी) वापर करण्याचा निर्णय घेऊ शकते.

'हायकोर्टाचे निकालपत्र इंग्रजीत असावे हे बंधन असले, तरी हायकोर्टाच्या इतर सर्व व्यवहारांची भाषा प्रादेशिक (किंवा हिंदी) करण्याचा राज्य सरकारला अधिकारही त्याच कलमान्वये दिलेला आहे.' (न्या. राजन कोचर, निवृत्त न्यायमूर्ती, मुंबई उच्च न्यायालय, संदर्भ : हायकोर्टात मराठी, निवडक साधना-खंड ६, पृष्ठ १२५.) या घटनात्मक तरतुदीचा वापर करून आमचा पक्ष राज्यपालांच्या माध्यमातून योग्य ती कार्यवाही करेल.

केंद्र व राज्य शासनाकडून वेळोवेळी विविध कायदे-अधिनियम प्रसिद्ध केले जातात. यांपैकी केंद्राकडून येणाऱ्या कायद्यांचे त्वरीत मराठीत भाषांतर होणे गरजेचे आहे. हे मराठी भाषांतर त्वरीत करून सर्व जिल्हा व तालुका न्यायालयांपर्यंत पोहोचवण्यात येईल, तसेच युनिकोडप्रणित मराठीतून ते शासनाच्या संकेतस्थळावर प्रकाशित केले जाईल.

राज्य स्तरावर निर्माण केले जाणारे कायदे हे मराठीतूनच (मराठी विचार करून, मराठी मातीचा, महाराष्ट्रातील स्थितीचा विचार करून) तयार करणे आवश्यक आहे. अपवादात्मक स्थितीत कायद्याचा मसुदा इंग्रजी भाषेतून तयार झाल्यास त्याचे त्वरीत मराठीत भाषांतर करण्यात येईल. राज्य स्तरावरील हे कायदेदेखील युनिकोडप्रणित मराठीतून शासनाच्या संकेतस्थळावर प्रकाशित केले जातील.

स्वातंत्र्यापासून व संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेपासून आत्तापर्यंत निर्माण झालेल्या व जाहीर करण्यात आलेल्या केंद्र व राज्य स्तरावरील सर्व कायद्यांचे मराठीत भाषांतर करण्यात येईल. पूर्वी भाषांतर केलेल्या कायद्यांच्या प्रती अधिक प्रमाणात उपलब्ध होतील अशी व्यवस्था करण्यात येईल.

असंख्य कायद्यांचे मराठीत भाषांतर ही एक मोठी मोहीमच आहे. या आवश्यक मोहिमेची नियोजनबद्ध आखणी करण्यात येईल. भाषांतराच्या महत्त्वाच्या कामात प्रसिद्ध कायदेतज्ज्ञ, निवृत्त न्यायाधीश, निवडक वकील, निवडक प्राध्यापक व प्रसंगी निवडक विद्यार्थी यांचे सहकार्य घेण्यात येईल. ही भाषांतर मोहीम विधी व न्याय विभाग, भाषा संचालनालय, मराठी भाषा विभाग व अनेक विद्यापीठांमधील विधी शिक्षण विभाग यांच्या समन्वयातून कार्यान्वित करता येऊ शकेल.

मराठीतून कायदेविषयक शिक्षण याबाबत शासनाच्या वतीने महाराष्ट्रातील विद्यापीठांना बरोबर घेऊन एका महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रमाची नियोजनबद्ध आखणी व त्याची कालबद्ध अंमलबजावणी करण्यात येईल.

एक-एक क्षेत्र किंवा विभाग व संबंधित कायदे यांचा प्राधान्यक्रम ठरवून एक -एक विषय; एक-एक कायदा अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्यात येईल. संबंधित महाविद्यालयांत मराठी माध्यमातून विधी शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची एक-एक तुकडी निर्माण करत टप्प्याटप्प्याने वाढवण्यात येईल.

सर्व (केंद्र व राज्य स्तरावरील) कायद्यांचे-अधिनियमांचे मराठी भाषांतर केल्यानंतर संबंधित पाठ्यपुस्तके व संदर्भ पुस्तके निर्माण करण्यासाठीही एक मोठा पण अत्यावश्यक कार्यक्रम कार्यान्वित करावा लागेल. या कामातही निवृत्त न्यायाधीश, ज्येष्ठ कायदेतज्ज्ञ, प्राध्यापक व विद्यार्थी यांचे सहकार्य घेता येऊ शकेल.

सध्या बिहार, उत्तर प्रदेश, राजस्थान व मध्य प्रदेश या चार राज्यांमध्ये इंग्रजीसह स्थानिक (हिंदी) भाषेचा न्याय प्रक्रियेत वापर केला जातो. तामिळनाडू, कर्नाटक व केरळ ही राज्ये याबाबत प्रयत्न करत आहेत. तामिळनाडू सरकारने भाषेबाबतचा प्रस्ताव केंद्राकडे व सर्वोच्च न्यायालयाकडे पाठवला आहे.

इतर उपाययोजना

मराठीचे संगणकीकरण व संगणकाचे मराठीकरण यांबाबत विशेष जोमाने प्रयत्न करण्यात येतील. युनिकोड प्रणाली व युनिकोडप्रणित मराठी यांचा सर्वत्र प्रसार करण्यात येईल. संशोधन, शिक्षण - प्रशिक्षण व प्रसार आणि कायदे व नियम या माध्यमातून युनिकोड - मराठीचे सार्वत्रिकीकरण करण्यात येईल.

संगणकावर मराठीचा वापर अधिकाधिक झाल्यानंतर संगणकाच्या माध्यमातून होणारा कोणत्याही क्षेत्रातील, कोणताही व्यवहार मराठीतून होणे सहज साध्य होईल. (या विषयीचे सविस्तर विवेचन मराठी भाषा आणि संगणक व माहिती तंत्रज्ञान या भागात करण्यात आले आहे.)

सर्व स्तरांवरील प्रशासनामध्ये युनिकोडप्रणित मराठीचा अंतर्भाव करण्यात येईल. त्यामुळे परस्पर संपर्कात एकजिनसीपणा व सुसूत्रता येईल. तसेच ई-गव्हर्नन्सचा योग्य तो परिणाम साधला जाईल. त्याचप्रमाणे खाजगी उद्योग, विविध प्रकारच्या सेवा संस्था, त्यांची कार्यालये, दुकाने... इत्यादी घटकांनीही युनिकोड प्रणित मराठीचा वापर संगणकावर करावा यासाठी योग्य ती उपाययोजना करण्यात येईल.

महाराष्ट्रातील कोणत्याही भागातील (शहरातील, गावातील...) दुकाने व कार्यालये यांच्या पाट्या मराठीत असतील, मराठीला प्राधान्य देणाऱ्या असतील याची काळजी घेण्यात येईल. बॉम्बे दुकाने व आस्थापने कायदा, १९४८ व महाराष्ट्र दुकाने व आस्थापना नियम, १९६१ यांमध्ये दुकानांवरील पाट्यांविषयी मराठीला महत्त्व देण्याची कलमे स्पष्टपणे दिलेली नाहीत.

‘प्रत्येक दुकानावर मराठी भाषेतील (देवनागरी लिपीतील) पाटी असलीच पाहिजे. मराठी व आणखी एक किंवा अधिक भाषांत पाटी प्रदर्शित करायची असल्यास त्यातही मराठी अक्षरांचा आकार अन्य भाषेतील अक्षरांपेक्षा मोठा असावा. तसेच मराठी - देवनागरी लिपीतील नाव हे अन्य लिपीतील नावाच्या वर लिहलेले असावे.’

असे वरीलप्रमाणे सुस्पष्ट नियम करण्यात येतील आणि त्याची कडकपणे अंमलबजावणी करण्यात येईल.

वाहनावरील क्रमांकाच्या पाट्या याबाबतचा नागरिकांच्या व वाहतूक पोलीस अधिकाऱ्यांच्या मनातील गोंधळ दूर करण्यात येईल. सुरक्षितता; वाहनांचे परराज्यांत होणारे स्थलांतर किंवा इतर राज्यांतून महाराष्ट्रात येणारी वाहने... या मुद्द्यांचा यथायोग्य विचार करून महाराष्ट्रातील वाहनांवर मराठी भाषेतील, देवनागरी लिपीतील क्रमांक-पाटी लावण्याचा सुस्पष्ट नियम तयार करण्यात येईल.

कॉल सेंटर्स द्वारे दिली जाणारी सर्व क्षेत्रांतील सर्व प्रकारची सेवा;

भ्रमणध्वनी /चलभाषावरील लघुसंदेश करण्याची सुविधा;

सर्व प्रकारच्या दुकानांतील व आस्थापनांतील देयके, पावत्या, माहिती - सूचना पत्रके, अर्ज-प्रपत्रे;

उपाहारगृहांतील खाद्य पदार्थांची सूची;

राज्यपरिवहन मंडळाच्या व महापालिकांच्या अंतर्गत वाहतूक करणाऱ्या गाड्यांमधील तिकीटे,

संगणकांवर युनिकोड प्रणित टंकलेखनाची सुविधा...

... या सर्व सेवा-सुविधा महाराष्ट्रीय नागरिकांना मराठी भाषेतून मिळतील याची खबरदारी घेण्यात येईल.

एकमेकांशी कामाबद्दल बोलताना, गप्पा मारताना, दूरध्वनीवरून संवाद साधताना, लिहिताना, संगणकावर काम करताना, विविध वस्तू- पदार्थ - उपकरणे - यंत्रे - प्रक्रिया यांचा नामोल्लेख करताना ... मराठी माणूस जाणीवपूर्वक, आवर्जून मराठीचा वापर न करता सहजगत्या, सवयीने इंग्रजी शब्दांचाच वापर करतो. यामागे मराठी प्रतिशब्द माहीत नसणे, त्याचा प्रचार नसणे, मुळात मराठी प्रतिशब्दाची निर्मिती झालेली नसणे अशी अनेक कारणे आहेत. या कारणांचा विचार करून रोजच्या वापरातले साधे-सोपे मराठी शब्द तयार करणारी, ते रूढ करणारी एक यंत्रणा कार्यरत करण्यात येईल.

त्याचबरोबर विज्ञान तंत्रज्ञान, संगणक - माहिती तंत्रज्ञान अशा अनेक विषयांशी संबंधित नव्या शब्दांची - संकल्पनांची नोंद घेणारी, त्यांसाठी अचूक, सोपे मराठी प्रतिशब्द व पारिभाषिक शब्द तयार करणारी यंत्रणाही कार्यरत करण्यात येईल. मराठी प्रतिशब्द शालेय शिक्षणापासूनच अभ्यासक्रमाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचेल अशी व्यवस्था करण्यात येईल.

आपली मराठी भाषा असमर्थ आहे हा न्यूनगंड मराठी माणसाच्या मनातून काढण्यासाठी, मराठी माणसाची भाषिक अकार्यक्षमता व त्याचा भाषिक आळस दूर करण्यासाठी आणि मातृभाषेचे महत्त्व, मराठी भाषेची महानता व मराठी भाषेचे सामर्थ्य मराठी माणसाच्या मनात रुजवण्यासाठी छोट्या-मोठ्या कार्यक्रम व उपक्रमांसह एक जाणीव जागृती मोहीम कार्यान्वित करण्यात येईल. सभा-संमेलने, परिसंवाद-मेळावे, प्रशिक्षणात्मक कार्यक्रम व सण-उत्सव या माध्यमातून शासकीय व खाजगी कार्यालयांतील कर्मचारी व अधिकारी तसेच सर्वसामान्य जनता यांच्यापर्यंत हा विषय पोहोचवण्यात येईल.

भाषाभिमानाच्या भावनेच्या चांगल्या अर्थाने विकास होण्यासाठी २७ फेब्रुवारी - मराठी भाषा दिवस व १ मे- महाराष्ट्र दिन हे महोत्सव दरवर्षी भव्यतेने साजरे करण्यात येतील. याची सुरुवात पक्षाने केलीच आहे. एका अर्थाने पक्षाचा प्रभाव व परिणामांमुळेच हे दोन्ही उत्सव सर्वसामान्य नागरिकही अलीकडच्या काळात अधिक उत्साहाने साजरे करत आहेत.

हे दोन्ही उत्सव कसे साजरे करावेत यासाठीच्या मार्गदर्शिका पक्षाने तयार केल्या आहेत.^{२७}

भाषेच्या वापराचा रोजगाराशी संबंध

महाराष्ट्रात मराठी भाषेचा वापर हा अस्मिता, अभिमान व अस्तित्वाच्या दृष्टिने महत्त्वाचा मुद्दा आहेच, पण त्याचबरोबर हा मुद्दा रोजगाराशीही जोडलेला आहे. किंबहुना भाषावापराचा मुद्दा रोजगाराशी जोडला गेल्यास एक चांगला परिणाम साधला जाऊ शकतो.

मराठी भाषेचा सर्वव्यापी व सर्वांगीण वापर आणि महाराष्ट्रीय स्थानिकांना रोजगार या दोन गोष्टी परस्परांवर अवलंबून व परस्परपूरक आहेत. सार्थ अभिमानासह व कायदे - नियमांच्या कडक

^{२७} (त्या परिशिष्टामध्ये जोडल्या आहेत. पहा परिशिष्ट ३(च) व ३(छ))

अंमलबजावणीसह मराठी भाषेचा सार्वत्रिक वापर झाला, तर स्थानिक भूमिपुत्रांना अधिक प्रमाणात नोकऱ्या मिळतील हे निश्चित!

शासकीय-खाजगी कार्यालयांत मराठी, वाढत्या प्रमाणात मराठी शाळा, आधुनिक विषय मराठीतून शिकण्याची व्यवस्था, संगणकावर व माहिती तंत्रज्ञानात अधिक मराठी, न्यायालयात मराठी, मराठीतून ई-गव्हर्नन्स, सर्वत्र मराठी पाट्या व सूचना फलक... इत्यादी गोष्टी परिपूर्णतेसह साध्य झाल्या, तर लाखो मराठी भाषिकांना सहज रोजगार उपलब्ध होईल. यातून रोजगाराची उपलब्धता व मराठी भाषेचा विकास व विस्तार या दोन्ही गोष्टी साध्य होऊ शकतील.

मराठी भाषा आणि संगणक व माहिती तंत्रज्ञान

प्रस्तावना :

आजचे युग हे संगणकाचे व माहिती तंत्रज्ञानाचे युग आहे. १९९० पासून या क्षेत्राचा विकास झपाट्याने झाला. या क्षेत्राच्या विकासामुळे इतर सर्व क्षेत्रांच्या प्रगतीचा वेगही अविश्वसनीय रीतीने वाढला.

या युगाची प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे प्रचंड माहितीची अतिशय सहजगत्या, अगदी कमी वेळात देवाणघेवाण; प्रचंड माहिती अतिशय कमी 'जागेत' साठवण्याची क्षमता; माहितीवर कोणतीही प्रक्रिया वेगाने करण्याची क्षमता आणि कमी वेळात लाखो-करोडो लोकांपर्यंत पोहोचण्याची क्षमता!

या सर्व गोष्टी कार्यक्षमतेसह घडण्यासाठी त्या माहितीची भाषा कोणती आहे, हा मुद्दा महत्त्वाचा आहे. ही भाषा जर इंग्रजी असेल, तर वर उल्लेख केलेली वैशिष्ट्ये या 'इंग्रजी माहितीला' विनासायास लागू होतात. कारण संगणकाबाबतचे संशोधन व विकासाचे बहुतांश काम इंग्रजीतूनच झालेले आहे.

त्याचबरोबर चीन, जपान, कोरिया, जर्मनी आदी देशांनी आपापल्या भाषाही संगणकावर प्रमाणित केल्या, माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रवाहात आणल्या. हे देश इंग्रजीशरण प्रवृत्तीचे नाहीत, त्यांना आपल्या भाषांचा अभिमान आहे. माहिती तंत्रज्ञानात आपली भाषा इंग्रजीप्रमाणेच सहजगत्या वापरली जाऊ शकत नाही, ही बाब त्या देशातील शासकांना - नागरिकांना अपमानजनक वाटली. तसेच माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात प्रगती साधायची असेल, तर स्वभाषेत माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानात स्वभाषा आणल्याशिवाय पर्याय नाही हे त्यांनी ओळखले. परिणामी या सर्व देशांनी संबंधित भाषांचे संगणकीकरण उत्तमरीत्या साधले. या क्षेत्रातल्या 'इंग्रजी' एकाधिकारशाहीला या देशांनी छेद दिला.

भारत मात्र यामध्ये मागे राहिला. भारताने आपली इंग्रजीशरण वृत्ती कायम ठेवली. सर्व भारतीय भाषांना उपयुक्त ठरणारी युनिकोड प्रणाली निर्माण झाली पण या प्रणालीचा संपूर्ण विकास झालेला नाही; तसेच या प्रणालीचा प्रसारही झालेला नाही. भारतीय भाषांचे (काही प्रमुख प्रादेशिक भाषांचे) संगणकीकरण करण्याच्या थोड्या अवघड (अशक्य नव्हे) मार्गापेक्षा इंग्रजी भाषा वापरण्याचा सोपा मार्ग आपण स्वीकारला आहे. पण त्यामुळे स्थानिक भाषांचे नुकसानच होत आहे, याची आम्हाला (महाराष्ट्र नवनिर्माण सेनेला) जाणीव आहे. कारण आज अधिकाधिक व्यवहार हे संगणकाद्वारे होत आहेत. या संगणकीय व्यवहारातून जर मराठी लुप्त झाली, तर काही वर्षांनी मराठी केवळ एक बोली भाषाच बनून जाईल. या सर्व मुद्द्यांचा विचार करून आम्ही मराठीचे संगणकीकरण व प्रमाणीकरण या विषयाकडेही विशेष लक्ष द्यायचे ठरवले आहे. आमचे उद्दिष्ट सरळ आणि स्पष्ट आहे. इंग्रजी भाषा ज्याप्रमाणे संगणकावर सहजपणे वापरली जाते, त्याचप्रमाणे मराठी भाषाही वापरता आली पाहिजे.

सद्यःस्थिती :

आजच्या संगणक युगात मराठी भाषेचा संगणकाकामध्ये वापर सहजसोपा नाही. संगणकावर जगभर (भारतात व महाराष्ट्रात) इंग्रजी भाषा ज्याप्रमाणे दिसते, प्रदर्शित होते, टंकलिखित केली जाते, त्याप्रमाणे मराठी भाषा (किमान महाराष्ट्रात) सर्व संगणकांवर दिसेल, वापरता येईल अशी परिपूर्ण व्यवस्था अस्तित्वात नाही. 'ही एक महत्त्वाची समस्या आहे', याची जाणीवही शासकीय पातळीवर नाही. तसेच सांस्कृतिक संस्था, साहित्यिक, प्राध्यपक, संगणक तज्ज्ञ, संगणक साक्षर मराठी नागरिक... यांपैकी कोणीही या समस्येचा, यामुळे होणाऱ्या मराठी भाषेच्या अधोगतीचा विचार करत नाही.

या समस्येमुळे महाराष्ट्रातील (विविध गावांतील) संगणकधारकांना हजारो अडचणींचा सामना करावा लागतो. मराठी टंकलेखन सहजगत्या, कमी वेळात, कमी खर्चात करता येत नाही. मराठी माहितीचे इंटरनेटद्वारे आदानप्रदान सहजपणे करता येत नाही. ज्या सहजतेने इंग्रजी भाषा संगणकावर दिसते, वापरली जाते व आकर्षक पद्धतीने प्रदर्शित करता येते, तेवढ्याच सहजतेने मराठी भाषेबाबत या गोष्टी घडत नाहीत. सुदैवाने युनिकोड प्रणालीतून बरेच प्रश्न सुटण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. पण युनिकोड प्रणालीचा आणखी विकास, अधिक प्रचार या गोष्टी आग्रहाने घडत नाहीत. आपली भाषा संगणकावर व माहिती तंत्रज्ञानात नसल्याने बहुतांश नागरिक या 'भानगडीपासून' लांब राहत आहेत. ज्या ज्या क्षेत्रात संगणकांचा वापर केला जातो, तेथे त्या संगणकीकरणाचा खरा फायदा असंख्य नागरिकांना मिळत नाही. माहिती तंत्रज्ञान क्रांती ही 'त्यांच्या भाषेत' नसल्यामुळे, अजूनही लाखो नागरिकांपर्यंत ही क्रांती पोहोचलेलीच नाही.

संगणकाची निर्मिती, त्याविषयीचे संशोधन व विकास या गोष्टी प्रामुख्याने इंग्रजी भाषिकांकडूनच घडल्या आहेत, त्यामुळे संगणक व इंग्रजी असे स्वाभाविक समीकरण तयार झाले आहे. या स्वाभाविक समीकरणामुळे आणि स्वभाषाप्रेम व स्वभाषाभिमान नसल्यामुळे भारतातील (अर्थातच महाराष्ट्रातीलही) बहुसंख्य नागरिकांना संगणकाला इंग्रजी भाषाच कळते असे वाटते. संगणक केवळ इंग्रजी भाषेतूनच काम करू शकतो, असे सर्वांना वाटते. असा गैरसमज कायम ठेवून लोक इंग्रजी भाषा शिकतात, संगणकावर प्रभुत्व मिळवतात, पण स्वभाषा सहजगत्या संगणकावर का वापरता येत नाही हा विचारही करत नाहीत.

याविषयी संशोधन झालेले नाही असेही नाही. या विषयातले तज्ज्ञ महाराष्ट्रात आहेत. संबंधित संस्थाही महाराष्ट्रात आहेत. परंतु मराठीचे संगणकीकरण आणि राज्यात घडत असणारी ई-क्रांती यांच्यात आणखी घट्ट नाते निर्माण होण्याची गरज आहे; दोहोंचा वेग समान राखण्याची गरज आहे. महत्त्वाचे म्हणजे हे सर्व करण्यासाठी प्रबळ इच्छाशक्तीची आवश्यकता आहे.

समस्या :

युनिकोड प्रणालीच्या माध्यमातून जगभरात कोणत्याही संगणकावर दिसू शकेल असा स्थानिक भाषिक टंक तयार झाला आहे. ही युनिकोड प्रणाली केंद्र शासनानेच सर्व भारतीय भाषांसाठी तयार केलेली

आहे. ही प्रणाली संगणकावर कार्यान्वित करून घेण्यासाठी अतिशय कमी वेळ (जास्तीत जास्त १ तास) लागतो व कोणताही खर्च येत नाही.

परंतु ही युनिकोड प्रणाली संगणकावर कशी कार्यान्वित करायची, मराठी टंक कसा कार्यान्वित करायचा तसेच आवश्यक कळफलक कसे कार्यान्वित करायचे... अशा अडचणी महाराष्ट्रातील संगणकधारकांसमोरच नव्हे तर तंत्रज्ञांसमोरही आहेत. ही सोपी युनिकोड प्रणाली संगणकधारकांना माहीतच नाही. याच्या प्रसाराचे काम भाषाप्रेमी संघटना-कार्यकर्ते करत आहेत, पण शासन याबाबत गंभीर नाही.

याबाबतचे राज्य मराठी विकास संस्थेमार्फत केले जाणारे प्रयत्न तोकडे आहेत, ते अतिशय कूर्म गतीने चालू आहेत.

मूळात मराठी संगणकावर वापरता यायलाच हवी, मराठी लिपी जगात सर्वत्र काहीही अडचण न येता दिसायला हवी हा आग्रह नाही, या मुद्याविषयी कोणालाही आच नाही.

आग्रह नसल्यामुळे संगणक उत्पादक, संगणकविक्रेते, सायबर कॅफे चालक, देखभाल-दुरुस्ती करणारे (हार्डवेअर, सॉफ्टवेअरवाले), संगणक अभियंते आणि सर्वसामान्य संगणकधारक, संगणक वापरणारे... यांपैकी खूप कमी जणांना युनिकोडप्रणित मराठीची माहिती आहे.

त्यामुळे संगणकांची खरेदी-विक्री होताना, काही छोट्या-मोठ्या प्रणाली (सॉफ्टवेअर्स) तयार करताना किंवा देखभाल दुरुस्ती होताना युनिकोड-मराठी या मुद्याचा विचारच होत नाही.

शासनही या अत्यावश्यक मुद्याचा गांभीर्याने विचारच करत नाही. शासन व्यवहार सर्वत्र, परिपूर्णतेने युनिकोड मराठीत होत नाहीत. राज्य शासनाच्या सर्व विभागांपर्यंत याबाबतचे जीआर पोहोचले आहेत, पण युनिकोड प्रणाली व तिचे प्रशिक्षण पोहोचलेले नाही.

संगणकावर मराठी भाषा येण्यासाठी आग्रह नाही; शासनाचा कायदा नाही; त्यामुळे उत्पादकांनाही या विषयाशी देणे-घेणे उरलेले नाही. त्यामुळे खाजगी उद्योग, कंपन्या, त्यांची कार्यालये, अनेक आर्थिक-शैक्षणिक-औद्योगिक संस्था; छोटी-मोठी दुकाने, मॉल्स... अशा ज्या ज्या ठिकाणी संगणकाच्या माध्यमातून व्यवहार होतात; त्या त्या ठिकाणापर्यंत युनिकोड-मराठी पोहोचलेली नाही. ग्राहकही आवर्जून 'मराठी'ची मागणी करत नाहीत. त्यामुळे या सर्व ठिकाणचे संगणकीय व्यवहार इंग्रजीतूनच होतात.

युनिकोड मराठी हा विषय शालेय संगणक अभ्यासक्रमात शिकवला जात नाही. MSCIT च्या कोणत्याही स्तरावरील अभ्यासक्रमात याचा समावेश नाही, तसेच पदवी-पदव्युत्तर स्तरावरील संगणक शिक्षणातही याचा समावेश नाही.

मराठी भाषा, देवनागरीलिपीचा विचार करता 'युनिकोड-मराठी' अजूनही परिपूर्ण प्रणाली नाही. यामध्ये आणखी संशोधन व विकास होण्याची गरज आहे. युनिकोड प्रणाली संगणकावर कार्यान्वित करताना छोट्या-मोठ्या तांत्रिक समस्या उद्भवतात; कळफलकाचे पर्याय हे हिंदी-देवनागरी लिपीवरून तयार केलेले

आहेत; मॉड्यूलर, गोदरेज... इ. कळफलक वापरणाऱ्या टंकलेखकांना वेगाने टंकन करण्यात अडचणी येतात, टंकांचे आणखी शेकडो पर्याय - चांगले पर्याय उपलब्ध होण्याची गरज आहे; छापील प्रत काढली तर त्यावर काही अक्षरे विचित्र उमटतात... अशा अनेक अडचणी आहेत. यांवर उत्तरे शोधू शकणाऱ्या संस्था-संशोधक आपल्याकडे आहेत. पण हे कोण घडवून आणणार, करवून घेणार... हा प्रश्न आहे.

इंग्रजी व मराठी अक्षरे असलेला द्वैभाषिक कळफलक (इन्स्क्रिप्ट कळफलक) महाराष्ट्रात सहजपणे उपलब्ध होत नाही, त्यासाठी संशोधन करावे लागते. चीन, जपान, इस्राएल या देशांमध्ये अनुक्रमे चीनी, जपानी, हिब्रू या भाषा व इंग्रजीसह द्वैभाषिक कळफलकच वापरले जातात, त्यामुळे त्यांना स्थानिक भाषांबाबत कोणतीच समस्या निर्माण होत नाही. या द्वैभाषिक कळफलकांची छायाचित्रे परिशिष्टात दिली आहेत.^{२८}

इंग्रजी भाषाच संगणकाला कळते, संगणकावर वापरता येते असा बहुसंख्य लोकांचा गैरसमज आहे. परंतु मराठीही संगणकावर सहज वापरता येते ही खरी सद्यःस्थितीही आहे.

यावर उपाय म्हणून मराठीच्या संगणकीकरणाचा प्रसार, याचे प्रशिक्षण व आणखी संशोधन इत्यादी गोष्टी करणे अत्यावश्यक आहे. पण त्या न करता आपण संगणकाला इंग्रजीच कळते असा गैरसमज कायम ठेवून इंग्रजी शिकतो, त्याचे महत्त्व वाढवतो व इंग्रजीतूनच संगणक वापरतो. (पण मराठीच्या संगणकीकरणाकडे जात नाही.) हे एका अर्थाने द्रविडी प्राणायाम आहे.

संगणकाला विद्यार्थी घाबरतात - काही बिघडेल काय, समजत नाही, सवय नाही, तांत्रिक उपकरणाची भीती... इ. जरी भीतीची कारणे असली, तरी मूळ कारण सर्व मजकूर इंग्रजीमध्ये (नेहमीच्या वापरात नसलेल्या भाषेत) असतो हे आहे. पटकन क्लिक करून पुढे जाणे, योग्य मजकुराची निवड करणे, टंकलेखन करणे... सगळेच अवघड. यावर उपाय संगणकाचे मराठीकरण व मराठीचे संगणकीकरण हा आहे. पण आपण इंग्रजी शिक्षण व इंग्रजीतून संगणक शिक्षण असे दुप्पट ओझे विद्यार्थ्यांना देतो आहोत.

मराठी संकेतस्थळांविषयी समस्या :

‘इंटरनेट कॉर्पोरेशन फॉर असाइंड नेम्स अँड नंबर्स’ (आयसीएएनएन) या संस्थेने सात भारतीय भाषांच्या ‘यूआरएल’ ला मान्यता दिली आहे. हिंदी, पंजाबी, गुजराती, तामिळ, तेलगु, बंगाली आणि उर्दू या भाषांचा यात समावेश आहे. ‘यूआरएल’ म्हणजे ‘युनिफॉर्म रिसोर्स लोकेटर’. आपली साइट प्रादेशिक भाषांमध्ये असली तरी, त्याचा अॅड्रेस मात्र इंग्रजीत असतो. आता हा अॅड्रेस प्रादेशिक भाषांमध्येच असणार आहे. अर्थात यासाठी आपल्याकडे त्या भाषांचे युनिकोड व्हर्जन असणे गरजेचे आहे. भारताच्या आधी पाकिस्तानने यामध्ये बाजी मारत त्यांची राष्ट्रीय भाषा उर्दूचा ‘यूआरएल’ मिळविला होता.

आता केंद्र सरकार मराठी, मल्याळम आणि कानडी भाषेचे ‘यूआरएल’ मिळावे यासाठी प्रयत्नशील आहे. याचा सर्वाधिक फायदा ग्रामीण भागात तसेच ज्यांना इंग्रजी येत नाही अशा लोकांना होणार आहे.

^{२८} (पहा परिशिष्ट ४(अ))

‘आयसीएएनएन’ ने मान्य केलेल्या या भाषांचे डोमेन देण्याचा अधिकार भारतात ‘नॅशनल इंटरनेट एक्सचेंज ऑफ इंडिया’ ला देण्यात आले आहे. यांच्यातर्फे देण्यात आलेल्या डोमेनमध्ये अॅड्रेसच्यापुढे ‘डॉट इन’ हे एक्सटेन्शन लागणार असून प्रथम येणाऱ्यास प्रथम प्राधान्य या तत्त्वावर ही कंपनी डोमेन देणार आहे.

मराठी भाषेला आजपर्यंत वरील सुविधा प्राप्त झालेली नाही. यासाठी महाराष्ट्र शासनाचा माहिती तंत्रज्ञान विभाग कितपत प्रयत्नशील असेल याबाबत शंकाच आहेत. भारताच्या आधीच पाकिस्तानने उर्दूसाठी ही सुविधा मिळवली हा मुद्दाही लक्षणीय आहे.

तांत्रिक समस्यांमुळे आणि मुख्य म्हणजे भाषाभिमान, विषयाचे गांभीर्य व इच्छाशक्ती नसल्यामुळे महाराष्ट्रात अतिशय कमी प्रमाणात मराठी संकेतस्थळे निर्माण होत आहेत. शासनाची याबाबतची भूमिका व कृती अतिशय निराशाजनक व संतापजनक आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या अनेक विभागांची, महामंडळांची, शासकीय संस्थांची संकेतस्थळे केवळ इंग्रजीमध्येच माहिती देतात. काही संकेतस्थळांवर मथळे आणि मुख्य पानावरील दुव्यांची नावे मराठीमध्ये आहेत, परंतु आतील माहिती मात्र इंग्रजीमध्येच आहे.

राज्यातील जिल्हे, महानगरपालिका यांची अधिकृत संकेतस्थळेही बहुतांश माहिती इंग्रजीतूनच देतात. राज्यातील प्रमुख विद्यापीठेही आपली माहिती विद्यार्थ्यांसाठी मराठीतून प्रदर्शित करत नाहीत. शासनाचे विभाग-महामंडळे, जिल्हे, महानगरपालिका, विद्यापीठे... यांच्या बहुसंख्येने इंग्रजीतून माहिती देणाऱ्या संकेतस्थळांची सूची परिशिष्टाद्वारे जोडली आहे.^{२९}

संकेतस्थळांची आकडेवारी

क्र.	संकेतस्थळ तपशील	इंग्रजी	इंग्रजी+ मराठी	इंग्रजी + हिंदी	मराठी	अस्तित्वात /कार्यान्वित नाही.
१.	शासकीय विभाग, महामंडळे व काही शासकीय संस्था (एकूण ६४)	३९	२२	०२	०१	--
२.	राज्यातील जिल्ह्यांची संकेतस्थळे. (एकूण ३५)	२७	०७	--	००	०१
३.	महाराष्ट्रातील महानगरपालिका (एकूण २३)	११	०५+०१ (इं+म+उर्दू)	--	०२	०४
४.	महाराष्ट्रातील प्रमुख विद्यापीठे व शैक्षणिक संस्था (एकूण १४)	०९	०४	०१	००	--
एकूण (१३६)		८६	३९	०३	०३	०५

टीप : इंग्रजी व मराठीतून माहिती देणाऱ्या संकेतस्थळांवर सुमारे ७५ ते ९५% माहिती ही इंग्रजीतूनच दिलेली आहे.

^{२९} (पहा परिशिष्ट ४(आ), ४(इ), ४(ई), व ४(उ))

महाजालावर अधिकाधिक मराठी ज्ञान व माहिती उपलब्धतेबाबत समस्या :

इंग्रजी, स्पॅनिश, जर्मन, चिनी, तमिळ, कन्नड, तेलगू ... इ. आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय भाषांतील महाजालावरील माहितीशी तुलना करता मराठी भाषेतील ज्ञान व माहितीचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. आधुनिक काळाचा व संगणक - माहिती तंत्रज्ञान युगाचा विचार करता मराठी भाषेतील अधिकाधिक ज्ञान व माहिती महाजालावर प्रदर्शित करणे गरजेचे आहे. मराठी भाषेचा वापर, मराठी भाषेचे शिक्षण आणि भाषासमृद्धी व भाषेचा प्रचार-प्रसार या सर्वच दृष्टींनी महाजालावर मराठी उपयुक्त ठरेल.

माहितीचे जतन करणे व माहिती प्रदर्शित करणे ही माहिती तंत्रज्ञानाची प्रमुख उपयुक्तता आहे. पण मराठी माहिती व ज्ञानाचा विचार करता या उपयुक्ततेचा फायदा आपण अजिबातच घेतलेला नाही असे दिसून येते. मराठी भाषेमध्ये १२ व्या - १३ व्या शतकापासूनचे प्रचंड ज्ञान व माहिती उपलब्ध आहे. अनेक जुनी ग्रंथालये; जुन्या संशोधन संस्था-संग्रहालये, अनेक घराणी... यांच्याकडे दुर्मीळ, प्राचीन कागदपत्रे आहेत. तसेच आधुनिक काळातही अनेक साहित्यिकांनी - संशोधकांनी - इतिहासकारांनी अप्रतिम कलाकृती निर्माण केल्या आहेत; संशोधनांती प्रेरक विचार आपल्यासमोर ठेवले आहेत.

या दुर्मीळ, प्राचीन, महत्त्वपूर्ण अशा कागदपत्रांचे, ग्रंथांचे संगणकीकरण (स्कॅनिंग, डिजिटायझेशन...इ.) करण्याची नितांत गरज आहे. पण तसा कोणताही मोठा, महत्त्वाकांक्षी, सातत्याने व निष्ठेने चालणारा, एकसूत्री प्रकल्प महाराष्ट्रात राज्य स्तरावर चालू नाही.

ई-पुस्तके, ध्वनिपुस्तके (ऑडिओ बुक्स) या नव्या घटकांचा विचार करता, त्या दृष्टिनेही नियोजनबद्ध विचार व कृती दिसून येत नाही.

मराठी खेळ, मराठी लोककला, लोकसाहित्य आणि मराठीतील वैशिष्ट्यपूर्ण भावसंगीत व नाट्यसंगीत यांचेही दृक्श्राव्य माध्यमाद्वारे दस्तावेजीकरण करून ही माहिती आकर्षकतेसह महाजालावर प्रदर्शित करणे आवश्यक आहे. पण या दिशेने देखील प्रयत्न होताना दिसत नाहीत.

उपाय :

युनिकोड प्रणाली - संशोधन, प्रशिक्षण व प्रसार :

श्री लिपी, आकृती, शिवाजी, कृतीदेव, लोकसत्ता अशा विविध ठिकाणी वापरल्या जाणाऱ्या विविध 'फॉन्ट्स' पेक्षा महाराष्ट्र शासनाने प्रमाणित केलेली 'एकच मराठी लिपी' (या लिपीचे २०-२५ फॉन्ट्सचे प्रकार) खरेतर संगणकधारकांसाठी उपलब्ध असायला हवी. ही प्रमाणित लिपी (संगणक उत्पादकांच्या व विक्रेत्यांच्या माध्यमातून) महाराष्ट्रातील प्रत्येक संगणकधारकाकडे असायलाच हवी असा कायदा शासन निश्चितच करू शकते. हे करण्याची इच्छाशक्ती आमच्याकडे आहे.

मराठी भाषा (देवनागरी लिपी) टंकलिखित करणे, मराठी माहिती जगातील सर्व संगणकांवर दिसणे यांबाबत पूर्वी काही समस्या होत्या पण आता युनिकोड प्रणालीमुळे या सर्व समस्या सुटल्या आहेत. युनिकोड

प्रणालीच्या माध्यमातून मराठीचे संगणकीकरण सहज शक्य झाले आहे. म्हणजेच मराठी संगणकांवर वापरणे व मराठी माहिती व ज्ञान महाजालावर उपलब्ध करून देणे सहज साध्य झाले आहे, या साध्या-सोप्या-छोट्या पण महत्त्वाच्या मुद्याचा कल्पकतेने व प्रभावीपणे प्रसार करण्यात येईल. प्रशिक्षण कार्यक्रम व प्रसारमाध्यमे यांच्या माध्यमातून अधिकाधिक लोकांपर्यंत हा विषय पोहोचवला जाईल.

महाराष्ट्रातील प्रत्येक संगणकधारकापर्यंत युनिकोड प्रणालीचा व संबंधित मराठी टंकाचा प्रसार होण्यासाठी प्रत्येक संगणक विक्रेत्याने संगणक विकताना मराठी भाषा युनिकोड प्रणालीच्या माध्यमातून कार्यान्वित करून द्यावी असा कायदाच करण्यात येईल. याबाबत संगणक उत्पादक, प्रणाली बनवणाऱ्या कंपन्या यांच्याशीही संपर्क साधण्यात येईल.

संगणक विक्रेते, सायबर कॅफे चालक, शाळा-शाळांतील संगणक शिक्षक, सर्व विद्यार्थी,सर्व संगणकधारक यांना संगणकावर युनिकोड प्रणालीच्या माध्यमातून मराठी कार्यान्वित करणे व टंकलेखन करणे याबाबतचे छोटे, १ ते ३ तासांचे प्रशिक्षण देण्यात येईल. यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे सुयोग्य नियोजन व व्यवस्थापन करण्यात येईल.

MSCIT च्या प्रशिक्षण अभ्यासक्रमात युनिकोड प्रणित मराठीचा समावेश करण्यात येईल.

शासकीय कार्यालयातील टंकलेखकांना व आवश्यक त्या सर्व कर्मचाऱ्यांना युनिकोडप्रणित प्रशिक्षण देण्यात येईल.

टप्प्याटप्प्याने विधिमंडळ ते ग्रामपंचायत असा सर्व कारभार युनिकोडप्रणित मराठीतून चालेल अशी व्यवस्था करण्यात येईल.

मुळात 'संगणक' व माहिती तंत्रज्ञान हा विषय संगणकाचा इतिहास, त्याच्या भागांची नावे, त्याचे फायदे... अशा 'थिअरी' च्या स्वरूपातच जास्त प्रमाणात शिकवला जातो. संगणक हाताळायला मिळणे, त्याची सवय होणे, उपयोगितेच्या दृष्टीने जास्त प्रमाणात शिक्षण देणे... या गोष्टी घडणे आवश्यक आहे.

'मराठीतून संगणक शिक्षण व संगणकावर मराठीचे शिक्षण' या गोष्टी डोळ्यासमोर ठेवून; स्वतंत्र विषयाची, अभ्यासक्रमाची आखणी करून तो शालेय विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवणे आवश्यक आहे. अशा अभ्यासक्रमाची आखणी करण्यात येईल. युनिकोड प्रणित मराठीचे शिक्षण शालेय व महाविद्यालयीन स्तरावरील सर्व शाखांतील विद्यार्थ्यांना देण्यात येईल. मुख्य म्हणजे संगणकविषयक शिक्षण मराठीतून देण्याची व्यवस्था टप्प्या टप्प्याने करण्यात येईल. मराठी भाषा प्रमाणित इन्स्क्रिप्ट कळफलकाचे शिक्षणही शालेय जीवनातच विद्यार्थ्यांना देण्यात येईल.

महाविद्यालयीन स्तरावरही विशेषतः मराठी साहित्य व वाङ्मय विषय घेऊन पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण, घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना 'संगणक व मराठी भाषा' याचे प्रशिक्षण अभ्यासक्रमातूनच दिल्यास विद्यार्थ्यांच्या कौशल्यात भर पडेल व मराठी भाषेचा प्रसार व काही प्रमाणात विकास साधला जाईल.

युनिकोड प्रणालीतील अधिक आकर्षक मराठी टंक उपलब्ध करून देण्यासाठी संशोधन होणे गरजेचे आहे. या संशोधनाला योग्य ते प्रोत्साहन देण्यात येईल व या टंकाचा प्रसारही वेगाने होईल अशी व्यवस्था करण्यात येईल.

युनिकोड प्रणालीबाबत आजही काही छोट्या तांत्रिक अडचणी आहेत, त्यांचे तज्ज्ञांच्या साहाय्याने निराकरण करण्यात येईल.

संशोधकांच्या मते मराठी भाषेतील टंकलेखनासाठी प्रमाणित असलेला इन्स्क्रिप्टचा कळफलक संगणकधारकांना सहजगत्या उपलब्ध होणे आवश्यक आहे. या कळफलकाच्या उपलब्धतेसाठी विशेष प्रयत्न करण्यात येतील.

महाजालावर अधिकाधिक मराठी :

भाषाविकास व भाषाप्रसार होण्याच्या दृष्टीने संगणकावर व महाजालावर मराठीचा वापर वाढणे, मराठी भाषेतील प्रचंड माहिती महाजालावर प्रदर्शित करणे अतिशय महत्त्वाचे आहे, हे सूत्र सर्वसामान्य संगणकधारकांपर्यंत अधिकाधिक तीव्रतेसह पोहोचवण्यात येईल.

महाराष्ट्रातील सर्व शासकीय, निमशासकीय, अशासकीय खाजगी संस्था-कंपन्या-संघटना यांच्या संकेतस्थळांचे मराठीकरण होण्यासाठी वेळ प्रसंगी कायदेशीर तरतूद करून सर्व संकेतस्थळे मराठीतून माहिती देतील अशी व्यवस्था निर्माण करण्यात येईल.

मुंबई उच्च न्यायालयाचे संकेतस्थळ मराठीमध्ये अनुवादित करण्यात येईल. तसेच त्याच संकेतस्थळावर सर्व राज्यस्तरीय कायद्यांची माहिती मराठीतून देण्यात येईल.

मराठी भाषेतील ग्रंथ, पुस्तके, नियतकालिके, हस्तलिखिते, कोशवाङ्मय... इ. माहिती महाजालावर प्रदर्शित करण्याचे छोटे-मोठे प्रकल्प एक चळवळ म्हणूनच कार्यान्वित करण्याची आवश्यकता आहे. याबाबत सांस्कृतिक संस्था, प्रकाशन संस्था आणि संगणकीय प्रशिक्षण घेणारे विद्यार्थी व अन्य शाखांचे विद्यार्थी यांचा समन्वय साधून; कल्पक उपक्रम राबवून अधिकाधिक मराठी साहित्य महाजालावर प्रदर्शित करण्यात येईल.

आज मराठी भाषेतही अनेक सकस संकेतस्थळे निर्माण होत आहेत. खुद्द महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना पक्षाचे अधिकृत संकेतस्थळ हे शब्दसंख्या, आकारमान, विषय व गुणवत्ता या मुद्यांचा विचार करता मराठी भाषेतील उत्कृष्ट संकेतस्थळ आहे, हे अभिमानाने नमूद करावेसे वाटते. याची सविस्तर माहिती परिशिष्टात जोडली आहे.^{३०}

मराठी साहित्य, संस्कृती, महाराष्ट्राचा इतिहास, भूगोल, पर्यटन, प्रभावी व्यक्तिमत्त्वे ... इ. विषयी माहिती देणारी अनेक संकेतस्थळे सध्या कार्यरत आहेत, काही निर्माण होत आहेत. सुमारे १०० संकेतस्थळांची सूची परिशिष्टामध्ये जोडली आहे. अशा संकेतस्थळांना प्रोत्साहन व पाठबळ देण्यात येईल.

^{३०} पहा परिशिष्ट ४(ऊ)

यांचा प्रसार करण्यात येईल. प्रत्येक सायबर कॅफेमध्ये, ग्रंथालयात याबद्दलचे माहितीपत्रक व सूची ठेवण्याची व्यवस्था करण्यात येईल.^{३१}

ही संकेतस्थळे शासन, प्रसारमाध्यमे, खाजगी सांस्कृतिक संस्था यांच्या माध्यमातून निर्माण झालेली आहेत. या संकेतस्थळांचा महाजालावरच एकत्रित असा महाकोश / महासूची बनवण्याची आवश्यकता आहे किंवा यांमध्ये किमान एकसूत्रता आणण्याची गरज आहे.

या दृष्टीने निर्माण होणाऱ्या मराठी संकेतस्थळांची महाजालावर व लिखित स्वरूपात नोंद ठेवणारी व समग्र सूची बनवणारी एखादी शासकीय किंवा अशासकीय मध्यवर्ती यंत्रणा निर्माण करण्यात येईल.

महाजालावर मराठी या मुद्याचे गांभीर्य लक्षात घेऊन व याबाबतचे सोपे तंत्र शिकून सर्वसामान्य मराठी संगणकधारक अनुदिनी (ब्लॉग), फेसबुक, संकेतस्थळे या माध्यमातून मराठी भाषेतील माहिती प्रदर्शित करू लागला, तर मराठी भाषेच्या महाजालावरील विकासाला कोणीही रोखू शकणार नाही.

इंटरनेटच्या माध्यमातून तामिळ विकास व प्रसार; जगभरातील तामिळींचे जाळे विकसित करणे; जगात तामिळचे प्रशिक्षण देणे; तामिळ भाषा संगणक-सुलभ करणे या विषयांवर तामिळनाडूमध्ये २००१ पासून कार्यरत असणाऱ्या Tamil Virtual University च्या धर्तीवर महाराष्ट्रात 'मराठी संगणक विद्यापीठ' किंवा 'मराठी संगणक व माहिती तंत्रज्ञान विद्यापीठ' स्थापण्यात येईल. या विद्यापीठामध्ये सर्व क्षेत्रांत (शासकीय, औद्योगिक, आर्थिक, शैक्षणिक... इ.) विविध संगणकीकृत प्रक्रिया करताना मराठीचा सहजतेने वापर होईल - या दिशेने प्रामुख्याने संशोधन करण्यात येईल. तसेच हे संशोधन संगणक प्रणाली बनवणाऱ्या संस्था, शासन-आर्थिक-औद्योगिक संस्थांमधील निवडक व्यक्ती व अन्य विद्यापीठांतील संगणक विभाग आदी घटकांपर्यंत पोहोचवण्यात येईल. यासाठी नियोजनबद्ध रीतीने बैठका - प्रशिक्षण कार्यक्रम योजण्यात येतील.

शासकीय व्यवहार ते छोट्या दुकानातील-कार्यालयातील संगणकीय व्यवहार हे मराठीत होण्यासाठी संशोधन-प्रशिक्षण-प्रसार-नियम-कायदे अशा सर्व साधनांचा वापर करण्यात येईल.

संपूर्ण मराठी संगणकाबाबत उपाय

आज कोणत्याही संगणकावर आज्ञा, कृती या इंग्रजी भाषेतूनच दिलेल्या असतात, कळफलक इंग्रजी भाषेतीलच असतो. म्हणजेच संगणक इंग्रजी भाषेतूनच चालतो, कृती करतो व इंग्रजी भाषेतील शब्दच प्रदर्शित करतो.

खरे तर संगणकाला कोणतीही भाषा थोड्या फार फरकाने सारखीच असते. फक्त याविषयी आग्रह व निष्ठेसह संशोधन व विकास होणे गरजेचे आहे. असा आग्रह चीन, जपान, इस्राएल इत्यादी देशांतील नागरिकांनी धरला, संबंधित शासनानेही याकडे गांभीर्याने पाहिले. त्यामुळेच त्या त्या भाषेतील संगणक किंवा द्वैभाषिक (ती भाषा व इंग्रजी) संगणक निर्माण झाले. असाच मराठी भाषेतील संगणक किंवा मराठी व इंग्रजी

^{३१} (पहा परिशिष्ट ४(ए))

भाषेतील द्वैभाषिक संगणक निर्माण करणे शक्य आहे का, याचा गांभीर्याने विचार करणे आवश्यक आहे. काही संशोधकांच्या मते हे शक्य आहे.

मराठी व संगणक या विषयीचे आपले सर्व न्यूनगंड नष्ट होण्यासाठी आणि एक आत्मविश्वास निर्माण होण्यासाठी 'संपूर्ण मराठी संगणक' तयार होणे, तो सामान्य नागरिकांपर्यंत पोहोचणे आवश्यक आहे.

या संगणकावर मराठी भाषेतील आज्ञा असतील. आयकॉन्सची (खिडक्या) नावे मराठीत असतील. यासाठी संगणकीय परिभाषा विकसित करणे गरजेचे आहे. सुरुवातीला काही इंग्रजी शब्द / संकल्पना देवनागरी लिपित वापरण्यास हरकत नाही. अर्थातच यावर मराठी टंकलेखन सहजपणे करता येईल. कोणत्याही संगणकावर दिसू शकतील, वाचता येऊ शकतील असे युनिकोड प्रणालीतील टंक (युनिव्हर्सल फॉन्ट्स) यावर असतील. इंग्रजीप्रमाणेच विविध प्रकारचे आकर्षक टंक संगणकधारकाला उपलब्ध असतील. गरज पडेल तेव्हा इंग्रजीचा वापरही करता येऊ शकेल...असा सर्वगुणसंपन्न, आदर्श मराठी संगणक महाराष्ट्रात निर्माण होणे आणि लोकांपर्यंत पोहोचून तो त्यांनी वापरणे...या गोष्टी घडणे आवश्यक आहे.

मराठी संगणकाबाबत आम्ही निश्चित प्रयत्न करू. महाराष्ट्रातील तज्ज्ञ परमसंगणक तयार करू शकतात, तर मराठी संगणक का नाही तयार करू शकणार!

भाषासमृद्धी व भाषाविकास

प्रस्तावना :

एखादी भाषा सर्वांगाने विकसित होण्यासाठी, त्या भाषेचा सर्वव्यापी वापर, भाषाविषयक कायदे, नियम, शासकीय निर्णय यांची कडक अंमलबजावणी, सांस्कृतिक संस्थांच्या वतीने उत्तमोत्तम कार्यक्रमांचे आयोजन यांसह प्रगत व भाषेचे संगणकीकरण, अद्ययावत भाषा शिक्षण, भाषेचा अभ्यास-अध्ययन; भाषाविषयक संशोधन, भाषाशास्त्राचे कालसुसंगत लवचीक नियमन... इत्यादी गोष्टी सर्वाधिक महत्त्वाच्या आहेत.

भाषाविषयक कायदे, नियम → भाषेचे संरक्षण

भाषेचा जनतेकडून सर्वव्यापी वापर → भाषेचे जतन व विस्तार

भाषेचे अध्ययन, अभ्यास, संशोधन व भाषेचे संगणकीकरण → भाषेची काळाशी सुसंगती, भाषेचे संवर्धन

या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे भाषाविकास व भाषासमृद्धी होय.

वरील संगतीवरून किंवा समीकरणांवरून अनेक गोष्टी स्पष्ट होतात.

या आधीच्या प्रकरणांमध्ये मराठी भाषा व शिक्षण, मराठीचा सार्वजनिक वापर आणि मराठी व संगणक या विशिष्ट विषयांबद्दलचे विचार मांडले आहेत. या प्रकरणात शासनाचे भाषेबाबतचे धोरण, भाषा व संस्कृतीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, संशोधन संस्था - सांस्कृतिक संस्था व ग्रंथालये... इत्यादी मुद्यांबाबत विचार मांडले आहेत.

सद्यःस्थिती :

महाराष्ट्र शासन व मराठी भाषा - संस्कृती या दोहोंचा विचार करता, शासनाने भाषा व संस्कृती या महत्त्वाच्या विषयाकडे अक्षम्य दुर्लक्ष केल्याचे दिसून येते. संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री स्व. यशवंतराव चव्हाण यांचा अपवाद वगळता पुढील कोणत्याही शासनाने या विषयाकडे गांभीर्याने पाहिलेच नाही.

स्व. यशवंतराव चव्हाण यांच्या काळात याबाबतची संस्थात्मक उभारणी व बांधणी झाली. मराठी-शिक्षणाबाबत विशेष प्रयत्न झाले; कोशांची मोठ्या प्रमाणावर निर्मिती झाली. पण पुढील काळात कामे थंडावली. विकासाच्या संकल्पनेतील भाषा व संस्कृती हा मुद्दा मागे पडत गेला; दृष्टिकोन ढोबळ व उथळ होत गेला; सत्तेच्या राजकारणाला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले; इंग्रजी भाषेचे महत्त्व वाढत गेले (वाढवत नेण्यात आले); या मुद्याला 'मतांच्या दृष्टीने' महत्त्वच नसल्याने मराठी भाषेचा मुद्दा अडगळीत गेला. भौतिक प्रगती

साधायची असेल, तर मराठी भाषा उपयुक्त नाही अशा विचाराने मराठी माणूस ग्रासून गेला; 'तशी' परिस्थिती निर्माण झाली, किंबहुना निर्माण केली गेली. या परिस्थितीतून कोणत्या समस्या निर्माण झाल्या व त्यामुळे काय परिणाम झाले याचा तपशील इतर प्रकरणांमध्ये दिलेला आहेच.

'मराठी भाषा' हा स्वतंत्र विभाग स्थापन होण्यासाठी महाराष्ट्राचे सुवर्णमहोत्सवी वर्ष उजाडावे लागले, यातच सर्व काही आले.

या पार्श्वभूमीवर आम्ही मराठी भाषा व संस्कृतीबाबतची धोरणात्मक उदासीनता व त्याबाबतचा उथळ दृष्टिकोन नष्ट करायचे ठरवले आहे. भाषा व संस्कृतीच्या समृद्धीसाठी पुरेशा निधीची तरतूद; संस्थात्मक आखणी-उभारणी-बांधणी, पूरक धोरणे आणि या विषयाकडे बघण्याचा अभिमानात्मक व निकोप दृष्टिकोन यांसह आम्ही पुढील वाटचाल करण्याचे ठरवले आहे.

समस्या :

भाषा विभाग व अन्य संस्था

सर्वांगीण भाषाविकासाचा विचार करता महाराष्ट्रातील मराठी भाषेची पहिली समस्या म्हणजे आजपर्यंत राज्यात भाषाविकासाचे स्वतंत्र असे धोरणच आखले गेले नाही. भाषाविकासासाठी स्वतंत्र, मोठ्या व पुरेशा निधीची तरतूदच केली जात नाही, कारण मुळात मराठी भाषा या विषयाला स्वतंत्र महत्त्वच दिले जात नाही. वर्ष २०१० पर्यंत भाषा विभाग हा स्वतंत्र नव्हताच.

शिक्षण, पर्यटन व क्रीडा-युवक विभागांशी जोडलेल्या कला व संस्कृती विभागासाठी तरतूद केली जात असे. कला व संस्कृती विभागासाठी (२००८-०९ सुधारित अंदाज) १५२ कोटी रु. तरतूद केल्याचे दिसून येते. पण या विभागात भाषा विकासाचे नावही नव्हते. कला व संस्कृती विभागात पुरातत्त्वशास्त्र, पुराभिलेख, नाट्य, चित्रपट, नृत्य, लोककला, सभागृहे, हिंदी-उर्दू-सिंधी-गुजराती अकादमी, वस्तुसंग्रहालये, कलाकारांना वित्त साहाय्य... असे अनेक उपविभाग येतात. यामधून 'मराठी भाषे' चा विकास कसा साधला जाणार?

राज्य साहित्य संस्कृती महामंडळ, मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ व राज्य मराठी विकास संस्था या प्रमुख संस्थांना दिल्या जाणाऱ्या निधीची बेरीज २ कोटी रु. च्या पुढे (२००८-०९ अंदाजपत्रकानुसार) जात नाही. २०१० मध्ये स्वतंत्र मराठी भाषा विभागाची स्थापना करण्यात आली, परंतु स्थापना होताना १० कोटी रु. ची तरतूद वगळता, पुढील काळात अजून कोणत्याही प्रकारच्या निधीची तरतूद या विभागासाठी करण्यात आलेली नाही. याबाबत घोषणा भरपूर करण्यात आल्या आहेत.

मराठी भाषा विभागाच्या अंतर्गत मराठी भाषा सल्लागार समितीची स्थापना करण्यात आली. न्या. नरेंद्र चपळगावकर यांच्या अध्यक्षतेखालील या समितीत राज्यातील नामवंत साहित्यिक, समीक्षक व संशोधक यांचा समावेश आहे.

न्या. चपळगावकर यांनी उत्साहाने कामाला सुरुवात केली होती. काही उपसमित्या नेमल्या होत्या. मराठीचे संगणकीकरण, आदिवासींच्या बोली, मराठी अनुवाद केंद्र, सीमा भागातील शाळा...इत्यादी विषयांवर समितीने कामाला सुरुवातही केली होती. मार्च, २०११ मध्ये समितीने शासनाला १० मुद्द्यांचे एक टिपणही पाठवले होते. तसेच न्या. चपळगावकर यांनी समितीसाठी कर्मचारी वर्गाची मागणी केली होती, त्यांनी समितीचे कार्यालय औरंगाबाद येथे असावे अशी अपेक्षा व्यक्त केली होती. परंतु याबाबत शासनाने कोणताही प्रतिसाद समितीला / न्या. चपळगावकर यांना दिला नाही. परिणामी न्या. चपळगावकर यांनी 'कार्यक्षम व उत्साही' व्यवस्थेला कंटाळून ७ जुलै, २०११ रोजी अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला. संबंधित उपसमित्याही काही तांत्रिक कारणांमुळे कार्यरत झालेल्या नाहीत. (२०१२ मध्ये प्रा. नागनाथ कोत्तापल्ले यांची भाषा सल्लागार समितीचे अध्यक्ष म्हणून नियुक्ती करण्यात आली आहे.)

भाषा विद्यापीठ व भाषा भवन

गेली सुमारे ९० वर्षे मागणी होत असूनही व आवश्यकता असूनही महाराष्ट्रात आजपर्यंत मराठी भाषा विद्यापीठाची स्थापना झालेली नाही. (याबाबतची सविस्तर चर्चा शिक्षणविषयक प्रकरणात केली आहे.)

- मराठी भाषा व संस्कृतीविषयक दस्तावेजीकरण, सादरीकरणे, प्रशिक्षणे, तसेच शासकीय कामकाज; अडचणींचे निराकरण... इत्यादी गोष्टी योग्य तऱ्हेने घडण्यासाठी मराठी भाषा भवनाची नितांत आवश्यकता आहे. भाषाविकासाशी संबंधित सर्व संस्थांचे कामकाज येथून चालल्यास संपूर्ण व्यवस्थेचे सूसूत्रीकरण होईल. भाषाभवनाची मागणीदेखील अनेक साहित्यिक गेल्या अनेक वर्षांपासून करत आहेत, पण याकडे दुर्लक्षच केले जात आहे.

राज्य मराठी विकास संस्था

राज्य मराठी विकास संस्था या मराठी भाषा क्षेत्रातील शिखर संस्थेची लिखित उद्दिष्टे अतिशय आकर्षक व प्रभावी आहेत. पण अंमलबजावणीचा विचार केला, तर कोशनिर्मितीचा एखादा चांगला अपवाद वगळता मराठी भाषेच्या पदरी निराशाच आलेली आहे, येत आहे. दिग्गज व्यक्तिमत्त्वांनी या संस्थेचे अध्यक्षस्थान भूषविलेले असूनही 'अशी वेळ' का आली हा मोठा प्रश्न आहे.^{३२}

भाषा संचालनालय

भाषांतरे, परिभाषा कोशनिर्मिती व मराठी भाषेचे संगणकीकरण या महत्त्वाच्या क्षेत्रांत संचालनालयाने उल्लेखनीय व दर्जेदार काम करणे अपेक्षित आहे. परंतु शासनाच्या विविध अहवालांचे मराठीकरण करण्यापलीकडे हे संचालनालय काम करताना दिसत नाही. मुख्य भाषा संचालकांचे पद दीर्घकाळ रिक्त राहणे, पुणे येथील विभागीय कार्यालयात एकही संगणक नसणे... यावरून भाषा संचालनालयाची दूरवस्था लक्षात येते.

^{३२} (संस्थेची उद्दिष्टे परिशिष्टात जोडली आहेत. पहा परिशिष्ट ५(अ))

ग्रंथालय संचालनालय

शासनाच्या वतीने राज्यातील सार्वजनिक ग्रंथालयांना ग्रंथ खरेदीसाठी अनुदान दिले जाते. या अनुदानाच्या वापरामध्ये भ्रष्टाचार व वशिलेबाजी बोकाळली आहे. ग्रंथ निवड समितीच्या नेमणुकाही पारदर्शकतेने होत नाहीत. परिणामी अतिशय निकृष्ट दर्जाची पुस्तके ग्रंथालयांकडून खरेदी केली जातात. दर्जेदार, लोकप्रिय होऊ शकतील अशी पुस्तके ग्रंथालयांपर्यंत पर्यायाने सामान्य वाचकांपर्यंत पोहोचतच नाही.

आजच्या घडीला महाराष्ट्रात सुमारे १३ हजार ग्रंथालये आहेत. यातील काम करणाऱ्या हजारो कर्मचाऱ्यांचे वेतन, कार्यपद्धती, साधने-सुविधा इत्यादीबाबतचे अनेक प्रश्न प्रलंबित आहेत.

ग्रंथालय संचालनालय व त्या अंतर्गत कार्यरत असलेली ग्रंथालये वाचकांना आकर्षित करण्यासाठी, वाचनसंस्कृती विकसित करण्यासाठी कोणतेही कल्पक उपक्रम राबवताना दिसत नाहीत. (अगदी मोजके अपवाद वगळता)

केंद्रीय महालेखा परीक्षकांच्या अहवालानुसार देशभरातील केवळ ५% प्रकाशक प्रकाशित ग्रंथांची नोंद राष्ट्रीय ग्रंथालयात करतात. खरे तर प्रकाशित साहित्याची नोंद राष्ट्रीय ग्रंथालयात करणे प्रकाशकांना बंधनकारक आहे. महाराष्ट्रातील मराठी प्रकाशकही नोंद न करण्यात आघाडीवर आहेत.

महाराष्ट्रात १०० वर्षांपेक्षा अधिक काळ कार्यरत असलेली (सुमारे १००) ग्रंथालये आहेत. यांसह असंख्य ग्रंथालयांमध्ये जुनी, दुर्मीळ कागदपत्रे व प्राचीन ग्रंथ आहेत. पण या समृद्ध ठेव्याला थोका उत्पन्न झालेला आहे. कारण हे ग्रंथ व कागदपत्रे जतन करणे हे दिवसेंदिवस अवघड होत चालले आहे. तसेच काही ठिकाणी यांकडे निष्काळजीपणामुळे दुर्लक्षही केले जात आहे. कागदपत्रांचे व ग्रंथांचे संगणकीकरण व डिजिटायझेशन यांसाठी पुरेसा निधी उपलब्ध नाही व राज्य स्तरावर यासाठीची कोणतीही योजनाही अस्तित्वात नाही. परिणामी महाराष्ट्र, मराठी संस्कृती या दृष्टीने महत्त्वाचे असलेले ज्ञान व माहिती नष्ट होत चाललेली आहे.^{३३}

मे, २०१२ मध्ये राज्यातील एकूण १२,८६१ अनुदानित ग्रंथालयांची तपासणी महसूल विभागामार्फत करण्यात आली. त्यामध्ये एकूण ९१२ ग्रंथालये पूर्णपणे बंद असल्याचे आढळून आले. शासकीय अनुदाने लाटण्यासाठीच निर्माण झालेली ही बनावट ग्रंथालये आहेत. या पाहणीत केवळ ५,५९८ ग्रंथालयांचा दर्जा उत्कृष्ट असल्याचे आढळले आहे.

ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांकडे कमालीचे दुर्लक्ष. ही एक मोठी समस्या आहे. जेमतेम उपजीविकेसाठीही पुरणार नाहीत, एवढे कमी पगार कर्मचाऱ्यांना दिले जातात. ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांनी निराश होऊन आत्महत्या

^{३३} (संस्थेची उद्दिष्टे परिशिष्टात जोडली आहेत. पहा परिशिष्ट ५(अ))

केल्या आहेत, इतका हा प्रश्न भीषण बनला आहे. यामध्ये कर्मचारी, ग्रंथालये व मराठी भाषा या तिन्ही घटकांचे नुकसानच आहे.

महाराष्ट्र साहित्य परिषद व विभागीय साहित्य परिषदा

या संस्था मोठ्या प्रमाणावर 'इव्हेंट मॅनेजमेंट'मध्ये गुंतलेल्या संस्था झालेल्या आहेत. साहित्य संमेलने योजणे, पुरस्कार सोहळे योजणे, काही प्रकाशन कार्यक्रम योजणे...याच कामांत या संस्था गढून गेल्या आहेत. कंपूशाही, गटबाजी, राजकारण यांमुळे या संस्था काही प्रमाणात पोखरल्या गेल्या आहेत. ग्रामीण भागातील लोक, आदिवासी... या सर्वसामान्यांपर्यंत या संस्थांचे कार्यक्रम व विचार पोहोचत नाहीत. सर्वसामान्य रसिकांपर्यंत पोहोचण्यास या संस्था कमी पडत आहेत. मराठी भाषा व संस्कृतीच्या संवर्धनातील यांचा वाटा - जबाबदारी व अपेक्षा सर्वाधिक असताना - कमी कमी होत चालला आहे.^{३४}

महाराष्ट्र राज्य विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ

उच्च शिक्षणाचे माध्यम मराठी करण्यासाठी आणि त्यासाठी विविध विषयांची उत्तमोत्तम पाठ्यपुस्तके निर्माण करण्यासाठी या मंडळाची स्थापना राज्याच्या स्थापनेनंतर करण्यात आली होती. परंतु सर्वच घटकांच्या अनास्थेमुळे हे मंडळ बंद पडले आणि संबंधित भाषाविकासाची कामेही ठप्प झाली. त्याचेच दुष्परिणाम आज मराठी भाषा भोगत आहे.

मराठी भाषा व संस्कृतीसाठी सकारात्मकपणे, सातत्याने कार्यरत असलेल्या इतर संस्था.

पुढे मराठी भाषेच्या व संस्कृतीच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या काही संशोधन - सांस्कृतिक - साहित्यिक संस्थांची सूची दिलेली आहे. यातील अधिकांश संस्थांना अवकळा प्राप्त झाली आहे. या संशोधन संस्थांचे महत्त्व कोणीही (शासन, साहित्यिक, प्राध्यापक - शिक्षक, सामान्य रसिक) लक्षात न घेतल्यामुळे त्यांना जुनाट, पडझड झालेल्या गढीचे स्वरूप आले आहे. या संस्थांना आर्थिक पाठबळासह अधिकाधिक प्रोत्साहन देण्याची गरज आहे. या संस्थांच्या संशोधनात्मक अभ्यासातून पुढे येणारे मुद्दे, पुढे येणाऱ्या शिफारशी यांकडे गांभीर्याने लक्ष देण्याची गरज आहे.

यापैकी काही संस्था आज चांगल्या तऱ्हेने कार्यरतही आहेत, पण त्यांचे कार्य अधिकाधिक लोकांपर्यंत पोहोचलेले नाही; काहींना निधीची कमतरता आहे.

- मराठी विश्वकोश निर्मिती महामंडळ	- मराठी विज्ञान परिषद
- गोखले संस्था, पुणे.	- ललित कला केंद्र, पुणे विद्यापीठ.
- दासोपंत संशोधन मंडळ, अंबाजोगाई, बीड.	- राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे.
- समर्थ वाग्देवता मंदिर, धुळे (व अमरावती).	- शारदाश्रम संशोधन संस्था, यवतमाळ.
- भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन संस्था, पुणे.	- भारत इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे.
- डेक्कन महाविद्यालय, पुणे	- एशियाटिक सोसायटी, मुंबई.

^{३४} (संस्थेविषयी अतिरिक्त माहिती परिशिष्टात जोडली आहे. पहा परिशिष्ट ५(अ))

- मराठी भाषा परिषद, पुणे
- काही विद्यापीठांतील काही अध्यासने
- विविध कोशांची स्वतंत्रपणे निर्मिती करणाऱ्या संस्था व काही व्यक्ती.

वरील खाजगी व शासकीय संस्थांसमोरील अडचणी :

संस्था चालवण्यासाठी, अद्यतन ठेवण्यासाठी, संशोधनासाठी लागणारे आर्थिक पाठबळ पुरेसे नसते. संस्थांना निधीची कमतरता या मुख्य समस्येस तोंड द्यावे लागते.

जुने ग्रंथ, महत्त्वाची हस्तलिखिते जतन करण्यासाठी प्रगत तंत्रज्ञानाची आवश्यकता असते. निधीच्या कमतरतेमुळे हे तंत्रज्ञान संस्थांना वापरता येत नाही. परिणामी जुने ग्रंथ व हस्तलिखिते हळूहळू नष्ट होत आहेत.

किमान निवडक, महत्त्वाच्या साहित्याचे संगणकीकरण, डिजिटलायझेशन, स्कॅनिंग होणे गरजेचे आहे, पण तेही निधीच्या अभावी आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळाच्या अभावी होऊ शकत नाही.

मुळात शासनाला व संशोधक - साहित्यिक - प्राध्यापक यांनाच संशोधन संस्थांचे स्थान व महत्त्व पूर्णपणे कळाले नसल्यामुळे किंवा काही घटकांना ते लक्षात येऊनही कोणतीही सकारात्मक कृती न झाल्यामुळे वरील संस्थांची अवस्था वाईट झाली आहे. सर्वसामान्य जनतेला या संस्थांचे महत्त्व लक्षात येणे, त्यांनी या संस्थांचा प्रसंगी अभ्यासासाठी वापर करणे... या गोष्टी तर कधीच घडणे शक्य नाही, असे वातावरण महाराष्ट्रात आहे.

पुनर्विचाराची गरज

वरील संस्थांची कागदोपत्री उद्दिष्टे पाहता, अतिशय आदर्श स्थिती दिसून येते. पूर्वी काही व्यक्तींनी काही संस्थांसाठी (पर्यायाने मराठी भाषा व संस्कृतीसाठी) अनमोल असे योगदान दिले आहे. पण आजची स्थिती पाहता वरील संस्था मुख्य उद्दिष्टांपासून भरकटल्याचे ठळकपणे दिसते. या अकार्यक्षमतेचा दुष्परिणाम मराठी भाषा व संस्कृतीवर होतो.

सर्व शासकीय व निमशासकीय संस्थांच्या उद्दिष्टांची उजळणी करून नेमका अभ्यास करण्याची गरज आहे. सर्व संस्था कोशनिर्मिती करतात, पुस्तक प्रकाशने करतात. उद्दिष्टांची सुयोग्य विभागणी आणि कामांचे नेमके वाटप होण्याची गरज आहे. सर्वच संस्थांना 'मराठी भाषेचा विकास' साधायचा आहे, पण घडत मात्र काहीच नाही.

म्हणूनच वरील संस्थांची उद्दिष्टे, कार्ये, कार्यपद्धती, कार्यक्षमता व मनुष्यबळ या सर्वच बाबतीत पुनर्विचार करणे गरजेचे आहे.

अभिजात भाषा :

अभिजात भाषा ही भाषेची प्राचीनता व समृद्धता यांच्याशी जोडलेली संकल्पना आहे. लॅटिन, संस्कृत... आदी भाषा अभिजात मानल्या जातात. भारतात २००४ पासून हा दर्जा औपचारिकपणे एखाद्या भाषेला बहाल करण्यास सुरुवात झाली. आत्तापर्यंत तामिळ, संस्कृत, कन्नड व तेलगू या चार भाषांना हा दर्जा प्राप्त झाला आहे.

कोणत्याही भारतीय भाषेला 'अभिजात भाषा' हा दर्जा प्राप्त करून घेण्यासाठी केंद्राकडे प्रस्ताव पाठवावा लागतो. साहित्य अकादमीची तज्ज्ञ समिती याबाबत निर्णय घेते. केंद्रीय पर्यटन व सांस्कृतिक मंत्रालय आणि मुन्यबळ विकास मंत्रालय ही या विषयाशी संबंधित मंत्रालये आहेत.

केंद्र शासनाच्या वतीने दिला जाणारा हा महत्त्वपूर्ण दर्जा 'मराठी' करिता मिळवण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने, व मराठी साहित्यिकांनीही आजपर्यंत प्रयत्न केलेले नाहीत. जानेवारी, २०१०मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या सांस्कृतिक धोरणाच्या मसुद्यातही याचा उल्लेख नाही. अतिशय कमी अभ्यासकांना या संकल्पनेची माहिती आहे, सर्वसामान्य जनतेला मात्र याविषयी अजिबात माहिती नाही.

मराठी भाषा अभिजात भाषेच्या निकषांची पूर्तता करते; पण राज्य शासनाने याबाबत कोणतेही प्रयत्न न केल्यामुळे 'भाषे' च्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी केंद्राकडून मिळणाऱ्या करोडो रुपयांच्या निधीपासून आपण वंचित आहोत. महत्त्वाचे म्हणजे निधी न मिळाल्यामुळे मराठी भाषा अभ्यास, संशोधन व विकासापासून वंचित आहे आणि पात्रता असूनही केवळ अनास्थेमुळे मराठी भाषा या बहुमानापासून वंचित आहे. तसेच हा दर्जा प्राप्त करण्याच्या प्रक्रियेदरम्यान महाराष्ट्रात भाषाभिमान - भाषा अभ्यास यांची एक लाट निर्माण होऊ शकेल; त्यापासूनही आपण वंचित आहोत.^{३५}

ज्ञान व कोश :

भाषाविकासाच्या दृष्टीने जगभरातील अनेक महत्त्वाच्या विषयांचे ज्ञान मराठी भाषेमध्ये आणणे (सातत्याने येत राहणे) अतिशय गरजेचे आहे.

साहित्य, शिक्षण, राजकारण - अर्थकारण - समाजकारण, कला-संस्कृती, विज्ञान-तंत्रज्ञान, संगणक-माहिती तंत्रज्ञान इत्यादी क्षेत्रांमध्ये अतिशय सकस, उपयुक्त अशा (अन्य भाषांमधील) मजकुराची भर पडत असते. यातील जास्तीत जास्त माहिती इंग्रजीमध्ये उपलब्ध असते, केली जाते. पण मराठी भाषेत अशी व्यवस्था नाही.

कोशनिर्मितीच्या बाबतीत मराठी भाषेची स्थिती चांगली असली, तरी कोशांचा प्रचार, मराठी भाषेच्या शिक्षणात त्यांचा समावेश, अभ्यासक - प्राध्यापक - शिक्षक - विद्यार्थी - सर्वसामान्य वाचक यांच्याकडून कोशांचा वापर व कोशांचे संगणकीकरण या सर्व मुद्यांबाबत सुधारणांची गरज आहे.

^{३५} (अभिजात भाषा या संकल्पनेची सविस्तर माहिती परिशिष्टात जोडली आहे. पहा परिशिष्ट ५(आ))

कोशांची निर्मिती आणि शैक्षणिक पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती या दोन घटना समांतरपणे घडत आहेत. या परस्पर पूरक व परस्परावलंबी घटकांचा संबंधच येत नाही. त्यामुळे मराठी भाषेतील असंख्य शब्द विद्यार्थ्यांनाच नव्हे तर प्राध्यपक - शिक्षकांनाही माहित होत नाहीत. उपलब्ध कोशांची, कोश कुठे विकत घ्यावा-कसा पाहावा... या गोष्टींची माहितीच कोणालाही नसते. परिणामी सर्वांचाच मराठी शब्दसंग्रह कमी पडतो, असतो. त्यामुळे कोशांची संख्या चांगली असूनही अनेक घटकांच्या नाकर्तेपणामुळे मराठी भाषा समृद्ध व सक्षम नाही असा गैरसमज जोमाने पसरत चालला आहे. त्यामुळेच इंग्रजी भाषेचा उदोउदोही केला जात आहे.

मराठीतील सर्व (२००३ पर्यंतची मराठी कोशांची संख्या -८१९) कोश छापील पुस्तकांच्या माध्यमातूनच उपलब्ध आहेत. यांतील असंख्य कोशांच्या प्रती विक्रीसाठी कोठेही उपलब्ध नाहीत. अपवादानेच एखादा कोश किंवा त्यातील एखादा खंड महाजालावर (इंटरनेटवर) उपलब्ध आहे. हा उपलब्ध असलेला कोश किंवा खंडही छानणी (स्कॅनिंग) केलेल्या स्वरूपातच महाजालावर प्रदर्शित केलेला आहे. त्यामुळे महाजालावरील कोशात एखादा शब्द शोधणे (सर्च करणे) हे महाकठीण व वेळखाऊ काम आहे. कोश/खंड युनिकोडप्रणित मराठीतून प्रदर्शित केलेले नाहीत, त्यामुळे ही समस्या उद्भवते.^{३६}

उदाहरणार्थ , विश्वकोशाचे काही खंड स्कॅनिंग करून महाजालावर प्रदर्शित केले आहेत. स्कॅनिंगमुळे या माहितीने महाजालावरील जास्त जागा (वेब स्पेस) व्यापली आहे, त्यामुळे ही माहिती महाजालाला व संगणकांनाही बोजड ठरते आहे. (महाजालासाठी हा स्कॅन केलेला डाटा हेवी ठरतो आहे.)

महाराष्ट्रातील ग्रामीण जीवन व आदिवासी संस्कृती याबाबतही स्वतंत्र व परिपूर्ण कोशांची निर्मिती होणे आवश्यक आहे.

मराठी भाषेत निर्माण होणारे चित्रपट, नाटके यांचे सूची-कोश निर्माण होणे आवश्यक आहे. आज या विषयावरचे काम होताना दिसत नाही. ज्येष्ठ चित्रपट अभिनेते चंद्रकांत मांडरे यांच्या प्रयत्नांतून १९८०-८५ च्या दरम्यान त्या वेळेपर्यंतची मराठी चित्रपटसूची तपशिलासह प्रसिद्ध झाली होती. परंतु पुढील काळात ही यादी अद्ययावत करण्यात आलेली नाही. (चंद्रकांत मांडरे यांनी सूचीसह प्रसिद्ध केलेला 'चित्रशाखा' अंक हा सध्या राष्ट्रीय चित्रपट संग्रहालय, पुणे येथे उपलब्ध आहे.)

चित्रपट गीते, भावगीते, नाट्यगीते... यांचे कोश, चित्रपट-शिल्पकला - चित्रकला-नाटके-लोककला आदी क्षेत्रांतील कलाकारांचे व्यक्तिचरित्र कोश निर्माण करणारीदेखील कोणतीच एकसूत्री यंत्रणा उपलब्ध नाही. याबाबत ध्येयवेडे लोक स्वतःच्या हिंमतीवर काम करत होते, आहेत.

साहित्य व नाट्य संमेलनांचे भाषा व संस्कृती विकासातील योगदान (?) :

मराठी भाषा व मराठी संस्कृती विकासाशी संबंधित महत्त्वाचे वार्षिक उपक्रम म्हणजे अखिल भारतीय मराठी साहित्य व नाट्य संमेलने होत. 'हा' आता पोकळ, तोल ढळलेला वार्षिक उपचार बनत चाललेला

^{३६} (कोशांविषयीचा तपशील परिशिष्टात जोडला आहे. पहा परिशिष्ट ५(इ))

आहे. राजकारणी व्यक्तींचा यांवरही वरचष्मा वाढतो आहे. कलाकारांमधील 'राजकारण' वाढते आहे. (संदर्भ : अंतर्नाद : मे, २००९; मधु मंगेश कर्णिक)

दरवर्षी हे 'उत्सव' भरवावेत का, असा प्रश्न निर्माण होतो आहे. 'स्वागताध्यक्ष' या पदावर स्थानिक, 'बलशाली' नेतृत्वच असते. संमेलनाध्यक्ष निवडीबाबतही राजकारण वाढत चालले आहे. संमेलनातील परिसंवादाचे विषय, ठरावाचे विषय, अध्यक्षपदाच्या उमेदवारांचे साहित्य, त्यांचा अनुभव...इत्यादी विषयांवर चर्चा घडण्यापेक्षा 'वेगळेच' वाद रंगतात आणि निराळ्याच चर्चा झडतात. हा आता 'कलेच्या तव्यावर राजकीय पोळी' भाजण्याचा प्रकार बनत चालला आहे. हे खर्चिक वार्षिक सोहळे आणि 'मराठी भाषेचा व संस्कृतीचा विकास' यांचा परस्परांशी संबंध (उरला) आहे का, मध्यवर्ती साहित्य आणि नाट्य संमेलने राज्यातील दुर्गम भागांपर्यंत केव्हा पोहोचणार असे अनेक प्रश्न अनुत्तरित आहेत.

याबाबत नावीन्य व कल्पकतेचाही अभाव दिसून येतो. संमेलनामध्ये होणाऱ्या परिसंवादांचे विषय दरवर्षी तेचतेच असतात. ठरावही शब्द बदलून तेचतेच केले जातात. याचाच अर्थ काही विषय संमेलनांच्या माध्यमातून पुढेच जात नाहीत हे स्पष्ट आहे.

महाराष्ट्रात विविध स्तरांवर अनेक संमेलने होतात, त्यातील काही नक्कीच कसदार असतात. याबाबत अनेक समस्या जरूर आहेत, पण त्या-त्या संमेलनाच्या अध्यक्षांचे भाषण, काही परिसंवादातून पुढे येणारे विचार, संबंधित संमेलनात केले जाणारे ठराव.... या गोष्टी नक्कीच मराठी भाषेच्या समृद्धीच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत.

आत्तापर्यंत (जून, २०११ पर्यंत) एकूण ८४ संमेलने झाली. परंतु आज या संमेलनांतील भाषणे-विचार-ठरावांचे संकलन छापील अथवा अन्य स्वरूपात कोठेही उपलब्ध नाही. असे संकलन करणारी व्यवस्था आज मराठी भाषा जगतात अस्तित्वात नाही. स्वतः साहित्यिक, शासन-सांस्कृतिक विभाग, मराठीचे प्राध्यपक-शिक्षक-विद्यार्थी आणि सर्वसामान्य मराठी नागरिक या ठरावांकडे किती गांभीर्याने पाहतात, हा संशोधनाचा विषय आहे.

काही संमेलनांच्या अध्यक्षीय भाषणांची संकलने पुस्तक स्वरूपात उपलब्ध आहेत, पण हे प्रयत्न अपुरे आहेत, खाजगी प्रकाशनांनी केलेले आहेत. (उदा. दिलीपराज प्रकाशनने अ.भा. मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणांचे ३ खंड प्रकाशित केले आहेत. ज्येष्ठ अभ्यासक प्रा. रमेश धोंगडे यांनी या भाषणांचे संकलन केले आहे. अशा गंभीर व स्तुत्य उपक्रमांना भक्कम पाठबळ देणे गरजेचे आहे.)

विभागीय संमेलने, विचारवेध संमेलन, समरसता साहित्य संमेलन, विद्रोही साहित्य संमेलन, मुस्लीम साहित्य संमेलन... अशा विविध संमेलनांचाही वरील घटकांच्या अनुषंगाने विचार होणे गरजेचे आहे.

नाट्यगृहांची स्थिती :

महाराष्ट्रात नाटकांच्या निमित्ताने सर्वत्र संचार असणाऱ्या आणि नाट्यकलेच्या दृष्टीनेही प्रगल्भ कलाकार असलेल्या प्रशांत दामले यांनी महाराष्ट्रातील नाट्यगृहांबद्दल आपली मते व्यक्त केली आहेत.

आज राज्यात मराठी नाटके दर्शवणारी सुमारे ७३ नाट्यगृहे आहेत. पण त्यांतील केवळ १० ते १२ नाट्यगृहेच अद्ययावत सोयी-सुविधांनी युक्त आहेत, स्वच्छ आहेत व सुस्थितीत आहेत. उर्वरीत ६०-६२ नाट्यगृहांची अवस्था वाईट आहे.

तुटक्या, फाटक्या खुर्च्या; धूळ, बंद पंखे, उंदरांचा सुळसुळाट, रंगमंचावर तुटक्या फळ्या, रंगपटात (ग्रीन रुम)दिवे नाहीत, कपडे अडकवण्याची जागा नाही... अशा अनेक छोट्या - मोठ्या समस्या आहेत. यात कलाकारांचे व नाट्यरसिकांचे नुकसान आहेच, पण भाषा व संस्कृतीचे मोठे नुकसान आहे.

मुळात राज्यात ३५३ तालुके असताना ७३ नाट्यगृहे हा आकडाच सांस्कृतिक स्थिती दर्शवतो. किमान तालुका स्तरावर चांगले नाट्यप्रयोग झाले नाहीत आणि नाट्यसंकुल नसल्यामुळे, नाट्यगृहांची अवस्था वाईट असल्याने चांगले कलाकार तिकडे फिरकलेच नाहीत, तर मुंबई-पुणे-ठाणे-नाशिक वगळता इतर नाट्यरसिक चांगल्या नाटकांपासून वंचित राहतील. रसिक म्हणून प्रेक्षकांचा विकासच होणार नाही, यात भाषेचे व संस्कृतीचे नुकसान आहे. (संदर्भ - ग्रेट भेट, आयबीएन लोकमत वृत्तवाहिनी.)

नाशिकमधील कुसुमाग्रज काव्य उद्यानाची भयंकर अवस्था :

२७ फेब्रुवारी हा मराठी भाषा दिवस! ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेते मराठी कवी कुसुमाग्रज यांची जयंती, तसेच २०११-२०१२ हे कुसुमाग्रजांचे जन्मशताब्दी वर्ष. परंतु याच कालावधीत कुसुमाग्रजांच्या नावे उभारण्यात आलेल्या नाशिकमधील उद्यानाची- दूरवस्था हा शब्द अपुरा पडेल अशी- भयंकर अवस्था झालेली आहे.

वर्ष २००१ मध्ये नाशिक येथे (कुसुमाग्रजांच्या कर्मभूमीत) कुसुमाग्रज काव्य उद्यान उभारण्यात आले. तत्कालीन मंत्री कै. श्री. रामकृष्ण मोरे व डॉ. शोभा बच्छाव यांच्या हस्ते या कल्पक प्रकल्पाचे उद्घाटन झाले.

परंतु आज या उद्यानाची 'वसंत सरला, सरले कूजन। सरले ते कुसुमांकित नंदन।' या काव्यपंक्तीप्रमाणे स्थिती झालेली आहे. गेल्या १० वर्षांत या उद्यानाकडे कोणीही लक्ष दिलेले नाही. महानगरपालिकेच्या अर्थसंकल्पात उद्यानाच्या देखभालीसाठी लाखो रुपयांची तरतूद केली जाते; पण येथे कोणत्याही प्रकारची देखभाल दुरुस्ती झालेली नाही, आजपर्यंत येथे किमान स्वच्छताही केली गेलेली नाही.

आणखी संतापाची गोष्ट म्हणजे कुसुमाग्रजांच्या कवितांचे उभे केलेले काही स्तंभही कोसळले आहेत. प्रदर्शित केलेल्या कवितांवर प्रचंड धूळ साचलेली आहे. या स्तंभांना टेकून / स्तंभांच्या आडोशाला बसून दारू पिणे, गांजा ओढणे, सिगारेट ओढणे असे प्रकार येथे सररास चालतात.

आजच्या घडीला या उद्यानात प्रचंड कचरा, पालापाचोळा, धूळ... इत्यादीचे साम्राज्य पसरले आहे. कारणे बंद पडले आहे, खेळणी मोडून पडली आहेत; काही खेळणी चोरीला जाण्याच्या मार्गावर आहेत; तसेच उद्यानातील झाडेही तोडण्यात आली आहेत.

आपल्या समृद्ध वारशाकडे अक्षम्य दुर्लक्ष करून आपण 'मराठी संस्कृतीचा दिवा' विझवत चाललो आहोत काय, असा प्रश्न निर्माण करणारे हे एक प्रतिकात्मक उदाहरण !

सांस्कृतिक अनुशेष :

शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, विकासाचे केंद्रीकरण आदी मुद्यांमुळे महाराष्ट्रात मुंबई, ठाणे, पुणे, नाशिक या शहरांना अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्याचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष परिणाम भाषा व संस्कृतीवर होतो. या शहरांतील कलाकारांना अधिक संधी प्राप्त होतात. प्रसारमाध्यमांची प्रमुख कार्यालये या शहरांतच असल्यामुळे प्रसिद्धीबाबतही शहरातील कलाकारांना - अभ्यासकांना - संशोधकांना - विचारवंतांना अधिक फायदा मिळतो. शासकीय व्यवहार, शिक्षणाच्या सुविधा यांबाबतही अर्थातच ही शहरेच केंद्रस्थानी आहेत. याचा तोटा विदर्भ, मराठवाडा, उत्तर महाराष्ट्र व काही प्रमाणात कोकणातील लोकांनाही होतो. एका अर्थाने महाराष्ट्रातील काही भागांचा 'सांस्कृतिक अनुशेष' हा राहतोच.

उपाय :

मराठी भाषा विकासाबद्दलचा हा मसुदा जाहीर करून आम्ही महाराष्ट्राच्या इतिहासात प्रथमच भाषा विकासाचे स्वतंत्र धोरण महाराष्ट्रासमोर मांडत आहोत.

मराठी भाषेच्या विकासासाठी मोठ्या निधीची तरतूदच केली जात नाही, ही प्रमुख समस्या लक्षात घेऊन मराठी भाषा विभागासाठी स्वतंत्र व पुरेशा निधीची तरतूद दरवर्षी करण्यात येईल. या विभागांतर्गत राज्य मराठी विकास संस्था, भाषा संचालनालय, ग्रंथालय संचालनालय, मराठी भाषा व संस्कृती भवन (प्रस्तावित), मराठी भाषा विद्यापीठ (प्रस्तावित) व मराठी संगणक व माहिती तंत्रज्ञान विद्यापीठ (प्रस्तावित) ...इत्यादी संस्थांसाठी निधी उभारण्यात येईल व पुरविण्यात येईल.

सांस्कृतिक धोरणातील चांगल्या निर्णयांचा पाठपुरावा -

महाराष्ट्र शासनाने २००९-२०१० मध्ये (सुवर्णमहोत्सवी वर्षात) महाराष्ट्र राज्याचा सांस्कृतिक धोरणाचा मसुदा जाहीर केला. या सांस्कृतिक धोरणात भाषा व संस्कृती विकासाचे अनेक मुद्दे मांडण्यात आले आहेत. यांतील अनेक निर्णय अभिनंदनीय आहेत. या निर्णयांचा आम्ही पाठपुरावा करू. कृती करणे आवश्यक आहे, अशा काही निर्णयांची सूची पुढे दिली आहे.

- ४% रक्कम सांस्कृतिक क्षेत्रासाठी
- भाषाभवनाची उभारणी
- महाराष्ट्र विद्या ज्ञानशाखा व महाराष्ट्र प्रगत अध्ययन केंद्राची स्थापना
- केंद्रीय आस्थापनांमध्ये मराठी अधिकारी

- परदेशात मराठी भाषा व संस्कृतीविषयक अध्यासने
- आदिवासी कोश व ग्रामीण जीवन कोशाची निर्मिती
- दुर्मीळ ग्रंथ सूची व हे ग्रंथ संकेतस्थळावर प्रदर्शित करणे.
- महाराष्ट्र वार्षिकीचे प्रकाशन

मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा प्राप्त करून देण्यासाठी...

मराठी भाषेचा खऱ्या अर्थाने विकास साधायचा असेल, तर 'मराठी' ला 'अभिजात' दर्जा प्राप्त व्हायलाच हवा.

हा दर्जा प्राप्त करून घेण्यासाठीचा पाठपुरावा, त्यातून होणारा अभ्यास व संशोधन; त्यासाठीचे प्रयत्न आणि त्यातून निर्माण होणारी भाषाभिमानाची सकारात्मक लाट आणि मुख्य म्हणजे दर्जा प्राप्त झाल्यानंतर मिळणारे आर्थिक व तांत्रिक साहाय्य...असा सर्वांगीण लाभ मराठी भाषेला (पर्यायाने महाराष्ट्राला) होईल. म्हणूनच हा विषय महत्त्वाचा आहे हे लक्षात घेऊन याबाबत प्रयत्न करण्यात येतील. भाषातज्ज्ञ, मराठीचे अभ्यासक व साहित्यिक यांच्या सुनियोजित बैठका घेऊन; संबंधित प्रस्ताव तयार करून केंद्राकडे पाठवण्यात येईल. याबाबत शैक्षणिक विद्यापीठे, त्यांतील मराठी विभाग आणि प्रसारमाध्यमे व महाराष्ट्रीय खासदार यांचेही सहकार्य घेण्यात येईल.

(मराठीला अभिजात दर्जा मिळावा यासाठी पक्षाने वेळोवेळी दबाव निर्माण केला. तसेच याबाबत पक्षाचे आमदार नितीन सरदेसाई यांनीही पाठपुरावा केला. परिणामी शासनाने प्रा. रंगनाथ पठारे यांच्या अध्यक्षतेखाली अभिजात मराठी समिती नेमली. या समितीने अभिजात दर्जाबाबतचे निकष मराठी पूर्ण करते, असे प्रतिपादन करत एक अहवाल तयार केला आहे. सदर अहवाल केंद्र शासनाला २०१३ मध्ये सादर करण्यात येणार आहे.)

सर्व विषयांचे ज्ञान व माहिती मराठी भाषेमध्ये आणण्यासाठी

पुढे दिलेल्या सर्व विषयांचे ज्ञान व माहिती मराठी भाषेमध्ये आणण्यासाठी आम्ही सातत्यपूर्ण प्रयत्न व पाठपुरावा करू.

जगातील कोणत्याही विषयाशी संबंधित असा नवा शब्द, नवी संकल्पना मराठी भाषेत निर्माण करणारी, नवे शब्द लोकांपर्यंत नेणारी व नवे शब्द, नव्या पारिभाषिक संकल्पना मराठी भाषेत रूढ करणारी मध्यवर्ती यंत्रणा आम्ही उभारू. ऑक्सफर्डप्रमाणे काम करणारी अशी यंत्रणा महाराष्ट्रात असणे गरजेचे आहे.

संगणकविषयक प्रगतीची माहिती.

विज्ञान-तंत्रज्ञान विषयातील प्रगती, नवे शोध यांची माहिती - उदा. नोबेल पुरस्कार विजेत्या शास्त्रज्ञांनी लावलेल्या शोधांची माहिती.

राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील नियतकालिकांतील अतिशय महत्त्वाच्या अशा विविध विषयांवरील लेखांचा मराठी अनुवाद पुस्तक रूपात किंवा महाजालावर. (उदा. लॅन्सेट, हॉवर्ड बिझनेस रिव्ह्यू, इपीडब्ल्यू, डाऊन टू अर्थ, द इकॉनॉमिस्ट ...इ.)

भारताचा अर्थसंकल्प, पंचवार्षिक योजना, वित्त आयोगाचा अहवाल या दस्तऐवजांचे मराठी रूपांतर हे राज्यातील अभ्यासक-विद्यार्थी-नागरिकांसाठी योग्य वेळेत उपलब्ध करून देण्यात येईल.

अनेक महत्त्वाच्या विषयांवर - प्रश्नांवर नेमलेल्या आयोगांचे अहवालही (किमान त्यांचा गोषवारा) मराठी भाषेत यायला हवेत. (काही वेळा काही अहवाल पुस्तकरूपाने - बराच काळ लोटल्यानंतर - प्रसिद्ध होतात. काही अहवाल मराठी वृत्तपत्रांतून लोकांसमोर येतात. पण एका विशिष्ट, नेमलेल्या यंत्रणेकडून अहवालांचे मराठीकरण होऊन, ते प्रसिद्ध होणे असे घडत नाही.)

ग्लोबल वॉर्मिंग (जागतिक तापमान वाढ), जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिक पातळीवरील अर्थव्यवस्था या जागतिक स्तरावरील मुद्यांविषयी ज्ञान व माहिती मराठी भाषेत कमी प्रमाणात आहे. हे प्रमाण प्रयत्नपूर्वक वाढवण्यात येईल.

'नॅशनल इनोव्हेशन फाउंडेशन, अहमदाबाद ही संस्था देशभरातील छोट्या-छोट्या गावांतील संशोधक शेतकऱ्यांना शोधून काढते, व दरवर्षी त्यांच्या संशोधनाचा तपशीलवार अहवाल प्रसिद्ध करते. हा अहवाल इंग्रजी भाषेतच प्रसिद्ध होतो. त्यामुळे महाराष्ट्रातील छोट्या शेतकऱ्यांपर्यंत हे संशोधन पोहोचणे शक्यच नाही. हा अहवाल मराठीतूनही प्रसिद्ध झाल्यास (त्याचे मराठीकरण/भाषांतर केल्यास)दोन उद्दिष्टे साध्य होतील. शेतीविषयक उपयुक्त व दर्जेदार माहिती मराठीत येईल, मराठी भाषा समृद्ध होईल आणि मराठी शेतकऱ्यांनाही त्याचा फायदा होईल.

आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार विजेते, ऑस्कर पुरस्कार विजेते, राष्ट्रीय पुरस्कार विजेते अन्य भाषांतील चित्रपट आणि उत्कृष्ट माहितीपट व लघुपट हे मराठी सबटायटल्ससह किंवा मराठी डबिंगसह रसिकांसमोर यायला हवेत.

पुरातन काळातील काही दर्जेदार साहित्य आजही संस्कृत भाषेत बंदिस्त आहे, तेही मराठीत यायला हवे.

पूर्वी मोडी ही मराठीची लिपी होती. या मोडी लिपीतही प्रचंड ज्ञान व माहिती उपलब्ध आहे. यांतील महत्त्वाच्या दस्तावेजांचे मराठी भाषांतर/भाषांतर होणे आवश्यक आहे. वरील प्रक्रिया सातत्याने, चिकाटीने व अनेक वर्षे पद्धतशीरपणे केल्यानंतरच - एखाद्या राष्ट्रीय / आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील महत्त्वाच्या मुद्याचा / विषयाचा विचार 'मुळात प्रथम मराठीतूनच' झाला - अशी अभिमानास्पद घटना घडेल.

सर्व विषयांचे ज्ञान व माहिती मराठीमध्ये आणण्याबरोबरच, मराठी भाषेतील ज्ञान व माहिती इतर भाषांच्या माध्यमातून त्या-त्या भाषकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येतील आणि भाषाविकासाचे वर्तुळ पूर्ण करण्यात येईल.

आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय स्तरावरील उत्कृष्ट पुस्तकांचे मराठीत भाषांतर करण्याची सातत्यपूर्ण व दर्जेदार अशी मध्यवर्ती व्यवस्था महाराष्ट्रात असायला हवी. तसेच मराठीतील उत्तमोत्तम साहित्यकृतींचे इंग्रजी (किंवा अन्य काही) भाषांमध्ये अनुवाद होणेही गरजेचे आहे. ज्ञानपीठ पुरस्कार, नोबेल पुरस्कार, बुकर पुरस्कार, साहित्य अकादमीचे अन्य भाषांसाठीचे पुरस्कार... अशा पुरस्कार विजेत्या साहित्याचे भाषांतर, भाषांतर मराठीमध्ये झाल्यास ते भाषाविकासाला पूरक ठरेल. हे घडण्यासाठी मराठी प्रकाशकांना प्रोत्साहन देण्यात येईल.

संमेलने

संमेलने दर दोन वर्षांनी व्हावीत ही कुसुमाग्रजांची सूचना अतिशय औचित्यपूर्ण आहे. संमेलनासाठी होणारा खर्च, त्यातून निर्माण होणारे निरर्थक वाद आणि भाषा विकासात संमेलनांचे अक्षरशः शून्य योगदान या गोष्टींचा विचार करता मध्यवर्ती महासंमेलन खरोखरच दर २ वर्षांनी होण्याची गरज आहे. याविषयी ज्येष्ठ साहित्यिक, माजी संमेलनाध्यक्ष, संबंधित सांस्कृतिक संस्थांचे पदाधिकारी इत्यादींचे मत विचारात घेऊन निर्णय घेण्यात येईल.

साहित्य संमेलने मराठी भाषा व संस्कृतीच्या दृष्टीने अधिकाधिक फलदायी होण्यासाठी ज्येष्ठ साहित्यिक, समीक्षक-संशोधक, पत्रकार-संपादक, निवडक सांस्कृतिक संस्थांचे पदाधिकारी व निवडक रसिक इत्यादींच्या बैठका (३-४) व परिसंवाद (१-२) योजण्यात येतील. या मंथनातून बाहेर आलेल्या विचारांच्या आधारे आदर्श संमेलने योजली जातील, असा प्रयत्न आम्ही करू.

नवसाहित्यिकांचे प्रशिक्षण, वाचकांचे प्रशिक्षण, पुस्तकांचे चर्चात्मक परीक्षण, लोकांसमोर महत्त्वाच्या विषयांवर गंभीर चर्चा... अशा स्वरूपात संमेलने योजली जातील याची आम्ही काळजी घेऊ.

भव्य संमेलन हे होईलच, पण काही छोटी संमेलनेही जिल्हा पातळीवर किंवा किमान विभाग पातळीवर व्हावीत असा आम्ही प्रयत्न करू. ही संमेलने जास्त खर्चिक नसतील, परंतु साहित्य, भाषा व संस्कृतीच्या दृष्टीने अधिक परिणामकारक ठरतील.

सध्याचे दरवर्षीचे साहित्य संमेलन प्रामुख्याने शहरी भागातच योजले जाते. ग्रामीण भागातील रसिक-नागरिकही यात अधिक मोठ्या संख्येने सहभागी होतील यासाठी आम्ही प्रयत्न करू. ग्रामीण जीवनाशी / ग्रामीण महाराष्ट्राशी निगडित विषयांवर संमेलनांमध्ये योग्य प्रमाणात चर्चा होईल यासाठी आम्ही प्रयत्न करू. तसेच संमेलनांचे आयोजन अधिकाधिक वेळेला ग्रामीण भागात होण्यासाठी आम्ही प्रयत्न करू.

संमेलनांच्या व्यासपीठांचा 'राजकीय वापर' होणार नाही व त्यांवर 'राजकीय वावर' घडणार नाही याची आम्ही दक्षता घेऊ.

विद्यापीठे, महाविद्यालयांमधील प्रामुख्याने मराठी विभागाचे विद्यार्थी (किंवा इतर शाखांचे इच्छुक विद्यार्थी) संमेलनांमध्ये उत्साहाने सहभागी होतील यासाठी आम्ही प्रोत्साहनपर योजना कार्यान्वित करू.

नाट्यगृहे

एका वर्षात सुमारे १००० नाट्यप्रयोग करणाऱ्या प्रशांत दामले यांचे नाट्यगृहांविषयीचे निरीक्षण निश्चितच महत्त्वाचे ठरते. ज्येष्ठ, निवृत्त कलाकारांच्या माध्यमातून नाट्यगृहांच्या सुधारणेबाबत शिफारशी घेऊन - कार्यवाही करता येऊ शकेल, अशी सूचनाही दामले यांनी केली आहे. शासनाने एकदाच मोठा निधी दिला, तर सुमारे ७३ नाट्यगृहांची अवस्था कायमसाठी सुधारता येऊ शकेल. संबंधित महानगरपालिका / नगरपालिका यांचीही भूमिका महत्त्वाची आहेच. अर्थातच शासनासह संबंधित कलाकार व मराठी रसिकप्रेक्षक यांनीही नाट्यगृहे स्वच्छ, सुस्थितीत व अद्ययावत राहण्यासाठी आपापल्या परीने योगदान देणे आवश्यक आहे.

मराठी भाषा व संस्कृती भवन

या प्रस्तावित भवनात काय असेल, येथून कोणते कार्य चालेल याचा तपशील :

मराठी भाषा, मराठी साहित्यासह इतर कला व शिक्षण यांच्याशी संबंधित सर्व संस्थांचे नियमन या भाषा भवनातून केले जाईल. राज्य मराठी विकास संस्था, भाषा संचालनालय, ग्रंथालय संचालनालय या प्रमुख संस्थांसह मराठी भाषा विभागाचे कार्य भाषाभवनातूनच चालेल. प्रस्तावित मराठी विद्यापीठाचाही एखादा कक्ष येथे काम करेल.

महाराष्ट्रीय ग्रामीण जीवन, आदिवासी संस्कृती, लोकसाहित्य व लोककला या उपविभागांचे संशोधन, दस्तावेजीकरण व अन्य औपचारिक कामकाज भाषाभवनातून चालेल.

मराठी साहित्य - संगीत (भावसंगीत+नाट्यसंगीत)- नाट्य - चित्र - शिल्प- नृत्य-लोककला यांचे विभाग आणि या विभागांशी संबंधित समस्या मांडण्याचे व सोडवण्याचे ठिकाण हे भाषाभवन असेल. या कलांची किमान महाराष्ट्र स्तरावरील सर्वकष, कोशात्मक माहिती येथे उपलब्ध असेल.

सर्व कलांशी संबंधित कलाकारांना येथे सरावासाठी जागा उपलब्ध करून दिली जाईल.

सुसज्ज ग्रंथालय + दस्तावेजीकरण विभाग या ठिकाणी असेल.

कलाकार, कला प्रकार व कलाकृती यांची अद्ययावत माहिती + ही माहिती लिखित स्वरूपात व सीड-डीव्हीडी मध्ये संकलित करून ठेवण्याची व्यवस्था.

महाराष्ट्रातील असंख्य महाविद्यालयांतील मराठी भाषा / वाङ्मय विभागात शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षण वर्ग येथे होतील, संबंधित प्राध्यापकांचे परिसंवाद होतील.

मोडीलिपी प्रशिक्षण; मोडी ते मराठी देवनागरी लिप्यंतर प्रकल्प... अशी कामे येथून चालतील.

विविध ठिकाणच्या, विविध स्तरांवरील संमेलनांचे अहवाल, त्या-त्या संमेलनांत होणारे ठराव, संमेलनाध्यक्षांची भाषणे (ध्वनी, दृक्श्राव्य) भाषाभवनात उपलब्ध असतील. भवनात यांचे संकलन करण्यात येईल.

या ठरावांचे-विचारांचे संकलन करून, त्यांचा सखोल अभ्यास करून किती प्रश्न सुटले, कोणते नव्याने निर्माण झाले... याचा आढावा घेणे गरजेचे आहे. ठरावांचा अभ्यास केल्यावर कोणते ठराव पुन्हा पुन्हा (शब्द बदलून) केले जात आहेत, हेदेखील लक्षात येईल. त्यावरून परिस्थिती बदलण्यासाठी 'किती कष्ट' करावे लागणार हे सर्वांच्याच लक्षात येईल.

मराठी भाषेत निर्माण होणारे चित्रपट, नाटके यांची नोंद घेणारा संबंधित कक्ष भाषाभवनात असेल आणि हा सूची-कोश सातत्याने तपशीलासह अद्ययावत करण्याची व्यवस्था करण्यात येईल.

महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात कबड्डी, मल्लखांब, आट्यापाट्या... असे खेळ खेळले जातात. दांडपट्टा - तलावार चालवणे, लाठीकाठी ... असे धाडसी खेळही खेळले जातात. त्याचबरोबर आदिवासी, महिलांचेही खेळ प्रचलित आहेत. या सर्व खेळांबाबतचे संशोधन व दस्तावेजीकरण करण्यात येईल. हे सर्व काम भाषा भवनातून करण्यात येईल.

मराठी भाषेत २००३ पर्यंत निर्माण झालेले ८१९ कोश; तसेच पुढील काळात निर्माण झालेले विविध कोश हे एकाच ठिकाणी पाहण्यास, वाचण्यास, संदर्भासाठी उपलब्ध असतील अशी व्यवस्था करण्यात येईल. प्रस्तावित भाषाभवनात हे सर्व कोश उपलब्ध असतील. नव्याने निर्माण होणाऱ्या कोशवाङ्मयाचीही अर्थातच यात भर पडत राहिल.

इतर उपाययोजना :

युनिकोड प्रणालीतील मराठी टंकलेखन करून सर्व कोशांचे संगणकीकरण करणे हा अत्यावश्यक प्रकल्प आहे. सुमारे ८२० कोशांचे संगणकीकरण करणे हा एक महाप्रकल्प आहे. पण भाषाप्रेम, निष्ठा, गांभीर्य व अंमलबजावणीतील कल्पकता या घटकांसह काम केल्यास हा महाप्रकल्प ५ वर्षांपर्यंतच्या काळात पूर्ण होऊ शकतो. मराठी भाषेचा प्रचार, विकास, उपयुक्तता, भाषा समृद्धी, वापर, काळाशी सुसंगती अशा सर्वच बाबतीत हा प्रकल्प भाषेच्या इतिहासातील एक प्रमुख टप्पा ठरू शकेल.

मराठी भाषेने भारताला ३ ज्ञानपीठ परितोषिक विजेते दिले. मराठी मातीतील अनेक सरस्वती पुत्रांनी मराठी भाषेची सेवा केली, मराठी रसिकांचे मनोरंजन केले. अशा साहित्यिकांची (कवी, नाटककार, कादंबरीकार...इ.) तसेच अन्य लोकप्रिय व दर्जेदार कलावंतांची आठवण कायम ठेवण्यासाठी आणि त्यांच्या स्मृतींतून पुढच्या मराठी पिढ्यांना प्रेरणा मिळण्यासाठी छोटी-मोठी, सुबक, सुंदर व आशायघन स्मारके आम्ही निर्माण करू. महाराष्ट्रात अनेक क्षेत्रे (समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण, पत्रकारिता, उद्योग, क्रीडा, वैज्ञानिक संशोधन, सामाजिक संशोधन...इ.) समृद्ध करणारी व्यक्तिमत्त्वे होऊन गेली. यांच्याही स्मृती विविध माध्यमातून जपण्याचा आम्ही प्रयत्न करू. यातून सांस्कृतिक पर्यटनही साधले जाईल. शक्य असेल तेथे

स्मारक त्याचबरोबर जीवनचरित्रपर उत्कृष्ट पुस्तक; संबंधित व्यक्तीवरील उत्तम लघुपट / माहितीपट... आदी स्वरूपात त्या व्यक्तीबाबतचे दस्तावेजीकरण करण्यात येईल.

भाषाविकासाचे अनुकरणीय प्रयत्न :

भातातील इतर राज्ये आणि अन्य काही देशांनी संबंधित भाषांच्या विकासासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा, प्रकल्प - उपक्रमांचा आढावा पुढे घेण्यात आला आहे. या देश-प्रदेशांचे व भाषिकांचे अनुकरण भाषाविकासासाठी महाराष्ट्राने-शासनाने-मराठी भाषिकांनी नक्कीच करायला हवे.

भारतात प्रामुख्याने दक्षिणात्य राज्ये आपापल्या भाषांविषयी अभिमान बाळगतात. भाषा, संस्कृती व भाषिक अस्मिता या मुद्यांना तामिळनाडू, केरळ, आंध्रप्रदेश व कर्नाटक या राज्यांमध्ये विशेष महत्त्व आहे. भाषेचा वापर, भाषेचा अभिमान व भाषा विकास या गोष्टी या राज्यांमध्ये सहज स्वाभाविकपणे घडताना दिसतात. आम्ही अशा प्रयत्नांकडे मार्गदर्शक म्हणून पाहत आहोत. मराठी भाषेचा व पर्यायाने महाराष्ट्राचा विकास साधण्याचा प्रयत्न करत असताना आम्ही या प्रयत्नांकडे डोळसपणे पाहत आहोत, पुढेही पाहू.

इतर राज्यांतील भाषाविकासाचे प्रयत्न पुढीलप्रमाणे

क्र.	राज्य	भाषाविकासाबाबतचा तपशील
१.	तामिळनाडू	<ul style="list-style-type: none"> ■ 'भाषा विकास' हा स्वतंत्र विभाग असून कॅबिनेट दर्जाचे मंत्री जबाबदारी सांभाळतात. ■ निव्वळ भाषाविकासासाठी वर्षाला सुमारे २५ कोटी रुपयांची तरतूद केली जाते. ■ २००९-१० मधील निव्वळ 'तामिळ विकास' या विभागासाठीची 'पॉलिसी नोट' / धोरणात्मक टिपण सुमारे ३० पानांचे आहे. ■ सप्टेंबर, २०१० मध्ये तत्कालीन तामिळनाडू सरकारने 'राज्य शासनाच्या नोकऱ्यांमध्ये तामिळ माध्यमातून शिकलेल्यांना २०% जागा आरक्षित', असा अध्यादेश जाहीर केला. ■ तामिळ (भाषा, साहित्य, व्याकरण, भाषाविज्ञान) विकासासाठी १९८१ पासून तामिळ विद्यापीठ स्वतंत्रपणे कार्य करते आहे. ■ इंटरनेटच्या माध्यमातून तामिळ विकास व प्रसार; जगभरातील तामिळींचे जाळे विकसित करणे; जगात तामिळचे प्रशिक्षण देणे; तामिळ भाषा संगणक-सुलभ करणे या विषयांवर कार्य करण्यासाठी २००१ मध्येच Tamil Virtual University ची स्थापना. ■ जून, २०१० मध्ये भव्य अशा जागतिक 'अभिजात तामिळ' संमेलनाचे आयोजन. यासाठी सुमारे ३०० कोटी रु. खर्च. ■ एकूण २६०५ प्रतिनिधी उपस्थित. यांमध्ये ४९ देशांतून आलेले ८४० परदेशी प्रतिनिधी. ■ विविध ५५ विषयांवर ९१३ शोधनिबंध सादर^{३०}
२.	कर्नाटक	<ul style="list-style-type: none"> ■ 'भाषा विकास' हा स्वतंत्र विभाग असून कॅबिनेट दर्जाचे मंत्री जबाबदारी सांभाळतात. ■ भाषा, ग्रंथालय, साहित्य-नाट्य महामंडळे आदी सर्व सांस्कृतिक संस्थांची कार्यालये राज्याच्या राजधानीत एकाच 'संस्कृती भवनात'! भाषा व संस्कृती विकासाचा एक सुनियोजित प्रयत्न. ■ कन्नड विद्यापीठ कायदा (विद्यापीठाच्या निर्मितीसह) १९९१ पासून लागू. ■ कन्नड डेव्हलपमेंट अथॉरिटी अॅक्ट (१९९४) लागू . ■ कन्नड डेव्हलपमेंट अथॉरिटी : ६ कोटी. रु. ची तरतूद ■ कन्नड साहित्य परिषद : २ कोटी रु. ची तरतूद ■ प्रत्येक जिल्ह्यातील साहित्य संमेलनासाठी प्रत्येकी : ५ लाख रु. ■ इंटरनेटवर कन्नड कोश (encyclopedia) विकसित करण्यासाठी २ कोटीरु. ■ कन्नड डेव्हलपमेंट अथॉरिटी विकासात्मक कामांसह कन्नड पाट्या, शासन व्यवहारात कन्नडचा वापर यांबाबत निरीक्षक व नियंत्रकाची भूमिका बजावते. ■ केंद्र शासन व कर्नाटक शासन यांच्या संयुक्त विद्यमाने बेंगलुरु मेट्रो रेल्वे प्रोजेक्टचे काम चालते. २००९ मध्ये अभियंते व तांत्रिक अधिकारी यांच्या नेमणुका करताना 'उमेदवाराचे कन्नड भाषेचे ज्ञान' या मुद्याला विशेष महत्त्व दिल्याचे जाहिरातीवरून दिसून येते.^{३८}

^{३०} (या संमेलनाविषयीची सविस्तर माहिती परिशिष्टात जोडली आहे. पहा परिशिष्ट ५(ई)).

^{३८} (सदर जाहिरात परिशिष्टात जोडली आहे. पहा परिशिष्ट ५(उ)).

क्र.	राज्य	भाषाविकासाबाबतचा तपशील
३.	आंध्र प्रदेश	<ul style="list-style-type: none"> निव्वळ भाषाविकासासाठी वर्षाला सुमारे २५ कोटी रुपयांची तरतूद केली जाते. सर्व प्रकारच्या शाळांमध्ये इयत्ता १ली ते १० वी पर्यंतच्या सर्व इयत्तांमधील विद्यार्थ्यांना तेलगू शिकणे अनिवार्य, असा अध्यादेश फेब्रुवारी, २०१३ मध्ये काढला. भाषा, ग्रंथालय, साहित्य-नाट्य महामंडळे आदी सर्व सांस्कृतिक संस्थांची कार्यालये राज्याच्या राजधानीत एकाच 'संस्कृती भवनात'! भाषा व संस्कृती विकासाचा एक सुनियोजित प्रयत्न. पोट्टी श्रीरामुलू तेलगू विद्यापीठ - साहित्य, संगीत, नाट्य, नृत्य अकादमी, भाषा समिती, भाषा-साहित्य-संस्कृती याबाबतचे प्रशिक्षण व संशोधन या विभागांसह - १९८५ पासून कार्यरत.
४.	केरळ	<ul style="list-style-type: none"> केरळ भाषा इन्स्टिट्यूट, केरळ साहित्य अकादमी, दी स्टेट इन्स्टिट्यूट ऑफ एन्सायक्लोपिडीक पब्लिकेशनस् इ. संस्थांच्या माध्यमातून मल्याळम् भाषेचा व संस्कृतीचा विकास साधला जातो. कलांचे सादरीकरण करण्यासाठी, सभा-संमेलने-चर्चासत्रे-परिसंवाद योजण्यासाठी 'व्यालोप्पिल्ली संस्कृती भवन' कार्यरत. या भवनात कार्यक्रम सादर करणाऱ्या निवडक कलाकारांना प्रवास खर्च व मानधनही दिले जाते.
५.	गुजरात	<ul style="list-style-type: none"> भाषा, ग्रंथालय, साहित्य-नाट्य महामंडळे आदी सर्व सांस्कृतिक संस्थांची कार्यालये राज्याच्या राजधानीत एकाच 'संस्कृती भवनात'! भाषा व संस्कृती विकासाचा एक सुनियोजित प्रयत्न. गुजरातच्या सुवर्णमहोत्सवानिमित्त स्वतंत्र संकेतस्थळाची निर्मिती करण्यात आली होती (swarnimgujarat.org). या संकेतस्थळावर गुजरातपीडिया नावाचा दुवा उघडण्यता आला आहे. या दुव्यावर गुजरातची संस्कृती, कला, इतिहास, भूगोल, शिक्षण, पर्यटन व गुजरातमधील जिल्हे, खेडी इ. विषयांबद्दलची माहिती स्वतः लोक प्रदर्शित करू शकतात. ही सुविधा इंग्रजी व गुजराती या दोन्ही भाषांमध्ये उपलब्ध आहे.
६.	बिहार	<ul style="list-style-type: none"> या राज्याने भव्य असे 'नालंदा विद्यापीठ' स्थापन करण्याचे ठरवले आहे. ही प्रक्रिया २००६ पासून सुरू आहे. प्राचीन नालंदा विद्यापीठाइतकेच भव्य, दर्जेदार विद्यापीठ स्थापन होण्यासाठी प्रयत्न चालू आहेत. डॉ. अमर्त्य सेन या प्रकल्पाचे प्रमुख म्हणून काम पाहत आहेत. जमीन अधिग्रहणापासून ते विविध अभ्यासक्रम तयार करण्यापर्यंतची कामे चालू आहेत. चीन, जपान आदी देशांची मदतही घेत आहे. या विद्यापीठात ७ महत्त्वाच्या शाखांचे उच्च शिक्षण दिले जाणार आहे. या शाखांमध्ये (Schools) 'भाषाशास्त्र व साहित्य' याचेही शिक्षण दिले जाणार आहे हे महत्त्वाचे. सुमारे ४५० एकराचा परिसर, १००० कोटी रु. चा एकूण खर्च, हजारो विद्यार्थ्यांची व शेकडो शिक्षकांची शिक्षण-निवास-भोजन व्यवस्था...असा हा आंतरराष्ट्रीय शैक्षणिक प्रकल्प वर्ष २०१३ मध्ये सुरू होणार आहे. यामुळे बिहारची राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर एक वेगळी ओळख निर्माण होण्यास सुरुवात होणार आहे.

चीनमधील यशस्वी प्रयत्न :

जागतिकीकरणाच्या काळातही 'आपली भाषा' टिकवता येते, एवढेच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विकसित भाषा म्हणून पुढे आणता येते हे चीनने चिनी भाषेबाबत सिद्ध करून दाखवले आहे.

मायक्रोसॉफ्टचे चिनीकरण - मायक्रोसॉफ्टच्या विंडोज या प्रोग्राममध्ये इंग्रजी भाषेतील आज्ञावली असल्यामुळे चीन सरकारने मायक्रोसॉफ्ट कंपनीला व्यवसायासाठी देशात प्रवेश दिला नाही. 'विंडोज आज्ञावलीवर चिनी भाषा कार्यान्वित करा, आणि मगच तुमचे प्रोग्राम्स, सॉफ्टवेअर्स चीनमध्ये विका', अशी अट चीन सरकारने कंपनीला घातली. मायक्रोसॉफ्टने चिनी चित्रलिपी संगणकावर, विविध सॉफ्टवेअर्समध्ये कार्यान्वित केल्यावरच चीनच्या बाजारात कंपनीचा प्रवेश झाला.

चीनमध्ये सर्च इंजिन म्हणून महाजालावर चिनी भाषेतील बैदू हे सर्च इंजिन वापरले जाते. तसेच चीनमध्ये सर्वत्र चिनी -इंग्रजी भाषेतील कळफलक उपलब्ध आहेत.

नुकत्याच चीनमध्ये झालेल्या आशियाई स्पर्धांसाठीचे निर्माण केलेले संकेतस्थळ हे इंग्रजीसह चीनमधील २ भाषांमध्ये कार्यान्वित होते. (आपले राष्ट्रकूल स्पर्धांचे संकेतस्थळ मात्र केवळ इंग्रजीतच माहिती देत होते.)

राष्ट्रकूल स्पर्धा - www.cwgdelhi2010.org - फक्त इंग्रजी भाषेतून माहिती.

१६ व्या आशियायी स्पर्धा - www.gz2010.c - इंग्रजीसह दोन प्रकारच्या चीनी भाषांमध्ये माहिती.

आज चीनमध्ये इंग्रजीचा शिरकाव होऊन, इंग्रजी शिक्षणाचे महत्त्व वाढते आहे, अशा प्रकारचा प्रचार केला जातो. पण त्याचबरोबर आज अमेरिकेत चिनी भाषा शिकण्यासाठी लोकांची झुंबड उडते आहे हेही अधिक महत्त्वाचे.

हिब्रू भाषाविकास :

सुमारे ३०० वर्षांपूर्वी हिब्रू भाषा अक्षरशः मृत झाली होती. पण एलायझर बेन येहुदा या हिब्रू भाषिक असामान्य कार्यकर्त्याने एक हाती हिब्रू भाषा जिवंत केली. बेन येहुदाच्या मूलभूत प्रयत्नांमुळे आज हिब्रू भाषा इस्राएलमध्ये अभिमानाने वापरली जाते.

१९ व्या शतकात हिब्रू ही केवळ लिखित भाषा होती, बोली भाषा नव्हती. भाषेचा विकास थांबला होता. इस्रायली नागरिकांचा भाषाभिमान जागृत नव्हता, नवे शब्द भाषेत येण्याची प्रक्रिया थांबली होती. लोकांचे संघटन होण्यासाठी, अस्मिता जागृती होण्यासाठी भाषा हा घटक पूरक व महत्त्वाचा आहे हे ओळखून बेन-येहुदाने आपले आयुष्य भाषाविकासासाठी वेचले. त्याच्या प्रयत्नांमुळे भाषाविकास तर साधला गेलाच, पण ज्यू लोक संघटित झाले, इस्रायली राष्ट्रवादही बळकट झाला.

बेन येहुदाने तीन कलमी कार्यक्रम कार्यान्वित केला.

घरामध्ये हिब्रू - शाळेमध्ये हिब्रू - शब्द, शब्द आणि शब्द

स्वतः बेन येहुदाने प्रत्येक ज्यूशी केवल हिब्रू भाषेतच बोलण्याचे ठरवले. हा संकल्प इतका दृढ-निश्चयी होता, की एखादा शब्द अडल्यास तो बोलणे थांबवत असे. नवा शब्द निर्माण झाल्यावरच तो संवाद पूर्ण करत असे. या नव-शब्द-निर्मितीला काही तास, तर कधी काही दिवस लागत. परिणामी हिब्रू भाषा हळूहळू समृद्ध होत गेली.

भाषेच्या विकासाची तळमळ, भाषेचा अभिमान इतका पराकोटीचा होता की, येहुदा याने स्वतःच्या मुलाला (जन्म-१८८२) आधुनिक काळातील 'पहिला संपूर्ण हिब्रू भाषिक माणूस' बनवण्याचा आणखी एक निश्चय केला आणि तोही निश्चय यशस्वीरीत्या पूर्ण करून दाखवला. आपल्या मुलाच्या कानावर फक्त आणि फक्त हिब्रूच भाषा पडेल याची पुरेपूर काळजी येहुदाने घेतली. लहानपणी कुत्र्याचे भुंकणे, गाढवाचे ओरडणे, पक्ष्यांचा चिवचिवाट... याही गोष्टी (येहुदाच्या दृष्टीने परभाषा) मुलाच्या कानावर पडणार नाहीत, असे प्रयत्न येहुदाने केले.

शाळेमध्ये हिब्रू भाषा शिकवण्याच्या मूलभूत पद्धती बेन-येहुदा यांनी विकसित केल्या. शिक्षकांचे प्रशिक्षण, हिब्रू भाषा-विषयाच्या पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती, गाणी-खेळ व पारिभाषिक शब्दांची निर्मिती... अशा सर्व गोष्टींत येहुदा यांनी भरीव योगदान दिले.

बेन -येहुदा यांनी 'हॅट्झवी' हे हिब्रू भाषिक वृत्तपत्र (१८८४) सुरू केले. याद्वारे त्यांनी हिब्रू भाषाही लोकांना शिकवली आणि प्रबोधनही केले. नव्या हिब्रू शब्दांची ओळखही त्यांनी वृत्तपत्राद्वारे करून दिली.

भाषेच्या प्रसारासाठी बेन येहुदा भाषेचे शास्त्रीय अभ्यासक-संशोधक-कोशकार बनले. येहुदा यांच्या अनेक वर्षांच्या अथक परिश्रमानंतर १७ खंडांचा 'हिब्रू कोश' (A Complete Dictionary of Ancient and Modern Hebrew) निर्माण झाला. येहुदा यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या पत्नीने व मुलानेही या कोशात भर घातली.

बेन येहुदा यांनी १८९० मध्ये हिब्रू भाषा परिषदेची (Hebrew Language Council) स्थापना केली. याच संस्थेचे रूपांतर पुढे हिब्रू भाषा अकादमी / प्रबोधिनीमध्ये झाले. आज हीच प्रबोधिनी (Hebrew Language Academy) हिब्रू भाषेबाबतची सर्वोच्च व सर्वव्यापी संस्था आहे.

बेन-येहुदा यांच्या असामान्य, अद्वितीय योगदानामुळे एक वाक्प्रचार प्रचलित झाला आहे; 'Before Ben-Yehuda... Jews could speak Hebrew; after him they did.'

बेन-येहुदाच्या पुढील वाक्यांतून मराठी माणसाला नक्कीच प्रेरणा मिळेल. "For everything there is needed only one wise, clever and active man, with initiative to devote all his energies to it, and the matter will progress. In every new event, every step, even the smallest in the path of progress it is necessary that there be one pioneer who will lead the way without leaving any possibility of turning back.

मराठी शासकांनी - प्रशासकांनी, मराठी जनतेने जर मराठी भाषेसाठी असा 'हुशार, शहाणा व कृतिशील माणूस' व्हायचे ठरवले, तर...! इस्राएलसाठी - १८८० ते १९२५ या काळातील - हिब्रू भाषेचा विकास, हा केवळ भाषेचा विकास नव्हता, तर तो ज्यू राष्ट्रवादाचा विकास होता, हा मुद्दा सर्वाधिक लक्षणीय ठरतो.

काही देशांमधील मायक्रोसॉफ्ट कंपनीची संकेतस्थळे :

चीन, जपान, इंडोनेशिया, व्हिएतनाम, कोरिया, रशिया, थायलंड इत्यादी देशांसाठीची मायक्रोसॉफ्ट कंपनीची संकेतस्थळे ही त्या-त्या देशांच्या भाषेत आहेत. मात्र भारतासाठीचे संकेतस्थळ फक्त इंग्रजी भाषेत आहे. खरे तर भारताच्या सर्व भाषांमध्ये मायक्रोसॉफ्ट कंपनीचे संकेतस्थळ निर्माण होऊ शकते, पण भारतातल्या राज्यांनी तशी मागणीच केलेली नाही. हा केवळ त्या कंपनीचे सं-स्थळ इंग्रजीत असण्यापुरता प्रश्न नाही. संबंधित सरकार आपल्या भाषांविषयी किती आग्रही व जागरूक आहे हे दर्शविणारी ही घटना आहे. संबंधित संकेतस्थळांचे दुवे पुढे दिले आहेत.

<http://www.microsoft.com/ja-jp/default.aspx> Japan

<http://www.microsoft.com/en/in/default.aspx> - India

<http://www.microsoft.com/en/id/default.aspx> - Indonesia

<http://www.microsoft.com/th/th/default.aspx> - Thailand

<http://www.microsoft.com/ru/ru/default.aspx> - Russia

<http://www.microsoft.com/zh/cn/default.aspx> - China

<http://www.microsoft.com/ko/kr/default.aspx> - Korea

<http://www.microsoft.com/vi/vn/default.aspx> - Vietnam

इंग्रजीची फ्रेंच व लॅटिनवर मात :

सुमारे ८००-९०० वर्षांपूर्वी इंग्रजी ही अत्यंत मागासलेली भाषा होती. खुद्द इंग्लंडमधील इंग्रजी लोकांनाही स्वभाषेबद्दल आत्यंतिक न्यूनगंड वाटत होता. सन ११००-१२०० या काळात सुमारे १५० वर्षे नॉर्मन म्हणजेच फ्रेंच लोकांची इंग्लंडवर अधिसत्ता होती. त्याकाळी फ्रान्स हा साहित्य व संस्कृतीच्या दृष्टीने प्रगत युरोपीय देश होता. फ्रेंच राजांनी इंग्लंडमधील कायदा, संसदीय कारभार व न्याय संस्था हे सर्व फ्रेंच भाषेतूनच चालवले. पुढे अनेक शतके इंग्लंडमधील संसद, न्याय व्यवस्था आणि राज्य कारभाराची भाषा फ्रेंचच होती. लॅटिनचाही इंग्रजांवर प्रभाव होता. सर आयझॅक न्यूटन यांनी आपल्या अनेक शोधांचे प्रबंध लॅटिनमध्येच लिहिलेले होते. इंग्रजी समाजाच्या उच्च वर्तुळात फ्रेंच व लॅटिन भाषा प्रतिष्ठेची मानली जात असे. १६ व्या शतकापर्यंत बायबल या पवित्र ग्रंथाचे भाषांतरही इंग्रजीमध्ये उपलब्ध नव्हते. आमची भाषा अप्रगत आहे, इंग्रजीचा शब्दसंग्रह अर्थपूर्णतेच्या दृष्टीने कमी आहे. अशी विधाने इंग्लंडमधील साहित्यिक व विचारवंत करत असत. वैद्यकीय अभ्यासक्रम इंग्रजीतून केला, तर रोगी दगावतील अशी समजूतही अस्तित्वात होती. पुढील ३००-४०० वर्षांत या खोल गर्तेतून इंग्रजी भाषेला तेथील अभ्यासकांनी, अभिमान्यांनी बाहेर काढले. (ज्याप्रमाणे आज काही मराठी भाषिक इंग्रजीला प्रतिष्ठेची भाषा मानतात, त्याप्रमाणे इंग्लंडमध्ये फ्रेंच व लॅटिनला मानले जात असे.)

या पार्श्वभूमीवर १६४७ मध्ये इंग्लंडमधील लॅटनबर्ग या खासदाराने लोकसभेपुढे एक याचिका सादर केली. त्यामध्ये फ्रेंच व लॅटिन भाषांची गुलामगिरी व त्याचे वाईट परिणाम यांविषयीचे विचार मांडले. त्याने

मागणी केली की, आपल्या देशाच्या सरकारचे सर्व कायदेनियम, रीतिरिवाज तात्काळ मातृभाषेतच लिहिले गेले पाहिजेत. पुढे इंग्रजी भाषेच्या विकासाची चळवळ सुरू झाली. दि. २२ नोव्हेंबर, १६५० रोजी इंग्लंडच्या लोकसभेने पुढील ऐतिहासिक निर्णय घेतला. दि. १ जानेवारी, १६५१ पासून आणि त्यापुढे नेहमी न्यायाधीशांनी दिलेल्या निर्णयाच्या सर्व नोंदपुस्तिका व कायदेविषयक प्रसिद्ध होणारी सर्व पुस्तके इंग्रजीतच असतील. या निर्णयानुसार राज्यकारभार व न्याय संस्था यांची भाषा सक्तीने इंग्रजी करण्यात आली. तरीही प्रथम काही वर्षे लॅटिन व फ्रेंचचा प्रभाव असणाऱ्या उच्चभू नागरिकांनी याला विरोध केला. पण शेवटी तत्कालीन इंग्रज सरकारांनी याविषयी मोठा दंडही लागू केला. या निर्णयानंतर इंग्रजीच्या प्रगतीला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली.

रिचर्ड फॉस्टर जोन्स यांनी लिहिलेल्या 'ट्रायम्फ ऑफ दी इंग्लिश लँग्वेज' या पुस्तकात इंग्रजी भाषेच्या प्रगतीचा इतिहास दिलेला आहे.

समारोप

इसवी सन १६७४ मध्ये छत्रपती शिवरायांचा राज्याभिषेक संपन्न झाला आणि १९६० मध्ये संयुक्त महाराष्ट्राची मोठ्या संघर्षानंतर स्थापना झाली. महाराष्ट्राच्या इतिहासातले आणि मराठी माणसाच्या काळजात अभिमानासह घट्ट रूतून बसलेले हे दोन परमोच्च उत्कर्ष बिंदू!

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राज्याभिषेकानंतर एक महत्त्वाची गोष्ट केली, ती म्हणजे मराठी राज्यव्यवहार कोशाची निर्मिती केली. संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेनंतरही मराठीला राजभाषेचा दर्जा मिळाला, अनेक पायाभूत संस्थांची स्थापना झाली... या आणखी महत्त्वाच्या घटना.

संस्कृतच्या वर्चस्वाला एका अर्थाने आव्हान देऊन, मराठीला अमृतापेक्षा श्रेष्ठ म्हणून संत ज्ञानेश्वरांनी केलेली ज्ञानेश्वरीची निर्मिती इथपासून ते खांडेकर-कुसुमाग्रज-विंदा यांना मिळालेले ज्ञानपीठ येथपर्यंत मराठी भाषेच्या क्षेत्रातले अनेक मानबिंदूही आपल्याला सांगता येतील. लोकमान्य टिळक व स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांनी देशासाठी काय केले हे आपण जाणतोच. पण महत्त्वाचे म्हणजे त्यांनी महाराष्ट्राला भाषाविचार दिला; भाषिक चळवळीचे महत्त्व अधोरेखित केले. भाषेबाबतच्या या दोहोंच्या कार्याकडे व विचारांकडेही दुर्लक्ष करून चालणार नाही. पण हा झाला इतिहास!

मराठी भाषेच्या दृष्टिकोनातून महाराष्ट्राचा इतिहास नक्कीच तेजस्वी आहे, समृद्ध आहे. पण मराठी भाषेचे वर्तमान काहीसे काळवंडले आहे; त्यामुळेच भविष्य अंधकारमय होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. काही कलाकारांनी मराठी भाषा व संस्कृती समृद्ध करण्याचा प्रयत्न केला, विविध क्षेत्रातील दिग्गजांनीही मराठी भाषेचा अभिमानाने पुरस्कार केला. परंतु सतराव्या शतकापासूनचा इंग्रजांचा व इंग्रजीचा प्रभाव; स्वभाषेत सर्व प्रकारचे शिक्षण नसणे; स्वभाषेत शासकीय-न्यायिक -सार्वजनिक व्यवहार न घडणे आणि अलीकडच्या काळात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत भाषा आर्थिक दृष्टिकोनातूनही टिकून राहण्यासाठी न केलेले प्रयत्न... इत्यादी कारणांमुळे मराठीचा अपेक्षित उत्कर्ष साधला गेला नाही. याची तपशीलवार चर्चा आत्तापर्यंतच्या प्रकरणांत केलेलीच आहे.

इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी मराठी भाषा मृतवत झाली आहे, असे मत मांडले. तेव्हापासून आजपर्यंत मराठी भाषेच्या दूरवस्थेवर मोठ्या प्रमाणावर चर्चा झाली आहे. आजही प्रत्येक साहित्य संमेलनात किंवा सांस्कृतिक कार्यक्रमांत या विषयावर नकारात्मक(च) विचार मांडले जातात. पण दुर्दैवाने कृती कमी होते आहे. यांतील काही (समस्यांच्या रूपाने पुढे येणारे) विचार नक्कीच महत्त्वाचे आहेत. परंतु आता आणखी जास्त विचार व चर्चा न करता ठोस व व्यापक कृती करण्याची वेळ आली आहे असे आम्हाला वाटते. या दृष्टीने 'मराठीचे गोमटे' करण्याच्या प्रक्रियेतील हे आमचे एक महत्त्वाचे पाऊल आहे. मराठी भाषेच्या सर्वांगीण विकासाची ही सनद म्हणजे आमची सुरुवात आहे.

खरे तर महाराष्ट्र नवनिर्माण सेनेच्या स्थापनेपासूनच आम्ही मराठी भाषा व मराठी माणसाच्या प्रगतीसाठी कार्य करण्यास सुरुवात केली आहे. 'माणूस टिकला, तर भाषा टिकेल' आणि 'भाषाविकास म्हणजे माणसाचा व प्रदेशाचा विकास' ही दोन्ही सूत्रे आमच्या डोळ्यासमोर आहेत.

आमची आंदोलने व कार्यक्रम-उपक्रम यांमुळेच 'मराठी'चा मुद्दा महाराष्ट्राच्या राजकारणात मध्यवर्ती स्थानावर आला, हे नम्रपणे पण अभिमानाने नमूद करावेसे वाटते. भव्य ग्रंथ प्रदर्शनाचे नेटके आयोजन; शिवराज्याभिषेकाचा नेत्रदीपक सोहळा; महाराष्ट्राची अभिमानास्पद अशी प्रचंड माहिती मराठीतून देणाऱ्या एकमेवाद्वितीय अशा संकेतस्थळाची निर्मिती आणि मराठी पाठ्यांसाठीचे आंदोलन, चलभाष (मोबाईल) कंपन्यांना मराठीच्या वापरासाठी समज; मराठीत शपथ न घेणाऱ्या अबू आझमीचा विधानसभेत विरोध; मराठी शाळांच्या आंदोलनाला पाठिंबा... अशी अनेक उदाहरणे देता येतील.

या पार्श्वभूमीवर या आराखड्याद्वारे आम्ही एक पुढचे पाऊल टाकत आहोत. यामध्ये मराठी भाषा व शिक्षण; सार्वजनिक व्यवहारात मराठी; संगणक व माहिती तंत्रज्ञानात मराठी आणि भाषेचा धोरणात्मक व संस्थात्मक विकास... या प्रमुख विषयांतील समस्या आणि उपाय यांचा उद्घोष केलेला आहे. हे सर्व विषय परस्परांत गुंतलेले आहेत; परस्परांशी निकटचा संबंध असलेले आहेत. (उदाहरणार्थ : सार्वजनिक व्यवहारात मराठीचा अधिकाधिक वापर झाला, तर लोक मराठी शिक्षणाकडे वळतील. संगणकावर मराठी रुळली की तो आपोआप असंख्य सार्वजनिक व्यवहारांत वापरणे शक्य होईल. तसेच या गोष्टी घडण्यासाठी भाषेचा धोरणात्मक व संस्थात्मक विकास झालाच पाहिजे...इत्यादी.)

या सर्व विषयांचा रोजगाराशीही संबंध जोडण्यात आम्ही यशस्वी ठरू अशी आम्हाला खात्री आहे. अभिमान, अस्मिता व अस्तित्व हे मुद्दे तर महत्त्वाचे आहेतच पण आर्थिक उत्पन्नाशीही या विषयांचा संबंध आहे. या मसुद्यातील विविध प्रकरणांत दिलेल्या उपाययोजनांची जर अंमलबजावणी झाली, (ती आम्ही करूच) तर भाषाक्षेत्रातूनही असंख्य रोजगार निर्माण होतील.

मराठी माणसाला त्याच्या भाषेत शिक्षण नाही; त्याच्या भाषेत न्याय नाही; त्याच्या भाषेत संगणक व्यवहार करता येत नाही; त्याच्या भाषेत शासन संवाद साधत नाही... ही स्थिती पालटलीच पाहिजे. हा एक प्रकारे शिक्षण, न्याय, शासन व्यवस्था व आधुनिक ज्ञान यांपासून मराठी माणसाला वंचित ठेवण्याचाच प्रकार आहे. हा प्रकार दिवसेंदिवस गंभीर होत चालला आहे. 'A Language dies when nobody speaks it anymore,' अशा सोप्या, स्पष्ट व भेदक शब्दांत ब्रिटिश भाषातज्ज्ञ डेव्हिड क्रिस्टल यांनी भाषामरण ही संकल्पना मांडली आहे. त्यांनी प्रामुख्याने आदिवासी बोलीभाषांबद्दल ही संकल्पना मांडली आहे. परंतु मराठीबाबत वरील गोष्टी जर घडल्या नाहीत, तर मराठीलाही पुरातत्वीय भाषा व्हायला फार वर्षे लागणार नाहीत.

पण महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना असे कदापि घडू देणार नाही. 'मराठी भाषा व संस्कृती' या पायाभूत मुद्यांचा आम्ही विकास व प्रगतीबाबत बोलताना गंभीरपणे विचार करत आहोत. किंबहुना अन्य भौतिक मुद्यांइतकेच आम्ही याला महत्त्व देत आहोत.

२००६ मध्ये पक्षाची स्थापना झाली. तेव्हापासून उपक्रम, कार्यक्रम व आंदोलने या माध्यमांतून महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना मराठी भाषा हा मुद्दा जनतेसमोर व शासनासमोर आग्रहाने मांडत आहे. गेल्या ७ वर्षांत या आग्रही भूमिकेचे काही चांगले परिणाम दिसून आले. त्यांतील काही निवडक अभिमानाने मांडत आहोत.

पक्षाच्या 'मराठी'विषयक आग्रही भूमिकेचे महाराष्ट्रावरील प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम

शासनावरील परिणाम :

हिंदी व उर्दू या भाषांना 'अतिरिक्त' भाषांचा दर्जा द्यावा. तसेच सरकारी नोकर भरतीसाठी होणाऱ्या एमपीएससी च्या परीक्षा मराठीसह हिंदी व उर्दू भाषांमध्येही घ्याव्यात असा प्रस्ताव राज्याच्या अल्पसंख्याक विकास विभागाने तयार केला होता.

परंतु, पक्षाध्यक्ष मा. राज ठाकरे यांनी या प्रस्तावाला त्वरीत विरोध केला. कोल्हापूरच्या सभेत त्यांनी या प्रस्तावाला कडक भाषेत विरोध करून तीव्र आंदोलनाचा इशारा दिला.

परिणामी, शासनाने हा प्रस्ताव लगेच मागे घेतला.

मराठी भाषकांच्या हक्कांचे आणि मराठी भाषेचे संरक्षण झाले. (२०१३)

वर्ष २०१० मध्ये शासनाच्या वतीने स्वतंत्र असा मराठी भाषा विभाग (प्रशासकीय विभाग) स्थापन करण्यात आला.

मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळवण्यासाठी गांभीर्याने हालचाली सुरू झाल्या आहेत.

याविषयीची तज्ज्ञांची समिती प्रभावी काम करीत आहे.

मंत्रालयात व सर्व शासकीय कार्यालयांमध्ये संगणकांवर प्रमाणित मराठी युनिकोड पद्धतीचा वापर करण्यासाठी अधिक प्रयत्न होत आहेत. तसे शासन निर्णय निघत आहेत.

'आयुर्वेदाचे शिक्षण प्रादेशिक भाषांमध्ये दिले जाणार नाही', असा तुघलकी निर्णय केंद्रीय आरोग्य विभागाने अचानक घेतला होता. याला विरोध करत, पक्षाने पाठपुरावा केला. पक्षाच्या भूमिकेला यश मिळाले. केंद्रीय आरोग्य विभागाने सदर निर्णय मागे घेतला. केवळ महाराष्ट्रातच नव्हे, तर सर्व राज्यांत आयुर्वेदाचे शिक्षण प्रादेशिक भाषांमध्ये देण्याची पद्धत व परंपरा कायम राहिली. (डिसेंबर, २०११)

महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्र्यांनी 'बॉम्बे हायकोर्ट' चे नाव 'मुंबई हायकोर्ट / मुंबई उच्च न्यायालय' असे बदलण्याच्या हालचाली सुरू केल्या आहेत. (अशा बातम्या येत आहेत.)

शासनाच्या वतीने आता २७ फेब्रुवारी हा 'मराठी भाषा गौरव दिवस' म्हणून साजरा करण्यात येणार आहे. या वर्षी महिनाभर आधीच तसे निर्देश देणारा शासन निर्णय काढण्यात आला आहे. (पूर्वी २-४ दिवस आधी याबाबतचे तोंडदेखले शासन निर्णय काढले जात होते.)

इतर परिणाम :

दि. २७ फेब्रुवारी २००९ रोजी म.न.से. च्या संकेतस्थळाचे उद्घाटन झाले. त्यावरील महाराष्ट्राविषयीच्या अभिमान व्यक्त करणाऱ्या माहितीचा प्रभाव माहिती - तंत्रज्ञान क्षेत्रावर पडला.

महाराष्ट्राभिमान व मराठी भाषेतील संकेतस्थळांची लाटच महाराष्ट्रात आली. म.न.से. चे संकेतस्थळ दिशादर्शक व मार्गदर्शक ठरले.

मोबाईल कंपन्यांसह अनेक क्षेत्रांतील कॉल सेंटर्सच्या अधिकाधिक सेवा मराठीतूनही देण्यास सुरुवात झाली.

स्थलांतरामुळे परप्रांतीयांची वाढती संख्या, उत्तर भारतीयांचा महाराष्ट्राच्या राजकारण-अर्थकारण-समाजकारणावर वाढता प्रभाव... हे मुद्दे महाराष्ट्राच्या राजकारणात ऐरणीवर आले.

महाराष्ट्र दिन (१ मे) आणि मराठी भाषा दिवस (२७ फेब्रुवारी) हे दिवस साजरे करण्यामधील उत्साह व त्यांची भव्यता वाढली.

महाराष्ट्र धर्म; मराठी अस्मिता; मराठी संस्कृती; मराठी भाषा व मराठी बाणा... या संकल्पनांना व शब्दांना 'एक सार्थ आकार' प्राप्त होत आहे.

भाषा, भाषिक अस्मिता व संस्कृती हे प्रखर सामाजिक व राजकीय जाणिवेचे मुद्दे आहेत, हे मराठी लोकांच्या लक्षात येण्यास सुरुवात झाली आहे.

माध्यमांवर अप्रत्यक्ष परिणाम :

प्रसार माध्यमांमध्ये (वृत्तपत्रे व वाहिन्या) 'मराठी' पणाला महत्त्व देणारी सदरे व कार्यक्रम सुरू झाले.

२७ फेब्रुवारीच्या दरम्यान मराठी भाषेविषयी दर्जेदार लेख प्रसिद्ध होतात; वाहिन्यांवर दर्जेदार कार्यक्रम दाखवले जातात.

इ.स. २४ तास वाहिनीने मराठीच्या बोली भाषांतून बातम्यांचा स्तुत्य उपक्रम सुरू केला. (२०१३)

लोकसत्तामध्ये 'मायबोली (मराठीच्या बोली)' व 'राजधानीवर मराठी मोहोर' ह्या लेख मालिका सुरू झाल्या. (२०१३)

महाराष्ट्र टाईम्समध्ये विविध क्षेत्रांतील यशस्वी मराठी लोकांची माहिती देणारे 'मराठी मुद्रा' हे दैनंदिन सदर सुरू झाले. (२०१३)

जनतेकडून नम्र अपेक्षा

महाराष्ट्रीय लोकांनी मराठीसाठी आवर्जून काही गोष्टी करणे आता काळाची गरज बनली आहे. या संपूर्ण आराखड्यातील (नीलप्रतीतील) सर्व मुद्दे-उपमुद्दे पाहता सातत्याने, निष्ठेने मोठ्या प्रमाणावर कामे करावी लागतील याची आम्हाला जाणीव आहे. ही निष्ठा कायम राहण्यासाठी व प्रेरणासातत्य कायम राहण्यासाठी ऊर्जा म्हणून आम्हाला जनता जनार्दनाच्या सक्रिय पाठिंब्याची गरज आहे. एका रात्रीत अचानक बदल होणार नाहीत, त्यासाठी झटावे लागेल, कष्ट करावे लागतील. म्हणूनच आम्हाला मराठी जनतेच्या सहकार्याची गरज आहे. या अपेक्षांचाही तपशील पुढे देत आहोत.

महाराष्ट्रीय जनतेने सर्वप्रथम आपल्या मनातील मराठी भाषेविषयीचा न्यूनगंड मनातून काढून टाकणे अपेक्षित आहे. नवे विषय, नव्या-आधुनिक संकल्पना, विज्ञान-तंत्रज्ञानविषयक माहिती व ज्ञान सामावून घेण्यास आपली भाषा असमर्थ आहे, ही भावना मनातून काढून टाकावी.

इंग्रजी भाषिक अभ्यासकांनी, संशोधकांनी, तज्ज्ञांनी आपला भाषिक पुरुषार्थ (आचार्य विनोबा भावेची संकल्पना) कायम जागृत व कार्यरत ठेवला. त्यामुळेच आज इंग्रजीने जगाला व्यापले आहे, सर्व विषयांना सामावून घेतले आहे. कोणत्याही विषयाचे सर्वकष व उच्चतम ज्ञान (किंवा माहिती) मिळवायचे असल्यास, आपल्याला इंग्रजी भाषेचाच आधार घ्यावा लागतो. हे इंग्रजी भाषेपेक्षाही, इंग्रजी भाषिकांचे कर्तृत्व आहे. हे लक्षात घेऊन आपण मराठीसाठी 'भाषिक पुरुषार्थ' साधण्याचा प्रयत्न करावा.

एखाद्या विषयाची संदर्भपुस्तके मराठीत नाहीत, नव्या-आधुनिक संकल्पनांना मराठी प्रतिशब्द नाहीत, नमस्कार / रामराम पेक्षा 'हॅलो / हाय' म्हणणे सोपे वाटते; 'कंटाळा आला' म्हणण्यापेक्षा 'बोअर होते आहे' म्हणणे आधुनिक वाटते... इत्यादी गोष्टींचे कारण म्हणजे मराठी भाषेची कमतरता, न्यूनता नव्हे, तर भाषिकांची अकार्यक्षमता, त्यांचा निरभिमान व आळस... ही यामागची कारणे आहेत. हे मुद्दे लक्षात घेऊन इंग्रजीचा वृथा, अनाटायी 'अहंगंड' व मराठीचा विनाकारण 'न्यूनगंड'... या दोहोंचे उच्चाटन मराठी जनतेने स्वतःच करावे. कारण मूलभूत ज्ञानाला कोणतीही भाषा वर्ज्य नसते.

महाराष्ट्रात सार्वजनिक ठिकाणी मराठी जनतेने बोलताना व लिहिताना केवळ आणि केवळ मराठीचाच वापर करावा. अगदीच अपवादात्मक परिस्थितीत दुसरा पर्यायच नसताना इंग्रजी किंवा अन्य भाषेचा वापर करावा.

पालकांनी इंग्रजी भाषेचे चांगले शिक्षण देणाऱ्या 'मराठी माध्यमाच्या' शाळेत पाल्यांना घालावे. ज्यांची मुले इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत आहेत, त्यांनी आपल्या मुलांना मराठी भाषेचे उत्तम शिक्षण दिले जात आहे ना, याची काळजी घ्यावी.

प्रत्येक मराठी कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीने जवळच्या सार्वजनिक ग्रंथालयाचे सभासद व्हायला हवे. १/२/३ महिन्यांतून एखादे मराठी पुस्तक विकत घेऊन वाचावे.

प्रत्येक मराठी कुटुंबाने किमान एक मराठी वृत्तपत्र विकत घ्यावे. किमान एक नियतकालिक (साप्ताहिक/पाक्षिक/मासिक) घरी विकत घ्यावे.

मराठी जनतेने वैयक्तिक, कौटुंबिक व सार्वजनिक पातळीवर २७ फेब्रुवारी (मराठी भाषा दिवस) व १ मे (संयुक्त महाराष्ट्र स्थापना दिवस) हे दोन महोत्सव मोठ्या दिमाखात व गांभीर्यासह साजरे करावेत.

संगणकावर व महाजालावर जेव्हा गरज असेल, तेव्हाच इंग्रजीचा वापर करू, इतर वेळी युनिकोड प्रणालीतील मराठी (देवनागरी लिपी) भाषेचाच वापर करू, असा संकल्प सर्व महाराष्ट्रीय संगणकधारकांनी करावा.

आपण आपले जगणे अधिक आनंददायी करण्यासाठी पर्यटन, मनोरंजन, धार्मिक कार्यक्रम, उपाहारगृहांत जाणे, उत्तमोत्तम कपडे वापरणे... इत्यादी गोष्टी सहजपणे करतो. यांमध्ये मराठी चित्रपट - नाटके - मराठी वाहिन्यांवरील कार्यक्रम पाहणे, मराठी गीते ऐकणे, मराठी खाद्यपदार्थांना महत्त्व देणे, मराठी संस्कृतीशी संबंधित पर्यटन स्थळांना भेटी देणे ... इत्यादी गोष्टी आवर्जून व आग्रहाने कराव्यात.

सध्याच्या काळात, 'फास्ट जगात', 'फास्ट फूडच्या, इन्स्टंटच्या जमान्यात' आणि 'कट थ्रोट कॉम्पिटिशन व ग्लोबल व्हिलेजच्या' जमान्यात, 'भाषिक अभिमान' बाळगायला वेळ कोणाला आहे', 'त्याची गरजच काय आहे', असा विचार करणारा एक प्रचंड मोठा गट महाराष्ट्रात अस्तित्वात आहे. तसेच 'स्वभाषेचा अभिमान बाळगणे म्हणजे जणू वैश्विक व राष्ट्रीय भावनांशी प्रतारणा करणेच होय', असे मानणाराही एक गट महाराष्ट्रात आहे. अभिनिवेश तर पुढची गोष्ट, पण एक स्वाभाविकता म्हणूनही भाषाभिमानाची पुसटशी जाणीवही असंख्य लोकांना नाही.

... मागू या पसायदाना!

तेराव्या शतकात ज्या भाषेतून विश्वासाठी पसायदान मागितले गेले, अशी ही समृद्ध भाषा आहे हे सर्वांनीच लक्षात घ्यावे. सद्यःस्थितीत मराठी भाषेसाठी जणू पुन्हा एकदा पसायदान मागण्याची वेळ आली आहे. म्हणूनच स्वभाषाप्रेम, भाषाभिमान, मातृभाषेची महती व महत्त्व, भाषाविवेक, भाषिक तारतम्य, भाषेचा वापर आणि भाषासमृद्धी व भाषाविकास या सर्व मुद्यांचा विचार सकारात्मकतेने करावा. विचार, उच्चार व आचार या सर्व बाबतीत मराठीचाच पुरस्कार करावा.

आज आपण लौकिक यश मिळवण्यासाठी, रोजगाराचे साधन मिळवण्यासाठी 'उपयुक्त' शिक्षण घेऊन, पटापट यशाच्या शिड्या चढत आहोत. एक प्रकारे आपण मातीच्या वरच्या थरामध्ये 'बी' रुजवत आहोत; त्याला रासायनिक खतांचा पुरवठा करत आहोत. रोपांची - झाडांची झटपट वाढ घडवून आणत आहोत. जोमदार पिकाची झटपट कापणी करत आहोत, वेगाने पिकवलेली फळे चाखत आहोत. परंतु हा विकास, ही वाढ आणि त्याची फळे चाखणारे आपण 'बोन्साय' कार्यपद्धतीला बळी तर पडत नाही आहोत ना, असा विचार महाराष्ट्रीय जनतेने करायची वेळ आली आहे.

सर्वांनी एक नक्की लक्षात घ्यायला हवे की, भाषा, अस्मिता व संस्कृती हे मूलभूत, सकस घटक हे 'मातीखालच्या मातीत' असतात, वटवृक्षाच्या घट्ट रुजलेल्या, रुतलेल्या मुळांप्रमाणे सखोल पातळीवर असतात. त्यांच्यामुळेच सर्वांना सावली व फळे देणारा महावृक्ष दिमाखात उभा असतो.

आमचे कार्यकर्ते - पदाधिकारी - लोकप्रतिनिधीही उपरोक्त सर्व मुद्यांबाबत जागरूक राहतील, स्वतः कार्यरत राहतीलच. कारण आमच्या पक्षाचे पहिले ध्येय आहे, 'महाराष्ट्र राज्य, महाराष्ट्र प्रदेश व मराठी भाषा यांना भौतिक व सांस्कृतिक वैभव प्राप्त करून देणे.' हे ध्येय साध्य करण्यासाठी आम्ही कटिबद्ध आहोत.

आत्तापर्यंतच्या आमच्या प्रयत्नांमुळे 'मराठी' हा मुद्दा महाराष्ट्राच्या राजकीय नकाशावर मध्यभागी आला आहेच. आता जगाच्या नकाशावर मराठी भाषेचे (पर्यायाने महाराष्ट्राचे) अस्तित्व व प्रभाव आणखी ठळक करण्याचा संकल्प आम्ही केला आहे. महाराष्ट्रीय जनतेला साद घालत हा संकल्प पुढील ओळींद्वारे व्यक्त करत आहोत.

हे मराठी मना! मराठी मना!! मराठी मना!!!

इतिहास मराठी स्मरताना; मागू या पसायदाना॥

शांती, भक्ती, शौर्य संस्कृती, सोनेरी इतिहास मराठी
प्रगतिशील परिवर्तन युग ते; प्रबोधनाचा काळ मराठी
प्रश्नांचे डोंगर उभे, तरी पण; भवितव्याची आस मना॥

स्मरू एकशे सहा हुतात्मे, आंदोलन ते शूर मराठी
स्थापिला देश संयुक्त मराठी, अजुनि राहिला शेष मराठी
संघर्षाची धार मराठी, पेटवू मशाली पुन्हा ॥

जगतानाचा श्वास मराठी, धमन्यांतूनही रक्त मराठी
पोलादी मनगटे मराठी, हृदयांतील स्पंदने मराठी
आत्मा आमुचा असे मराठी, ताठ पाठीचा कणा ॥

अपार तळमळ, उदंड आशा, भविष्य उज्वल घडे मराठी
तू मराठी, तुम्ही मराठी; मी मराठी, आम्ही मराठी
कवेत विश्वाला घेण्याची, करू जिद्दीने घोषणा॥

इतिहास मराठी स्मरताना; मागू या पसायदाना॥^{३९}

जय महाराष्ट्र!

^{३९} पूर्ण कविता पहा - परिशिष्ट ६ (अ)

संदर्भ सूची

पुस्तके

- मराठीचे भवितव्य; संपादक-अविनाश आवलगावकर, मृणालिनी शहा, मानसन्मान प्रकाशन, पुणे, २००१.
- लोकमान्य टिळक यांचा भाषा विचार; संपादक- य.शं.कानिटकर, लो. टिळक स्मारक ट्रस्ट, पुणे, २०००.
- भाषा आणि भाषाविज्ञान; डॉ. रमेश धोंगडे, दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि., पुणे, २००६.
- महाराष्ट्र आणि मराठी भाषा; डॉ. गं. ना. जोगळेकर, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, २००८.
- महाराष्ट्र संस्कृती; पु. ग. सहस्रबुद्धे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९७९.
- भाषा-आपली सर्वांचीच; अविनाश बिनीवाले, राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई, २०००.
- मराठी भाषा : वाढ आणि बिघाड; श्री. के. क्षीरसागर, राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई, २०००.
- शतकाची विचार -शैली (अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनातील अध्यक्षीय भाषणे व त्यांची चिकित्सा - ३ खंड), डॉ. रमेश धोंगडे, दिलीपराज प्रकाशन, २००२.
- ज्ञान ते सांगतो पुन्हा; विनोबा भावे, कृषी-उद्योग व आदिवासी कल्याण प्रतिष्ठान, बोर्डी, ठाणे, २००४.
- भाषाव्यवहार व भाषाशिक्षण, संपादक-सुरेन्द्र ग्रामोपाध्ये, कासेगाव एज्युकेशन सोसायटी, कासेगाव, सांगली, २००६.
- एकच अमोघ उपाय - मराठी एकजूट (लोकसत्तामध्ये प्रसिद्ध झालेल्या लेखांचे संकलन); सलील कुळकर्णी, २००९.
- इंग्रजी माध्यमाचे सामर्थ्य; अनिल गोरे, समर्थ मराठी संस्था, पुणे, २००९.
- मराठीचा जाहीरनामा; मराठी अभ्यास केंद्र, २००९.
- लढा मराठी शाळांचा; प्रा. वीणा सानेकर, मराठी अभ्यास केंद्र, २०१०.
- न्यायाच्या प्रतीक्षेत मराठी; अॅड. संतोष आग्ने, मराठी अभ्यास केंद्र, २०१०.
- मराठीच्या उच्च शिक्षणाची दशा आणि दिशा; डॉ. प्रकाश परब, मराठी अभ्यास केंद्र, २०१०.
- न्यायलयीन व्यवहार आणि मराठी भाषा, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई, ग्रंथाली प्रकाशन, २००७.
- महाराष्ट्र -गीत गाथा, संकलन-दि. मा. प्रभुदेसाई, ढवळे प्रकाशन, मुंबई, १९८८.
- मराठी विश्वकोश, खंड-१२, महाराष्ट्र राज्य विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई.
- महाराष्ट्र शब्दकोश-विभाग ५, दाते -कर्वे, वरदा बुक्स, १९३६.
- मातृभाषा, परभाषा व शिक्षणाचे माध्यम; सुधाकर विनायक जोशी, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००३.
- निवडक साधना - खंड ६, सामाजिक व सांस्कृतिक, संपा.- ग.प्र. प्रधान, रा.ग. जाधव, साधना, पुणे, २००७.

मराठी कोश व संदर्भसाधने यांची समग्र सूची; डॉ. वसंत विष्णु कुलकर्णी, राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई, २००७.

जागतिक इतिहासाचे ओझरते दर्शन, पं. नेहरू, अनु.- शिवराम भावे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९५१.

अंतर्नाद (मासिक), संपादक - भानू काळे.

भाषा आणि जीवन (त्रैमासिक), मराठी अभ्यास परिषद, पुणे.

गर्जा महाराष्ट्र, साप्ताहिक सकाळ - १ मे, २००९ पासूनची सदानंद मोरे यांची लेखमाला

महाराष्ट्रासाठी माहिती तंत्रज्ञान, मराठीतून माहिती तंत्रज्ञान! ; ऑब्झर्व्हर रिसर्च फाउंडेशन, अहवाल, २०१०.

संकेतस्थळे

- www.maharashtra.gov.in
- www.manase.org
- www.swarnimgujarat.org
- www.rtopune.info
- www.modilipi.com
- www.amrutmanthan.wordpress.com
- www.bombayhighcourt.nic.in
- www.bhashaindia.com/Pages
- www.marathivikas.org
- www.ibnlokmat.tv
- www.loksatta.com
- www.esakal.com
- maharashtratimes.indiatimes.com
- www.ef-india.in
- www.languageinindia.com

---*---